

SOSYAL PİYASA EKONOMİSİ VE İSLAM'DAKİ ALGILANIŞI

23 – 24 Eylül 2010, Ankara

Konrad-Adenauer-Stiftung e.V.

Bütün hakları saklıdır.

Tekrar basımı ancak Konrad-Adenauer-Stiftung izniyle

Konrad – Adenauer – Stiftung
Ahmet Rasim Sokak No: 27
06550 Çankaya-Ankara/TÜRKİYE
Telefon : +90 312 440 40 80
Faks : +90 312 440 32 48
E-mail : info.tuerkei@kas.de
www.kas.de/tuerkei

ISBN: 978-975-7968-94-8

Tasarım & Baskı : OFSET FOTOMAT
+90 312 395 37 38 Ankara, 2011

- 5 | **SELAMLAMA**
Jan Senkyr
- 7 | *Prof. Dr. Nesimi Yazıcı*
- 9 | **SOSYAL PİYASA EKONOMİSİNİN ANA HATLARI
VE BUNLARIN HİRİSTİYAN SOSYAL AHLAKIYLA
BAĞLANTISI**
Prof. Dr. Gerhard Kruip
- 35 | **İSLAM İKTİSAT DÜŞÜNCESİNİN KUR'AN'DAKİ
TEMELLERİ**
Doç. Dr. Ali Rıza Gül
- 91 | **İSLAM İKTİSADI VE MODERN KAPİTALİZM**
Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu
- 135 | **KÜRESEL FİNANS KRİZİNİN ALMANYA VE
TÜRKİYE'YE ETKİLERİ:
ALMANYA ÖRNEĞİ**
Dr. Michael Wohlgemuth
- 145 | **KÜRESEL FİNANS KRİZİNİN ALMANYA VE
TÜRKİYE'YE ETKİLERİ:
TÜRKİYE ÖRNEĞİ**
Prof. Dr. Aykut Kibritçioğlu
- 165 | **SOSYAL PİYASA EKONOMİSİ KRİZE BİR CEVAP
OLUŞTURABİLİR Mİ?**
Prof. Dr. Ralph Wrobel
- 175 | **KÜRESEL İKTİSADİ KRİZ SÜRECİNDE
TÜRKİYE'DE SOSYAL DAYANIŞMA
DENEYİMLERİ**
Yrd. Doç. Dr. Necdet Subaşı
- 185 | **SOSYAL PİYASA EKONOMİSİYLE
KARŞILAŞTIRMALI OLARAK İSLAMİ İKTİSADİ
DÜZENİN ESASLARI:
SİSTEMATİK BİR ÜSTBAKIŞ**
Prof. Dr. Volker Nienhaus

- 209 | **İSLAM VE KÜRESEL İKTİSADİ DÜZENİN GELECEĞİ**
Prof. Dr. Mustafa Acar
- 221 | **LİBERAL İSLAM İMKANI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**
Prof. Dr. Enver Alper Güvel
- 235 | **SONUÇ DEĞERLENDİRMELERİ**
Dr. Helmut Reifeld
- 239 | *Prof. Dr. Sabri Orman*
- 245 | **KONRAD-ADENAUER-STIFTUNG TÜRKİYE TEMSİLCİLİĞİ
YAYINLARI LİSTESİ**

SELAMLAMA

Jan Senkyr

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı Sayın Prof. Dr. Yazıcı,

Saygıdeğer Bayanlar ve Baylar,

“Sosyal Piyasa Ekonomisi ve İslam’daki Algılanışı” konulu bu uzmanlar çalıştayının açılışında, Konrad-Adenauer-Stiftung adına sizleri saygıyla selamlıyorum.

Sosyal piyasa ekonomisiyle, ekonomik düzeni sağlayıcı politikalar çerçevesinde yürütülen diyalog, Konrad-Adenauer-Stiftung’un uluslararası işbirliği alanındaki başlıca konularından birini teşkil etmektedir. Sosyal piyasa ekonomisi ilkelerinin küresel çapta da, ekonomik büyüme ile gelir dağılımında sosyal eşitliğin birleştirilmesine yönelik bir model olarak hizmet edebileceğine inanmaktayız. Ekonomik büyüme ve gelir dağılımında sosyal eşitlik kavramları, adaleti amaçlayan ve birçok devlete ekonomik ve sosyal bakımdan sürdürülebilir bir gelişme hususunda yol gösterebilecek olan bir düzen oluşturmaktadır. Almanya’da ekonomi politikası bakımından edinilen birçok deneyim ve dolayısıyla da sosyal piyasa ekonomisinin bazı unsurları bizce ortak ülkelerin ve ekonomi politikası alanında yürütülen

tartışmaların yararına olabilir. Konrad-Adenauer-Stiftung'un buradaki esas amacı, ekonomi politikası ve ekonomik düzeni sağlayıcı politikalar meselelerine ilişkin iktisadi bilgiler aktarmaktır.

Sosyal piyasa ekonomisi ilkelerine ve bu ilkelerin çeşitli ülkelerdeki uygulamasına ilişkin tartışma, hâlihazırda birkaç sebepten dolayı son derece günceldir. Örneğin sosyal piyasa ekonomisi, Lizbon Antlaşması'nın 3.maddesi çerçevesinde Avrupa Birliği'nin hedeflerinden biri olarak saptanmıştır. Küresel mali ve iktisadi krizle ilgili dramatik deneyimlerden sonra, ekonomik faaliyetlerdeki etik-ahlaki boyutlara ilişkin sorular yeniden ön plana çıkmıştır. Krizin aşılması sürecinde, güvenin yeniden tesis edilmesi ve piyasalara istikrar kazandırılabilmesi için devletlerin yoğun müdahalelerine ihtiyaç duyulmuştur. Yeni bir krizi gelecekte en azından dizginleyebilecek konsept ve düzenlemelere ilişkin tartışmalar dünya çapında sürdürülmektedir. Sosyal piyasa ekonomisi bu bakımdan olası bir cevap sunmaktadır. Ancak bizler, İslami nitelikleri haiz iktisadi fikirlerin, ekonomik düzeni sağlayıcı politikalar çerçevesinde hangi çözüm önerilerini sunduğuyla da ilgilenmekteyiz.

Bundan dolayı bu çalıştay çerçevesinde, sosyal piyasa ekonomisi ilkeleleriyle İslami ekonomi ahlaki ilkelerini kıyaslamak ve olası ortak noktalarını tespit etmek istiyoruz. Bu bağlamda ekonomi etiğinin teolojik boyutlarının da tartışılması öngörülmektedir. Bunların ötesinde, küresel ekonominin gelecekteki meydan okumalarına cevap olarak işbirliği imkânlarının mevcut olup olmadığını münakaşa etmek istiyoruz.

Dolayısıyla, uluslararası alanda yüksek itibar sahibi olan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesini çalıştaya ortak olarak kazanabildiğimiz için son derece mutluyum. Ayrıca, konuya ilişkin görüşlerini belirtmek üzere Almanya'dan ve Türkiye'den en üst düzeyde ve saygın uzmanları davet etmeyi başardık. Başta Sayın Dekanı Prof. Dr. Yazıcı'ya olmak üzere İlahiyat Fakültesindeki ortaklarımıza ve konuşmacılara sergilenen olağanüstü işbirliği için tekrar teşekkür eder, bütün katılımcılara ilginç ve verimli bir çalıştay dilerim.

SELAMLAMA

Prof. Dr. Nesimi Yazıcı

Bilindiği gibi İslâm dini, sadece Yüce Tanrı ile kulları arasında geçerli bir inanç ve ibadetler sistemi değil, aynı zamanda da insanlar arası ilişkilerde belirli esaslar vazetmiş, bütün bunların neticesi olarak da kendine özgü bir medeniyet, hukuk, kültürel değerler bütünü ortaya koymuştur. Nitekim akıp giden zaman içerisinde ve dünyamızın çok farklı coğrafyalarında onun ortaya koyduğu değerler yaşanmış ve müminleri kadar, onların ilgi ve ilişki alanı içerisindeki insanlığın da mutluluğuna imkân sağlamıştır.

Bu çalıştayın konusu olan iktisat alanına geldiğimizde ise, İslâm düşüncesinin, insan yaşamını ahlâkî anlamda bir deneme, servet ve mülkiyeti helalinden kazanarak, gerektiğinde diğer insanlarla da gönüllü olarak paylaşma tarzında değerlendirmekte olduğunu ifade edebiliriz. Bu kabulden hareketle Müslüman bireye/bireylere düşen görev ve sorumluluğu, sözü edilen anlayışa uygun bir ekonomik ve malî sistemi yaşamak ve yaşatmak şeklinde belirlemek mümkündür.

İslâm iktisadının temelinde "kul hakkı" çok önemli bir yer tutar. İsrafın önlenmesi, gelir dağılımındaki adalet, güvenlik ve refahın yaygınlaştırılması İslâm'ın öne çıkardığı değerlerin en önemlilerinden birkaçıdır.

Batı toplumlarında ortaya çıkan ve son dört yüzyıldır egemen olan kapitalist ekonomik model, giderek dünyayı kapsama alanına almış bulunmaktadır. Mutlak mülkiyet, sınırsız üretim ve tüketim, değerden yoksun sahip olma güdüsü gibi unsurların oluşturduğu ekonomik ve malî sistemin, insan yaşamında, özellikle sosyal hayatta ciddi yıkım ve tahribatlara neden olduğunu söylemek mümkündür. Bu tespitin en somut sonuçlarından birisini, açlık sınırında yaşam savaşı veren geniş insan toplulukları oluşturmaktadır. Ahlâkî temellere dayalı alternatif ekonomik ve malî sistemler yaratılmadığı sürece, söz konusu ekonomik modelin insanlığa daha çok krizler ve acılar yaşatabileceğini dikkatlerden uzak tutmamanın gereği açıktır.

Bu vesile ile vurgulamamız yerinde olacaktır ki, bir din olarak İslâm'ın en ayırt edici vasıflarından biri de inançta Tevhidi, sosyal yaşamda da adaleti ön planda tutuyor olmasıdır. İslâm iktisat düşüncesinde çok önemli bir yer tutan adalet ilkesi ve buna bağlı olarak gelişen ahlâk anlayışının, kapitalist sistemlerin göz ardı ettiği sosyal adalet, denge, dayanışma ve güvenlik gibi alanlarda, yeni perspektifler sunma potansiyeline sahip olduğunu düşünmekteyiz.

Kanaatimizce sosyal piyasa ekonomisinin de temel tezleri arasında sayılan bu kavram ve olgular bugün hâlâ gündemimizde önemli yer tutan küresel ekonomik krizle birlikte daha çok gündeme gelmiş bulunmaktadır. Bu bağlamda genel olarak kültürler ve dinlerarası, özel olarak da disiplinlerarası işbirliğine dayalı akademik ve entellektüel çalışmaların, oluşturulan ve oluşturulacak olan yeni organizasyonların daha da önem kazanmış oldukları akla gelmektedir.

Konrad-Adenauer-Stiftung ve Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi organizatörlüğünde gerçekleştirilen halihazır çalıştaydan, alternatif bir ekonomik model olarak gündeme gelen sosyal piyasa ekonomisinin, İslâm iktisat düşüncesinde nasıl algılandığı, bu model ile İslâm iktisat düşüncesinin paralel ve keşişen tezlerinin irdelenmesi istikametinde önemli kazanımlar elde edilmesini beklemekteyiz.

SOSYAL PİYASA EKONOMİSİNİN ANA HATLARI VE BUNLARIN HİRİSTİYAN SOSYAL AHLAKIYLA BAĞLANTISI

Prof. Dr. Gerhard Kruip

1. GİRİŞ

Bu yazıda, kısa ama mümkün olduğu kadar kesin bir şekilde bir pazarın karakteristik vasıflarının ne olduğunu ve bir piyasa ekonomisinin nasıl işlediğini, pazar ekonomisinin hangi avantajları ve dezavantajları getirdiğini ve salt bir piyasa ekonomisinin nasıl büyük ölçüde özgürlük, adalet ve verimliliğin sağlanabildiği sosyal ve ekolojik bir piyasa ekonomisi haline gelebileceğini, mümkün olduğu kadar kesin bir şekilde belirlemeye çalışacağım. Daha sonra ikinci bölümde sosyal piyasa ekonomisinin Hıristiyan kiliselerinin sosyal öğretilerindeki kökenlerini ele alacağım.¹ Bunu yaparken, Almanya'da sosyal piyasa ekonomisi fikrinin oluşumunun kesinlikle Hıristiyan mezhepleriyle ilgili olduğu, ancak ilkelerinin geçerliliğinin tümüyle Hıristiyanlıktan bağımsız olarak da var olabileceği anlaşılacaktır.

2. SOSYAL PİYASA EKONOMİSİNİN ANA HATLARI

2.1 Piyasaların İşleyiş Şekli, Avantajları ve Dezavantajları Hakkında²

Piyasalar, insanların mal alışverişi yaptığı gerçek ya da sanal mekanlardır. Türkçede de "pazar" ve "meydan" kavram-

ların karşılığı aynıdır (piyasa). Bunlara tüm kültürlerde ve muhtemelen insanlık tarihinin çok erken dönemlerinde rastlıyoruz. A kişisi, X malından belli bir miktarda fazlalığa sahip ama Y malında eksiği var, öte yandan B kişisi tam tersine Y malından fazlalığa sahip ama X malından eksiği var. Eğer A ve B, belli bir miktarda X karşılığında belli bir miktarda Y'yi nasıl değiş tokuş edeceklerine dair bir değiş tokuş ilişkisi üzerinde anlaşabilirse, X ve Y mallarının sahipleri değişir. Her iki taraf da bu değiş tokuş-tan bir avantaj elde eder, çünkü A için X malındaki fazlalığı ve Y malının eksikliği nedeniyle, Y malı X malına göre daha değerlidir, B için ise durum tam tersidir. Hem A hem de B değiş tokuş sayesinde istedikleri malların teminini daha iyi sağlayabilirler.

Çoğunlukla sahip olunmak istenen malı tam olarak kendi sunduğumuz malla değiş tokuş etmek isteyen bir değiş tokuş partneri bulmak kolay olmadığından, genel bir değiş tokuş aracı olarak para icat edildi.³ Başta bunun için kolay sayılabilen, kolay korunabilen ve herkes için kullanılabilir olan, örneğin küçükbaş hayvan, tahıl taneleri, belli meyveler ya da metaller kullanılıyordu. Metal paranın üretiminin arkasında, söz konusu metal parçasının ağırlığını ve dolayısıyla değerini metalin üzerine basarak kullanımını kolaylaştırma fikri yatıyordu. Daha sonra, artık kendisine ait hiçbir değeri olmayan bir malzemeden oluşan kağıt para gelişti, daha da sonra çok daha soyut olan ve yalnızca hesap dekontunda sayı olarak var olan, hesaptaki para icat edildi.

Bir biriyle mal alışverişinde bulunmak isteyen birden fazla kişi varsa, tüm kişilerin birden fazla değiş tokuş partneri arasında seçim yapma imkanı vardır. Ancak şimdi gerçek anlamda bir piyasa oluşuyor. Piyasanın katılımcıları, eğer bu özgürlüğe sahipse, kendileri için cazip olan değiş tokuş oranına sahip olan, değiş tokuş yapacakları partneri seçecekler. İki değiş tokuş partneri kendisi için uygun değiş tokuş oranını yani en hesaplı fiyatı aradığı için adil bir fiyat ortaya çıkar. Çünkü değiş tokuş partnerlerinin her biri, başka hiçbir değiş tokuş partnerinden daha iyi bir fiyat alamayacağını bilir.

Herkesin birden fazla olası değiş tokuş partnerine sahip olduğu, yani kimsenin satmaya, hele belli bir kişiye satmaya mecbur olmadığı bu tür serbest piyasalarda fiyat arz ve talebe göre belirlenir ya da tersine: Arz ve talep fiyata göre düzenlenir. Bir malın fiyatı artarsa, birden fazla kişi bu malı değiş tokuşa sokabilir ya da sokmak ister. Arz artar. Ama aynı

zamanda artan fiyatla birlikte bu malı daha yüksek fiyata hala almak isteyen kişilerin sayısı azalacaktır. Talep düşer. Böyle bir arz fazlasının sonucu, bazı satıcıların mallarının değış tokuşunu yapamamasıdır. Bunlar arzlarını geri çekecek, böylece aksine arz yine gerileyecek, talep yine artacak ve fiyat biraz gidip geldikten sonra ve belli bir gecikmeden sonra bir dengeye ulaşacaktır.

Yani serbest piyasalarda fiyat önemli bir sinyal işlevi üstlenir: Artan fiyatlar talebin yüksek, düşen fiyatlar ise talebin düşük olduğu sinyali verir. Malların üreticileri, yüksek fiyatlara ya da yüksek talebe, kendi ekonomik çıkarları açısından, arzlarını genişleterek, düşen talebe de üretim fazlalarını düşürerek tepki verirler. Malların alıcıları tam tersine tepki verirler: Düşen fiyatlara artan taleple, artan fiyatlara düşük taleple tepki verirler. Böylece dengeli fiyat noktasında aynı zamanda optimal temin söz konusu olur. Çünkü fiyat, dengeli fiyatın üzerinde olsaydı, birçok talepçinin bu malı almaya gücü yetmezdi, fiyat daha düşük olsa, birçok üretici malı artık satmazdı. Her iki durumda söz konusu malın tedariki daha düşük olurdu.

Bu serbest piyasa ilkesi üzerine kurulan bir ekonominin ne kadar büyük avantajlara sahip olduğu açıktır. Dezavantajlara ve risklere değinmeden önce, beş önemli avantajı saymak istiyorum:

1. Merkezi planlama yapılan ekonomiden farklı olarak, ister tedarikçiler olsun, ister arz edenler, kararlarını büyük ölçüde serbest ve bağımsız olarak verirler. Burada aktörler kendi çıkarlarıyla motive olurlar: Arz edenler pazarda değış tokuş edebilecekleri malları kendi çıkarları için üretirler, arz edenler de talep edenler de kendi çıkarları için en uygun fiyatı ararlar. Bir devlet ya da resmi kurum baskısının uygulanması gerekmez. Katılımcı kişilerin ahlakı açıdan iyi insanlar olmak istemeleri gibi bir önkoşul koyulması da gerekmez. Piyasa ekonomileri bu kişisel çıkar motoruna dinamiklerinin önemli bir bölümünü borçludur.

2. Az önce tarif edilen fiyat mekanizması sayesinde arz ve talep en iyi şekilde uyum sağlar, nadiren aşırı arz ya da mal yokluğu ortaya çıkar. Ne talep ediliyorsa o üretilir. Bunun için ekonomik süreci planlamak amacıyla her şeyi bilen bir kurumun var olması gerekmez. Kararlar merkezi olmayan bir şekilde birçok yerde verilir. Bu, sistemin tamamı için hata yapma ihtimalini azaltır.

3. Fiyat mekanizması aynı zamanda malların mümkün olduğu kadar verimli, yani mümkün olduğu kadar düşük maliyetle ve mümkün olduğu kadar kısa sürede üretilmesini sağlar. Bu, fiyatı düşürür ve daha yüksek bir mal ikmaline imkan verir.

4. Bir bütün olarak tüm bunlar piyasa ekonomilerinin daha yenilikçi ve daha yaratıcı olmasına yol açıyor. Yeni fikirler daha çabuk uygulanıyor, yeni ürünler oluşuyor, kalite artırılabilir.

5. Bu yüksek esneklik ve kısa tepki süreleri sayesinde piyasa ekonomileri dahili ve harici risklere ya da şoklara da daha çabuk tepki verebiliyor.

Bu avantajlar nedeniyle tüm dünyada serbest piyasaya geçen ve akıllı bir şekilde dünya piyasalarına açılan ülkelerin, tek merkezden planlı ekonomi modeline göre organize olan ülkelere oranla çok daha iyi gelişmiş olması şaşırtıcı değildir.⁴ Türkiye'nin son yıllardaki olağanüstü atılımı da bu türden açılım süreçlerine dayanıyor.

Ancak piyasa ekonomilerinin çok ciddi dezavantajları da var. Bu dezavantajlar, "salt piyasa ekonomisinin", yani sosyal yönü ve devlet tarafından düzenlenen bir politikası olmayan bir piyasa ekonomisinin etik olarak meşru kılınamamasıdır. Düzensiz piyasa ekonomisinin "laissez-faire (müdahale etmeyin anlayışında) piyasa ekonomisinin" 19. yüzyıldan bu yana sürekli olarak hem sosyalistler ve Marksistler, hem de kiliselerin ve dini cemaatlerin temsilcileri tarafından eleştirilmesinin nedeni budur. Söz konusu avantajların bazıları bu şekliyle yalnızca ideal model dünyalarda vardır, dolayısıyla bunların sonuçları doğrudan gerçek hayata uygulanamaz. Bu artık ekonomistler tarafından da daha açık olarak görülüyor. Bu dezavantajların "ekolojik ve sosyal bir piyasa ekonomisi" yoluyla büyük ölçüde engellenebileceğine gelmeden önce, dezavantajları da aşağıdaki, yine beş maddeden oluşan listede bir araya getirmek istiyorum:

1. Piyasalar kendi kendilerini ayakta tutamazlar. Aksine, uygun şekilde korunup düzenlenmezlerse, kendi kendilerini yok ederler. Engellenmeyen bir piyasa, talep edenler ya da arz edenler tarafında oligopolist ya da tekelci yapıların oluşmasına yol açabilir. Ancak talep edenlerin karşısında az sayıda ya da yalnızca tek bir arz eden bulunursa (ya da tersi olursa), talep edenlerin artık seçimi hakkı kalmaz, rekabet yok olur ve fiyat mekanizması işleyemez. Yani düzenlenmeyen piyasalar içinde kendi kendini yok etme eğilimini barındırır.

2. Piyasa ekonomisinin işleyebilmek için güvene ihtiyacı vardır. Örneğin satın alınan ürünlerle ilgili bilgilerin gerçekten doğru olduğuna güvenebilmek gerekir. Sözleşmelere uyulacağına, örneğin teslim edilen ürünlerin parasının gerçekten ödeneceğine güvenebilmek gerekir. Üretilen ürünlerin ya da sunulan hizmetlerin uzun vadede kendi üretmediğiniz ama buna rağmen yaşamak için ihtiyaç duyduğunuz mallarla değiş tokuş edebileceğinize güvenebilmek gerekir. Son olarak da bugün dolaşımda bulunan paranın yarın da değiş tokuş aracı olarak kullanılabilmesine güvenmek gerekir. Bu güven sorunu kesinlikle önemsiz değildir. Bu güveni korumak için birçok sosyokültürel anlaşma, hukuki kural ve büyük ölçüde dayanışma gerekir. Bunlar yoksa, artık pek değiş tokuş olmaz ve ekonomi çöker.

3. Bir toplumdaki tüm insanlar, yaşamak için gerekli olan mallarla değiş tokuş etmek için iş güçlerini ya da belli ürünlerini piyasaya sürme olanağına sahip değildir. "Piyasa pasifleri" grubuna yalnızca engelli insanlar değil, yaşamımızın belli dönemlerinde hepimiz dahiliz: Çocuk, hasta, yaşlı insanlar olarak piyasaya katılmadan geçindirilmek zorundayız. Geleneksel toplumlarda bu işlevi her şeyden önce aile yerine getirir, modern toplumlarda bunun için sosyal güvence sistemine ihtiyaç vardır.

4. Teknik ve organizasyon yenilikleri ve verimlilik ilerlemeleri sayesinde dinamik bir piyasa ekonomisinde belli ürünlere artık ihtiyaç duyulmaması ve bunların üretiminin durdurulmak zorunda kalması her zaman yaşanacak bir durumdur. Bu nedenle örneğin bilgisayarların ve yazıcıların icadından sonra neredeyse hiç kimse daktilo kullanmıyor. Tüm daktilo üreticilerine tüm zamanlar için bundan sonra da daktilo üretebilecekleri ve satabilecekleri garantisini vermek zorunda kalınsa, bu ölümcül olurdu. Alman ekonomist Joseph Schumpeter'in verdiği adla⁵ bu "yaratıcı yıkım süreci" bir yandan bu olmadan ilerleme olamayacağı için istenen bir durumdur. Ancak diğer taraftan bu tür eskimiş malların üretimi için büyük bir zorluk anlamına da geliyor. Gelir olanaklarını, işlerini kaybediyorlar. Bu nedenle onların da bu riske karşı güvenceye alınması gerekiyor, aksi halde piyasa ekonomisini kabullenemezler. 19. yüzyılda Avrupa'nın sanayileşme sürecinde birçok sorun ve sosyal mücadele, çok yoğun bir yaratıcı yıkım yaşanmasına rağmen henüz gerekli sosyal güvencenin bulunmamasıyla bağlantılıydı. Artan fakirlik ve sosyal eşitsizlik, toplumların istikrarını ve birliğini yok edecek kadar ileriye gidebilir.

5. Piyasalar her zaman gerektiği gibi işlemez. Bunun çeşitli nedenleri olabilir. Sözlerimi üç örnekle açıklamak istiyorum: Her elektrik üreticisi müşterilerine elektrik sağlamak için kendine ait bir elektrik şebekesi kur saydı, bu inanılmaz pahalı olurdu. Eğer mümkün olsaydı bile, bunu yalnızca çok az sayıda tedarikçi yapabilirdi, diğerlerinin piyasaya girebilmesi için çok büyük bir engel bulunurdu. Bu tür “doğal tekeller” oldukça fazla malda bulunmaktadır. Bunlar devletin müdahalesini gerektirir. Ya devletin kendisi elektrik üreticisi olarak ortaya çıkar ya da elektrik şebekelerinin kullanımını, şebekelerin sahiplerinin rakiplerinin elektriklerini bu şebekeden adil bir fiyatla geçirmesine izin vereceği şekilde düzenler. İkinci bir örnek: Birçok piyasada zorunlu olarak talep ve arz arasında bir asimetri vardır, örneğin sağlık piyasasında: Doktor hem sağlık hizmetini sunan, hem de hastanın hangi sağlık hizmetine ihtiyacı olduğunu bilen ve buna karar veren kişidir. Bu nedenle burada salt serbest bir piyasaya işlemez. Hastalar çaresiz bir şekilde doktorların sömürüsüne maruz kalırlardı. Burada da düzenleyici müdahalede bulunmak gerekiyor, örneğin doktorlar için meslek etiği, sabit ücretler ve hastalar için sağlık sigortası yoluyla. Üçüncüsü nihayet piyasalar “kamu mallarını temin etmek için işlemezler. Kamu malları, kullanımından kimsenin mahrum bırakılamayacağı mallardır. Bu özellik nedeniyle pek kimse bir kamu malını arz etmek için masrafları ödemeye hazır değildir, çünkü malı başkası da üretse kendisi yine bundan aynı şekilde yararlanabilecektir. Uç örneklerde bu tür bir kamu malı hiç arz edilmemektedir. Bunun iyi örnekleri arasında kamu güvenliği, iyi bir trafik altyapısı, temiz hava ya da iklim değişikliğinin hafifletilmesi sayılabilir. Burada da bu tür kamu mallarını temin etmek için devletin ya da üretici birliklerinin devreye girmesi gerekir.”⁶

Şunu çok açık olarak söylemek istiyorum: Bu dezavantajlar öylesine ağırdır ki, ben serbest piyasa ekonomisini ancak bu dezavantajları bir şekilde ortadan kaldırmak ya da en azından ciddi oranda hafifletmek mümkün olduğunda ahlaken meşru olarak kabul ediyorum. Elbette bunun nasıl başarılı olabileceğine dair bir fikir de var. Almanya’da bu fikre “sosyal piyasa ekonomisi” adı veriliyor.⁷

2.2 “Sosyal Piyasa Ekonomisi” Konsepti

“Sosyal piyasa ekonomisi” fikri daha İkinci Dünya Savaşı sırasında, sıkça Hıristiyanlık inançlarının sağladığı motivasyonla savaştan ve Nazi döneminden sonra Almanya’nın geleceğini düşünen ekonomistler tarafından

geliştirilmişti. "Sosyal piyasa ekonomisi" kavramının "mucidi", kavramı 1946 yılında "Wirtschaftslenkung und Marktwirtschaft" (ekonominin yönetimi ve piyasa ekonomisi)⁸ kitabında geliştiren, din sosyoloğu, kültür antropoloğu ve iktisat bilimcisi Alfred Müller-Armack'tır (1901-1978). Bu arada kitap büyük ölçüde Nazi döneminde Münster yakınlarındaki Vreden-Ellewick'teki bir Katolik manastırında yazılmıştı.

"Freiburg Okulunun" kurucusu olan Franz Böhm (1895-1977), Walter Eucken (1891-1950)⁹ ve Hans Großmann-Doerth (1894-1944) gibi iktisat bilimcileri de benzer konseptler geliştirmişti. Bunların arasında Müller-Armack'ın yanında sıkça Wilhelm Röpke (1899-1966) ve Alexander Rüstow (1885-1963) da sayılmaktadır. Bu arada son ikisi bu dönemde İstanbul'da yaşıyorlardı, çünkü Nasyonal Sosyalizme açıkça direndikleri için Almanya'yı terk etmek ve Türkiye'den sığınma hakkı ve bilimsel çalışma olanakları almışlardı. O zamanki "neo liberaller" "laissez-faire" kapitalizmini yoğun olarak eleştiriyor, güçlü, ekonomiyi düzenleyen, bireysel çıkarların üzerinde bulunan bir devlet talep ediyorlardı ve serbest bir piyasanın yalnızca devlet tarafından oluşturulan çerçeve düzene tabi olduğunda gerçekten işleyebileceğinin ve toplumun çıkarlarına hizmet edebileceğinin propagandasını yapıyorlardı. Bu nedenle "Freiburg Okulu", "laissez-faire" liberalizmiyle ve 19. yüzyılın minimal devlet ("gece bekçisi devlet") anlayışıyla arasına mesafe koymak için aynı zamanda "Ordoliberalizm" (düzenli liberalizm) tanımını da almıştır.

Sosyal piyasa ekonomisi fikri Almanya'da 20 Haziran 1948 yılında yapılan para reformu ve İngiliz-Amerikan işgal bölgesinin o zamanki ekonomi idaresi müdürü Ludwig Erhard tarafından yürütülen devlet fiyat ve miktar kurallarının kaldırılmasıyla siyasi olarak etkili oldu.¹⁰ Bugün geriye bakıldığında sıkça ifade edildiğinden farklı olarak reform hemen kabul görmedi. Başta mal arzı büyüdü ama fiyatlar da yükseldi, işsizlik arttı ve dolayısıyla olumsuz görüşler ve eleştiri de arttı. Kasım 1948'de sendikalar bu ekonomi politikasını protesto etmek için Federal Almanya'nın savaş sonrası dönemdeki tek genel grev çağrısında bulundu. 1949 yılında yapılan federal meclis seçim kampanyasında SPD Erhard'ı Alman ekonomisini "yıkıma sürüklemekle" suçladı. "Ahlen programında" daha 1947 yılında bir "Hıristiyan sosyalizmi" propagandası yapan CDU içinde de büyük bir direniş vardı. Ancak sonunda Erhard "sosyal yükümlülükler içeren piyasa ekonomisini" kabul ettirmeyi başardı. Tam istihdam ancak beş yıl sonra, 1954 yılında sağlandı. Sosyal piyasa ekonomisi Marshall planına rağmen

başta kesinlikle uzun yokluk dönemlerinden geçmek zorunda kaldı. Bu arada girişimciler tarafında da ciddi bir direniş vardı. Alman Endüstrisi Federal Birliği 1957 yılında bile sosyal piyasa ekonomisi konseptinin vazgeçilmez olan başka bir yönüne, rekabetin sınırlanmasına karşı kanuna ve bir kartel kurumunun oluşturulmasına karşı mücadele ediyordu.

Erhard'ın ekonomi politikasının sonunda her şeye rağmen siyasi bir başarı haline gelmesini özellikle iki faktöre; birincisi doğal olarak Batılı ülkelerden, özellikle ABD tarafından yoğun olarak teşvik edilen Alman "ekonomik mucizesinin" olağanüstü kalkınmasına ama diğer yandan da "sosyal piyasa ekonomisi" kavramıyla, iktisat bilimciler tarafından geliştirilen piyasa dostu bir konsepti, serbest piyasa ekonomisine karşı güçlü bir kuşku besleyen siyasi kamuoyuna kabul ettirme olanağı sağlayan, kapitalizm ile sosyalizmi barıştırmak için üçüncü bir yolun formülünün bulunmuş olması gerçeğine borçludur.

Sosyal ve ekolojik bir piyasa ekonomisinin belirleyici vasıfları olarak aşağdaki beş nokta sayılabilir.

1. Piyasaların işleyebilmek için yasal düzenlemelerden ve kurumlardan oluşan bir çerçeve düzene ihtiyacı vardır. Bunlara kartelleri ve tekelleri engelleyen bir kartel makamı, özel mülkiyetin ve sözleşme özgürlüğünün garanti edilmesi, sorumluluk ilkesine uyulması ve kadın ve erkek yurttaşların başkalarına karşı hukuki taleplerini etkili bir şekilde işleyen ve yolsuzluk yapmayan bir mahkeme karşısında dava etme izni veren bir hukuk sistemi dahildir. Bağımsız bir merkez bankasının, para istikrarını sağlayabilecek durumda olması gerekir. Birçok piyasada bulunan asimetri nedeniyle tüketiciyi koruma mevzuatı, kalite kontrolü, zayıf piyasa katılımcılarının korunması için işaretleme kuralları gibi bir şeyin olması gerekir.

2. Kamu mallarının temini devlet tarafından yapılmalı ya da devletin talimatıyla garanti edilmelidir. Bunların arasında özellikle kamu güvenliği, altyapı, eğitim, sağlık hizmetleri ve çevrenin korunması sayılabilir.

3. Piyasada pasif olan insanların onurlu bir şekilde geçimini sağlamasını güvenceye almak için insanları hastalık, kaza, işsizlik, yaşlılıkta fakirlik ve bakıma muhtaçlık gibi merkezi hayat risklerinden koruyan sosyal güvenlik sistemleri gereklidir.

4. Piyasa ekonomilerindeki ekonomik süreçler sıkça döngüseldir. Arz ve talep arasındaki uyarılma her zaman sorunsuz bir şekilde işlemediği için sürekli olarak üretim fazlası, fiyat balonları, konjonktürel çökmeler yaşanır. Devletin bu tür krizlerin etkilerini mümkün olduğu kadar düşük tutmaya çalışması gerekir. Bu, döngüsel olmayan bir konjonktür politikasıyla başarılabilir. Ancak bunun yalnızca zayıflık dönemlerinde döngüsel olmayan bir şekilde devletin cebinden daha fazla büyüme sağlamaması gerekir, büyüme dönemlerinde de yine döngüsel olmayan şekilde ortaya çıkan devlet borcunun tekrar azaltılması ya da bir sonraki kriz için rezerv oluşturulması sağlanmalıdır. İkincisi son on yıllarda ciddi bir şekilde ihmal edildiği için birçok ülkede aşırı yüksek devlet borçları sorunuyla karşı karşıyayız.

5. Tüm bu piyasayı düzenleme, döngüsel olmayan ekonomi politikası ve sosyal güvence önlemleriyle baş edebilmek için gerçekten bunları yapabilecek durumda olan, yani verimli bir yönetimi ve işleyen bir demokratik kontrolü ve meşruiyeti olan güçlü bir devlet gerekir. Her şeyden önce ekonomik gücün siyasi karar süreçlerini antidemokratik bir şekilde bozmamasına dikkat edilmelidir. Devletin üstünlüğü, devletin kamu yararı çıkarına ve belli grupların ekonomik çıkarlarından bağımsız olarak piyasaya düzenleyici olarak müdahale etmesi anlamına gelir. Devletin üstünlüğü, devletin kendisinin ekonomik aktör olarak etkin olması gerektiği anlamına gelmez.

Sayılan bu beş nokta eksiksiz ve tüm somutlaştırmalarında sosyal piyasa ekonomisini savunanların bir uzlaşması değildir. Çünkü sosyal piyasa ekonomisi konsepti baştan beri o zamanlar da bugün de kendi çıkarları için kullanmak isteyen kişilerin istediği kadar birlik içerisinde değildi. Biri daha çok ordoliberal ve diğeri daha çok sosyal politik olan iki kaba yön arasında ayırım yapmak gerekiyor. Düzenleme politikasını savunan titiz Eucken, ama sonuçta Erhard için de serbest piyasanın kendisinin de zaten "sosyal" olduğu, çünkü serbest fiyat oluşumu ve rekabet nedeniyle bir yandan mümkün olduğu kadar büyük fırsatlar sunan ama diğer yandan da tek taraflı güç yoğunlaşmalarını engelleyen ilişkiler ortaya çıkardığını biliyordu. Bu nedenle Erhard tekrar tekrar şunu vurgulayabiliyordu: " 'Serbest' ve 'sosyal' kavramları birbiriyle örtüşüyor; ekonomi ne kadar serbestse aynı zamanda o kadar sosyal olur."¹¹ Yani bu görüşe göre "sosyal" eki "serbest piyasa ekonomisi" kavramına aslında yeni bir şey eklemiyor.

Buna karşılık Müller-Armack, Röpke ve Rüstow, piyasanın bir tür "yarı makine" olduğu, kesinlikle yönlendirme gerektirdiği, üstelik de yalnızca mümkün olduğu kadar sabit tutulması gereken bir çerçeve düzenleme ile değil, aynı zamanda sosyal ve konjonktür politikası hedefleriyle de yönlendirilmesi gerektiği görüşünü savunuyordu. Bunlara göre alınacak önlemlerin "piyasaya uygunluğu" önemli bir kriterdi ama piyasa mekanizmasının enstrüman karakteri ve sosyal politika hedeflerine tabi kılınması, onlarda daha güçlü bir şekilde vurgulanıyordu. Yani "sosyal" sıfatı burada ek, serbest piyasa ekonomisine bir yeterlilik veren bir anlama sahiptir, bu nedenle Müller-Armack sosyal piyasa ekonomisini büyük S harfiyle yazmakta ısrar ediyordu. Konsepti, hangi toplumda yaşamak istediğimiz sorusu hakkında geniş bir toplumsal tartışmaya açık. Kendisi 1962 yılında sosyal piyasa ekonomisini açıkça bir "sosyal politika temel ilkesine" tabi kılmayı teklif etti.¹² Burada daha o zamandan çevre korumasıyla ilgili sorunlara işaret ediliyordu.¹³ Yani oluşturduğu konsept, hiçbir zorluk çıkarmadan, çevrenin korunması hedefinin "ekolojik ve sosyal piyasa ekonomisi" yönünde eklenmesine olanak veriyor.

2.3. Almanya'da "Sosyal Piyasa Ekonomisinin" Güncel Zorlukları

Belki Almanya'nın gelişimi örneğinde kısaca "sosyal piyasa ekonomisi" konseptinin gerçekten statik olmadığını, sosyal piyasa ekonomisinin tek tek unsurlarının sürekli olarak zamana uyulanmak, bunlarda reformlar yapılmak ve geliştirilmek zorunda olduğunu göstermem gerekir. Almanya'da sosyal piyasa ekonomisinin ilk yılları yalnızca hızlı ekonomik büyüme yılları değil, aynı zamanda sosyal güvenliğin kesintisiz olarak geliştirildiği yıllardı. Demografik değişim, dünya piyasasındaki rekabet ve yaklaşmakta olan karbon ekonomisinden yenilenebilir enerjilere doğru geçiş dikkate alındığında, ulaşılan yüksek sosyal devlet transferi düzeyi bu haliyle korunamayacaktır. Özelde sosyal ödemeler nasıl değerlendirilirse değerlendirilsin, birçok faktör, bunların en azından toplamda çok büyük bir yük olduğu, bundan dolayı devlet borçlanmasının çok arttığını, yüksek kesinti yükü nedeniyle ekonomik büyümenin olumsuz etkilendiğini, yanlış teşvikler nedeniyle bireysel performans istekliliğinin zayıfladığını ve üretim faktörlerinin sınıflandırmasını deforme ettiğini gösteriyor.¹⁴ Yeni borçlanma olmadan idare edebilen son denk federal bütçe Almanya'da 40 yıl geride kaldı. 1960'ta henüz %33 olan devlet kotası (tüm devlet ve sosyal sigorta harcamalarının gayri safi yurtiçi hasılaya oranı), daha 1975 yılında ilk zirve noktası olan yaklaşık %49'a ulaştı. 2007'de bu oran %43,9 oldu ve 2009 yılında mali ve ekonomik kriz nedeniyle %47,6'ya çıktı.¹⁵

Sosyal piyasa ekonomisinin "babaları" tarafından sosyal ödemelerin genişletilmesinin arkasında yattığı düşünülen hak düşüncesi sert bir şekilde eleştirildi. Daha 1957 yılında yayınlanan "Wohlstand für alle" (herkes için refah) adlı kitabında Erhard "gelir kullanımının artan sosyalleşmesini, yaşam planlamasının çevresindekileri sarıp sarmalayan kolektifleşmeyi, bireyin geniş ölçüde medeni haklarını kullanma yetkisinin elinden alınmasını ve devlete gittikçe daha fazla bağımlı olunmasını[...]” eleştiriyordu. Bu gelişmelerin, "sonunda sosyal vatandaş ve her şeye kadar devlet tarafından maddi güvencenin himaye yoluyla garanti edildiği ama aynı zamanda da özgürlük içinde ekonomik ilerlemenin felç edildiği bir ikmal devletine[...] doğru gideceğini" söylüyordu.¹⁶ Sosyal piyasa ekonomisinin "babaları" için öz sorumluluk yükümlülüğü ve yeteneği özellikle önemliydi. Rüstow'a sürekli olarak bunu açıkça ifade eden bir kelime oyunu atfedilmektedir: "Yardımcı bir ele ihtiyacın varsa, onu önce sağ kolunun ucunda ara". Katolik sosyal öğretisinin en önemli temsilcilerinden biri olan Cizvit Oswald von Nell-Breuning de sürekli olarak bir bakım zihniyetinin yaygınlaşmasına karşı uyarıda bulunuyordu: "Günümüzde yaygın olan her zorlukta [...] dışarıdan yardım, özellikle devlet yardımı isteme davranışı, özerklik ilkesini ihlal ediyor. [...] Herkes devleti taşımak yerine, küçük çocuğun annesinin eteğine asılması gibi ona asılırsa, yurttaşlık ahlakı zaten çökmüş demektir [...]."¹⁷ "Öz sorumluluk" göndermesi elbette anti sosyal kısıtlamaları haklı çıkarmak için suistimal edilebilir. Öz sorumluluk yalnızca, söz konusu kişilerin gerçekten öz sorumluluk üstlenebilecek duruma getirilmesi için "yetenek kazandıran bir sosyal politikayla" bağlantılı olduğunda talep edilebilir.¹⁸ Ancak diğer tarafta sosyal ödemelerin kişisel inisiyatifi engelleyebileceği ve böylece söz konusu kişiye uzun vadede yarardan çok zarar getirebileceği de bir gerçektir. Bu tür bağımlılıkları ve sistemin sömürülmesi risklerini ve aşırı yükü önlemek için kesinlikle Alman piskoposlar konferansı VI. komisyonunun "Yeni sosyal düşünce" adlı giriş metninde 2003 yılında formüle edildiği gibi "herkes için dayanışmacı, net bir güvece çerçevesi ile öz sorumluluk alanı arasındaki sınır yeniden çizilmesi" talep edilmelidir.¹⁹

Kuşkusuz bugün sosyal piyasa ekonomisinde, "babalarının herhalde hayal edemeyecekleri bir şekilde tadilat yapılmasını gerektiren yeni ve büyük zorluklarla karşı karşıyayız. Özellikle de küresel olarak geçerli olan ve kabul ettirilebilecek bir düzenleme sistemi de aranması gerekiyor. Bu nedenle "bu" sosyal piyasa ekonomisiyle bağlantı, sınırları net bir şekilde çizilmiş, açık davranış tarifleri olan bir konseptte sahip olmak anlamı-

na gelemez. Müller-Armack için sosyal piyasa ekonomisi bir “ekonomi tarzıydı” ve bu nedenle kesinlikle statik bir konsept değil, daha çok mutlaka geleceğe açık bir gelişim programıydı. Reformların doğruluğunun kriteri, sosyal piyasa ekonomisinin babalarının yazılarıyla bağlantıları yoluyla haklı çıkarılıp çıkarılmayacakları olamaz. Bu nedenle bu kavram tek taraflı olarak kısmi çıkarların kabul ettirilmesi için kullanılamaz ve kullanılmamalıdır. Bugün mesele daha çok sosyal ve ekonomik politika önlemlerin kesin bir etki analiziyle, gerçekten sosyal adalete ve – küresel boyutta – çevrenin daha iyi korunmasına katkıda bulunup bulunmadığı değerlendirilmiştir.

Şu andaki durumda, etkiler arasındaki bağlantılara hakim olmayan birçok insanın siyasetçilerin ve uzmanların uzmanlık anlayışına güvenmemelerini, popülist şikayetlerin ve vaatlerin kendilerini baştan çıkarmasına izin vermelerini büyük bir sorun olarak görüyorum. Maalesef ilk bakışta iyi niyetli olan önlemlerin son derece olumsuz dezavantajları olabiliyor. Bazı gelişmeler, örneğin iş yerlerinin yurtdışına taşınması fazlasıyla abartılıyor. Birçok önlem de ancak uzun vadede etkili oluyor, böylece istenen etkilere ulaşılan kadar, bu tür önlemlerin sorumlularının gözden düşürülmesi için siyasi amaçlı olarak kullanılabilen bir sıkıntı döneminin aşılması gerekiyor. Bireyin hareket serbestliğine ve bunların yönetilmesine dayanan bir düzende istenmeyen sonuçlar elde edildiğinde her defasında doğrudan düzeltme amaçlı müdahalede bulunmak ya da kuralları tekrar tekrar değiştirmek de mümkün değildir. Genel kuralların uzun vadeli güvenilirliği çoğu zaman her özel durumda doğru davranışların güvenceye alınmasından daha önemlidir. Kısa vadeli düşünmek, görüş anketlerine doğrudan göz atmak, kışkırtma potansiyellerini yakalama hırısı, eylemci müdahalecilik ve popülist vaatler siyasi alana hakim olduğunda, karar verme süreçlerinde maalesef sorunların çözümü için acilen ihtiyaç duyduğumuz asgari ölçüde akılcılık beklenemez.

3. HİRİSTİYAN KİLİSELERİNİN SOSYAL ÖĞRETİLERİNDE SOSYAL PİYASA EKONOMİSİNİN KÖKENLERİ

3.1. Tarihsel Arka Plan ve Öğrenme Süreçleri

Kiliselere sosyal öğretileri 19. yüzyılda, Batı ve Orta Avrupa'daki kapitalist sanayileşmeyle bağlantılı olan sosyal sorunlara tepki olarak, kuşkusuz yüzlerce yıla dayanan insanların bir arada yaşamasıyla ilgili etik kriterler üzerine düşünme geleneği temelinde ortaya çıktı. İnsanların sıkıntılarının

kendilerini etkilemesine izin veren, yardım etmek için harekete geçen, şartları eleştiren ve değişiklikler için devreye girenler, her iki mezhepten – kesinlikle inançlarının verdiği motivasyonla – kendini adanmış kadın ve erkek Hıristiyanlardı. Bu kendini adanmış kadın ve erkek Hıristiyanların, kısa süre sonra kilise yönetiminin önemli bölümleri tarafından da desteklenen sosyal etkinlikleri de belli mezhep farklılıklarına rağmen zaman içinde kesinlikle benzer şekilde ilerleme kaydetti. Bu değişiklikler, bu kadın ve erkek Hıristiyanların yaşadıkları öğrenme süreçleri olarak görülebilir. Bunları, sosyal Hıristiyanlığın önemli kadın ve erkek temsilcilerinin, örneğin “işçi piskoposu” olarak saygı gösterilen Willhelm Emmanuel von Ketteler’in toplum eleştirisi ve sosyal politika pozisyonlarının gelişimi gibi tavırlarında fark edilebilen değişiklikler yoluyla ayrıntılı olarak göstermek mümkün olacaktır. Ancak bu şimdi bu yazının çerçevesini aşar. Bu nedenle ayrıntılı olarak belgelemeden, bu öğrenme süreçlerini birkaç kelimeyle özetleyeceğim.²⁰

1. Başlangıçta yaşadıkları dönemi eleştiren kadın ve erkek Hıristiyanlar, daha çok modern gelişmeleri kınayarak, geç ortaçağın düzenli toplumu idealleştirerek ve kapitalizmi aşmak için statülere göre bir çeşit düzenlenmiş topluma geri dönüş propagandası yaparak tepki verdiler. Ancak yavaş yavaş sosyal Hıristiyanlığın kadın ve erkek temsilcileri bunun bir illüzyon olarak kalacağını kavradılar. Bu nedenle bir bölümü özellikle Birinci ve İkinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde sosyalist toplum modellerine sempati duydu.²¹ Ancak daha büyük bir bölümü, özellikle Sovyetler Birliği’ndeki komünist sosyalizmin ve Almanya’daki nasyonal sosyalizmin totaliter rejimleriyle ilgili deneyimlerden sonra sosyalizmin planlı ekonomisi ile “laissez-faire” kapitalizminin arasında “üçüncü bir yolu” savundu.

2. Başta birçok kadın ve erkek Hıristiyan fakirlerin durumunun ancak Hıristiyan inancına yenilenen ve yoğunlaşmış bir geri dönüşle mümkün olabilecek gibi görünen zenginlerin dine döndürülmesiyle, Hıristiyan dininin paylaşma ve sosyal sevgi erdemlerinin yeniden keşfedilmesiyle iyileşmesini bekliyordu. Dine dönüş sorunların çözümü gibi görünüyordu. Ama burada da yalnızca kalpleri dine döndürerek ve gönüllü bir zihniyet değişimiyle koşulların değişmesinin beklenemeyeceği çabucak anlaşıldı. Devlet tarafından belli yasalarla ve ekonomik ve sosyopolitik önlemlerle hayata geçirilmesi gereken somut yapısal reformların gerekeceği gittikçe daha iyi anlaşıldı. Bu noktadan itibaren “zihniyet reformu” ve “koşullar reformu” diyalektiğinin gerekliliğinden söz edilmeye başlandı.²²

3. Devletin üstünlüğü anlayışı bağlamında koşulların en iyi şekilde düzenlenmesi için öncelikle devlete bilgelik, yetenek ve meşruiyet atfedilmektedir. Sosyal Katolisizmin, Protestanlığın Alman İmparatorluğu'nda 1871'de güçlü bir baskınlığa sahip olmasından kaynaklanan, devlete belli bir mesafede durması sayesinde, Katolik kadın ve erkek Hıristiyanlar her şeyden önce, yalnızca devlet politikası yoluyla etkili olabilseler bile gerekli değişikliklerin alttan da gelişmesi konusunda hassastı. Ancak bu anlayış, taban organizasyonlarının çok güçlenmesine (Alman "birlik katolisizminin") yol açtı, yaygın bilinç oluşturma çalışmasına katkıda bulundu ve önce özellikle sendikalar içerisinde, ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gittikçe artan oranda demokratik partiler içerisinde de farklı inançtaki ya da Hıristiyan olmayan gruplarla işbirliğine olanak sağladı.

4. Her iki inançtan kadın ve erkek Hıristiyanlar oldukça hızlı bir şekilde, sosyal reformların savunulması sırasında yalnızca Kutsal Kitabın Hıristiyan vahiylerin ya da dini otoritelerin dayanak olarak alınamayacağını kavradılar, bunun iki nedeni vardı: Bir yandan modern toplumun ve sanayileşmenin ortaya attığı sorular, vahiy yazılarında ve dini otorite tarafında bunların yanıtlarını bulmayı bekleyemeyecek kadar yenidir. Bunu beklemek, kutsal kitabı ve dini otoriteyi aşırı zorlamak, aslında veremeyeceği cevaplama sevk etmek ve bu şekilde uzun vadede otoritesini sarsmak anlamına gelirdi. Ancak diğer yandan, içlerinde yalnızca Hıristiyanların değil, başka dinlerin mensuplarının ve dini inancı olmayanların da yaşadığı modern toplumların ortak zemin ararken tüm insanların paylaştığı bir temele, yani genel, insani akıl anlayışlarına dayanmak gerekiyor. Yalnızca siyasi kamuoyunda akılcı, kısmi, dini inanç anlayışlarından bağımsız argümanlar kullanıldığında, diğerlerinin ikna olması beklenebilir. Buna karşın yalnızca belli bir dini inanç temelinde anlaşılır olan argümanlara başvurulursa, ortak bir temel bulma umudu olmayacaktır. Birlikte yaşamımızı ortak ve herkes için geçerli olan kurallarla düzenlemek için herkes aynı dini inanca sahip olana kadar bekleyemeyiz sonuçta. Çoğulcu toplumlarımızın ahlaki esasları ile ilgili gerekli uzlaşma, inanç değiştirme sorusundan önce çözülmek zorunda. Oswald von Nell-Breuning, sıkça Katolik sosyal öğretisiyle yakından bağlantılı olarak görülen özerklik ilkesine bakarak, şu özlü tespitte bulunuyor: "İlkeler ne Katolik'tir ne de Katolikliğe aykırı ya da anti Katolik'tir, bunlar basitçe ya doğrudur ya da yanlıştır. Bir ilkenin doğru mu yanlış mı olduğu, bir inanç meselesi değil, otoritenin kanıtlanmasından çok [...], sadece ve sadece titiz bir olgusal kontrolle [...] karar verilebilen olgusal bir meseledir." ²³

5. Protestan sosyal etiğinin ana akımlarında da aynı şekilde bulunabilen Hıristiyan etiğinin bu güçlü akıl bağlantısı, sosyal Hıristiyanlığın bir başka önemli öğrenme ilerlemesi de bağlantılıdır: Uzun bir süre tüm yaşam alanlarının sonuçta her zaman dini bir inanç açısından incelenmesi ve buna göre düzenlenmesi gerektiğine inanıldığı halde, zamanla toplumda kendi kanunlarına göre davranan alanlar olduğu ve her şeyden önce bunun tümüyle meşru olduğu öğrenildi.²⁴ Sonuçta ekonomide, bilimden, siyasetten, eğitim sisteminden ya da spordan farklı kurallar geçerli. Bu alanların bazılarında, örneğin sporda ama aynı zamanda ekonomide, bu alanların sınırlı ve insanların birbirine karşı davranışı adil kaldığı sürece, insanların buralarda kendi çıkarlarına göre hareket etmeleri dini ve etik açıdan hiçbir şekilde sorun değil. Yani bu alanlarda insanların belli eylemlerinin ahlaki taleplerden muaf tutulması gerekiyor denebilir, bu alanların genel kuralları aynı zamanda buna rağmen ahlaki açıdan kabul edilebilir bir sonucun ortaya çıkmasını garanti ederse, burada belli ölçüde bencil olabilirler. Benim görüşüme göre sosyal piyasa ekonomisinde tam olarak bu durum söz konusu.

6. Sonuçta sosyal Hıristiyanlığın kadın ve erkek temsilcileri, fakirlere ve muhtaçlara yardım etmenin en iyi yolunun yepyeni ve farklı sistem alternatifleri ummak değil, küçük adımlarla mevcut sistemi değiştirmeye ve geliştirmeye çalışmakla yardım edilebileceğini öğrendiler. Küçük adımlar siyaseti, komple sistem değişikliğini boş yere beklemekten daha iyidir.²⁵

3.2 Sosyal Piyasa Ekonomisi Konseptinin Hıristiyan Bilginler Tarafından Hazırlanması

Toplamda mutlaka 100 yıl kadar bir zaman alan bu öğrenme süreçlerinin arka planında, 1940lı yıllarda "sosyal piyasa ekonomisi" fikri oluştu. Bu fikrin temsilcileri bilinçli olarak sosyal öğretileri, 19. yüzyıldaki sosyal sorun açısından sosyal Protestanlık ve sosyal Katoliklik bağlamında geliştiği şekliyle hem Protestan hem de Katolik kilisesine bağladılar. Diğer bağlantı noktaları elbette örneğin kısmen kiliselerin dışında da bulunan bilim adamlarının birleşmesinden oluşan "Sosyal Politika Derneğinde" [sic] tartışıldığı şekliyle sosyal felsefe ve sosyal politika fikirleriydi. Ama "sosyal piyasa ekonomisinin" "babalarının" öncelikle Hıristiyanlar olduğu ve bu konseptin tümüyle Hıristiyan inançlarından yola çıkarak geliştirdikleri açıktır. Bugün hem Katolikler hem de Protestanlar, sosyal piyasa ekonomisinin kökenlerinin kendi düşünce geleneklerinde bulunduğunu iddia ediyorlar.

Protestan teolog Dietrich Bonhoeffer ve Nasyonal Sosyalizm'e karşı direniş halinde olan Protestan itiraf kilisesinin yönetimi henüz 1942/43 yıllarında "Freiburg Muhtırasının" fikrini ortaya atmış, bu daha sonra ağırlıklı olarak "Freiburg Okulu" tarafından hazırlanmıştır. Burada savaş sonrası dönemin ekonomik düzeni ile ilgili ilk düşünceler ortaya koyulmuştur. Yazarlar kişisel özgürlük ve sosyal adalet taleplerini, Hıristiyanlığın temel talepleri olarak görüyorlardı. Ama iki talepten birine, diğersinin aleyhine üstünlük tanıyan ideolojileri (Liberalizm ya da Sosyalizm) karşı çıkıyor ve aşırı uçlar arasında bir sentez arıyorlardı. Öncelikle Röpkke Katolik sosyal öğretisinin klasik ilkelerini – kişisellik, dayanışma ve özerklik – "üçüncü bir yolun" bir ekonomi politikası konseptine uyarladı.²⁶ Müller-Armack 1950 yılında, Essen'deki Protestan kilise toplantısında, sosyal piyasa ekonomisini, özgürlüğü ve sosyal adaleti pratik bir dengeye getiren ekonomi düzeni olarak ilan etti.

3.3 Sosyal Piyasa Ekonomisi ve Katolik Sosyal Öğretisi

Yani özellikle 1940lı yıllarda geliştirildiği şekliyle sosyal piyasa ekonomisi, Katolik sosyal etiğiyle uyumlu olduğu konusunda kuşku bulunmadığı halde, her şeyden önce kesinlikle Protestan bilginlerin ve Protestan siyasetçilerin bir eseridir. Ama İkinci Dünya Savaşı sonrası sosyal katolisizmin büyük bölümlerinde kuşku ve eleştiri hakimdi, örneğin Oswald von Nell-Breuning'de ve St. Georgen'deki haleflerinde.²⁷ Diğer tarafta Eucken öğrencileri ve daha sonraki Köln kardinali Joseph Höffner ve öğrencilerinin büyük bir bölümü sosyal piyasa ekonomisini hiçbir kısıtlama olmadan onaylıyorlardı, hatta kısmen daha çok ordoliberal biçimini destekliyorlardı. Örneğin Höffner, 1985 yılında Alman piskoposlar konferansı önünde yaptığı konuşmada şöyle diyordu: "Katolik sosyal öğretisi piyasa ekonomisini ekonomik düzenin doğru temel biçimi olarak görmektedir." Ancak bir sonraki cümlede "ancak bu [Katolik sosyal öğretisi], piyasa ekonomisine insani bir temel ilke kazandırılması gerektiğinden emindir."²⁸ XXIII. Johannes'in, VI. Paul'un ve başta II. Johannes Paul'un papalık feranları, piyasa ekonomisiyle ilgili olumlu ifadelerden çok Kapitalizm eleştirisiyle öne çıkmaktadır. Ancak reel olarak var olan sosyalizmin çökmesinden sonra papalık fermanı "Centesimus annus'ta" (1991), serbest piyasa bir araç olarak ve dolayısıyla sosyal piyasa ekonomisi papalık tarafından tümüyle sosyal etik açısından kabul edilmiştir. Almanya'daki Protestan ve Katolik kiliselerinin 1997 tarihli "dayanışma ve adalet dolu bir gelecek için" adlı ortak açıklamalarında, sosyal piyasa ekonomisi, birçok noktada

tashih ihtiyacı bildirildiği halde, kısıtlamasız bir şekilde temel konsept olarak onaylanmaktadır. "İnsanların maddi ihtiyaçlarını karşılamak ve sosyal güvence sunmak şeklindeki karmaşık görevi sosyal piyasa ekonomisi kadar verimli bir şekilde organize edebilecek [...] bir ekonomik sistem ufukta görünmüyor."²⁹ Höffner'in Alman piskoposlar konferansının yönetimindeki halefi, Mainz piskoposu ve sonradan kardinal Karl Lehmann, 1998'de Freiburg'da Walter-Eucken Enstitüsü'ndeki bir konuşmasında, sosyal piyasa ekonomisini yine aynı şekilde açıkça benimsememiştir.³⁰

Sosyal piyasa ekonomisi konsepti, özellikle Katolik sosyal öğretilerinde geliştirilen şekliyle sosyal ilkelere de uymaktadır.³¹ Burada bu öğretinin temsilcilerinde sosyal ilkelerin sayısı ve kesin tanımıyla ilgili hafif farklılıklar gösteren fikirler bulunmaktadır.³² Ben burada kişisel, dayanışma ve özerklikten söz edeceğim. Bazıları genelin iyiliği ilkesini de ekliyor ama dayanışma ilkesi, genelin iyiliği ilkesini kapsayacak şekilde de anlaşılabilir. Eğer ilke olarak görmek istiyorsak, adalet de dayanışma gibi, özünde gelecek nesillerle dayanışma anlamına gelen yeni sürdürülebilirlik ilkesi de dayanışmaya dahil edilebilir.

Söz konusu sosyal ilkeler insanın yaratılışının incelemesinin bir sonucudur. İnsanı ve yaşam durumunu oluşturanın ne olduğu netleştirildiğinde ve bunun ötesinde insan hayatının başarılı olmasının koşullarının neler olduğu sorulduğunda, bu ya da benzer ilkelere ulaşılabilecektir. Düşünme yeteneğine sahip olan tüm insanlar için bunlar mantıklıdır. Gerçekten çok benzer düşünceler felsefede, örneğin yaptığı tüm insanlara özgü özelliklerin listesi, bu tür sosyal ilkelerin bir tür göz önüne serilmesi olarak yorumlanabilecek Martha Nussbaum'da da vardır. Ancak bu ilkeler özel olarak Tanrı'ya inanan insanlar için onaylanmıştır. Çünkü teolojik olarak, insanın ve içinde yaşadığı dünyanın, kendisini bu ilkelerin dayanağı olan bu yaratılış özellikleriyle donatan Tanrı tarafından yaratıldığı düşüncesiyle gerekçelendirilmiştir.

Hıristiyan anlayışına göre, ki bunun Yahudi ve Müslüman anlayışından çok uzak olmadığından eminim, Tanrı'nın kendisi insanı, kişi olarak yaratmış, onu akılla donatmış, ona özgürlük vermiştir, çünkü zorunluluk nedeniyle değil, gerçekten özgür iradesiyle Tanrı'ya inanan ve ona tapan bir yaratık tarafından tapılmak istiyordu. Tanrı insanı vicdan sahibi ve ahlaki davranış kabiliyeti olan ama aynı zamanda da bununla yükümlü bir kişi olarak yarattı. Tüm bunlar insanın onurunun ya da teolojik olarak söylersek,

Tanrı'nın suretine benzer olmasının gerekçesini oluşturuyor. İnsanın bu kişiliğinden, belli haklara sahip olması gerektiği, asla yalnızca yabancı amaçların aracı olamayacağı, her zaman onuruna uygun yaşaması gerektiği ortaya çıkıyor ve bu da özünde şu anlama geliyor: Kendi kaderini tayin etme hakkına uygun muamele görmesi gerekiyor. Bu kişilikten kişinin özerkliği ortaya çıkıyor ve bu da kendi hayatının iplerini eline alması gerektiği ama aynı zamanda da olanakları çerçevesinde hayatını bağımsız olarak yaşaması gerektiği anlamına geliyor.³³ Ticari faaliyet alanında bu, sosyal piyasa ekonomisinin kesinlikle bu kişilik ilkesine uygun olduğu anlamına geliyor, çünkü burada insanlar özgür olarak görülmektedir, girişimci ya da işçi olarak faaliyet gösterebilir, tüketici olarak özgürce karar verebilirler vs.

Ancak otonom olsa da hiçbir insan kendi kendine yetemeyeceği, her zaman, özellikle hayatın başında ve sonunda birbirlerine muhtaç oldukları için yalnız yaşayamayacağından, insanlar yaradılışlarından dolayı hem bireysel hem de sosyal yaratıklar oldukları için kişiselilik ilkesinin dayanışma ilkesiyle tamamlanması gerekiyor. Örneğin insanların birlikte ortak ihtiyaçlarını tatmin ettikleri, arkadaşlığı ve birlikteliği, yaşadıkları, çocuklarını büyüttükleri, hasta aile bireyelerine baktıkları aile gibi yaşam biçimlerine ihtiyacımız var. Ama dayanışma yakın ilişkilerin ötesine geçiyor, örneğin işbölümüyle organize edilen bir toplumda da insanların birbirine muhtaç olması yoluyla. Bu güçlü karşılıklı bağımlılık, Oswald von Nell-Breuning'in deyişiyle bu "ortak iç içelik" aynı zamanda, gerçekten herkesin adil bir şekilde topluluğa ve topluma katılmasını güvenceye alan kurallar ve işlemler gerektirir. Bu, bir toplumun tüm üyelerinin birbirlerinin, her şeyden önce en fakir ve muhtaç olanların sorumluluğunu üstlenmesini ve herkesin davranışlarında toplumun yararına, yani "bireylerin, ailelerin ve toplumsal grupların kendilerini gerçekleştirmelerini daha tatmin edici ve daha engelsiz olarak ulaşmasını sağlayan toplumsal yaşamın tüm koşulların toplamına" göre şekillendirmesini gerekli kılar.³⁴ Dolayısıyla bireyin yararı ve genelin yararı birbiriyle bağlantılıdır. Bu nedenle sosyal piyasa ekonomisi bu dayanışma ilkesine uygundur, çünkü özellikle de devletin çerçeve düzenlemesi, sosyal güvence sistemleri ve devletin ekonomi politikasının, piyasanın bu düzenlemeler altında, toplumun tüm üyelerinin iyiliğine ve dayanışmasına uygun olduğunu güvenceye alması gerekiyor.

Ancak dayanışma ilkesi, bir devlet makamının merkeziyetçi bir şekilde her şeyi herkese göre düzenlemesi gerektiği yönünde yanlış anlaşılabilir. Ama

bu, bireylerin özgürlüğünü ve birey ve devlet arasında kalan ailelerin, derneklerin, grupların ve devlet dışı toplulukların özgürlüğünü zedelerdi. Bu nedenle belli ölçüde bireysellik ve dayanışma ilkesi arasında bir denge ölçüsü olarak özerklik ilkesine ihtiyaç vardır. Özerklik ilkesi³⁵, her zaman bir ihtiyacı karşılayabilecek olan en alt düzlemin sorumlu olması gerektiğini söyler. Bir üst düzlem ancak alttaki düzlem artık yardım edecek ya da kendi kendine yardım edemeyecek duruma geldiğinde müdahale etmelidir. Bir örnek: Çocukların bakımı ve yetiştirilmesinden öncelikle ebeveynler sorumludur. Çocuklar doğumdan hemen sonra ailelerinden alınsa ve devletin kurduğu yurtlarda büyütülse, bu çocukların yararına olmaz ve ebeveynlerin yetiştirme hakkına müdahale olurdu. Ancak ebeveynler örneğin ağır bir trafik kazasında hayatlarını kaybettikleri için çocuklarına bakacak ve yetiştirecek durumda değilse, ebeveynlerin akrabalarına, bakımı ve yetiştirmeyi üstlenip üstlenemeyecekleri sorulmalıdır. Ancak bunların da böyle bir olanağı yoksa bir sivil toplum örgütünün ya da bir dini birliğin çocuk yurdu söz konusu olur. Ancak böyle bir şey yoksa ya da böyle bir çocuk yurdu çocukların bakımı için gerekli kaliteye sahip değilse devlet makamları çocuklarla ilgilenebilir ve ilgilenmek zorundadır. Bunlar da başarısız olursa, muhtemelen uluslararası yardım organizasyonları sorumlu olur. Çocuklar büyüdüğünde, öncelikle kendilerinden sorumludurlar. Ancak herhangi bir nedenle kendilerine yardım edemeyecek durumdaysalar, başkalarından yardım alma hakkına sahiptirler.

Özerklik ilkesinin bir bakıma iki yüzü vardır: Alt düzlemlerin özgürlüğünün ve sorumluluğunun çok fazla kısıtlanmaması için bir yeterlilik iddiası yasağı ama aynı zamanda alt düzlem bu yardıma ihtiyaç duyduğunda bir yardım emri vardır. "İlke bir taraftan toplum sürecinin verimlilik şartlarını tarif etme iddiasındadır, diğer taraftan ise özgürlükçü-katılımcı bakış açısını vurgulamaktadır, çünkü sorumlulukları mümkün olduğu kadar bireylere ve küçük, anlaşılır-şekillendirilmesine katılabilinecek sosyal yapılara yaklaştırmak istemektedir."³⁶

Elbette özelde çoğunlukla özerklik ilkesinin burada ne anlama geldiğini söylemek zordur. İlkeden ayrıntılı bir eylem talimatı çıkarılamaz. Ama sorumluluk meselelerinde duyarlılığı artırır ve sorumlulukları, gerekli olanın mümkün olduğu kadar verimli halledilecek şekilde düzenlemeye ve bu sırada mümkün olduğu ölçüde, bireyin ve arada bulunan grupların özgürlüklerinin olduğu kadar karşılıklı dayanışma ve sorumluluğun da dikkate alınmasına yardım eder. Yani özerklik ilkesi dayanışmayı ortadan kaldırma

süreçlerini meşrulaştırmak ya da yükümlülüklerin ve risklerin aşırı bireyselleştirilmesini savunmak için kullanılamaz. Sosyal piyasa ekonomisi için çerçeve düzenin, sosyal güvencenin ve ekonomi ve konjonktür politikasının, mümkün olduğu kadar bireysel inisiyatifin ve kendi kendine yardımın teşvik edileceği, ailelerin, küçük toplulukların ve organizasyonların içindeki dayanışmanın aşağıdan yukarı doğru büyüyebileceği ve besleneceği, bireyin ve küçük grupların özgürlüğüne saygı gösterileceği şekilde oluşturulması gerekir. Hem salt bir "laissez-faire" piyasa ekonomisi hem de merkezietçi bir planlı ekonomi özerklik ilkesine aykırı olacaktır, birincisi, tek tek piyasa katılımcılarını aşırı zorlayacağı, ikincisi ise özgürlüğü ve bağımsızlığı zedeleyeceği için. Bu nedenle sosyal piyasa ekonomisi, aşırı uçlar arasındaki üçüncü yol olarak, son yıllarda Avrupa Topluluğu içerisinde de sosyal piyasa ekonomisinin kesin olarak şekillendirmesiyle ilgili tartışmada benzersiz bir konjonktür yaşayan özerklik ilkesine uygundur.

4. ÖZET VE BEKLENTİ

Gerçi sosyal piyasa ekonomisi konsepti başta Hıristiyanlık bağlamında oluşmuştur ve Hıristiyanlıktan yola çıkılarak kesinlikle gerekçelendirilmektedir. Ancak bu oluşum bağlamı ve bu teolojik gerekçelendirme, sosyal piyasa ekonomisinin doğru olduğunu kabul etmek için gerekli değildir. Çünkü bu basitçe insanın faaliyetleri alanı için mantıklı bir konsepttir, tüm insanlar için akla yakın olan nedenlere dayanır. Yani sosyal piyasa ekonomisi hem tüm insanlar tarafından mantıklı olarak görülebileceği ama aynı zamanda da dini kökenleri de olduğu için aslında bunu Müslümanların bakış açısından da mantıklı bulabilmek mümkün olmalıdır. Ancak bu, sosyal piyasa ekonomisinin İslam'daki algılamasının, bir Batı Avrupa modelinin basitçe İslami ülkelerin ekonomilerinin üzerine giydirileceği anlamına gelmez. Bu ahlaksızca olurdu, işe yaramazdı ama aynı zamanda sosyal piyasa ekonomisi fikrine ters düşerdi. Çünkü sosyal piyasa ekonomisi yalnızca hazır bir model değil, bir yerdeki koşullara uyarlanan ve buna uygun olarak da geliştirilebilen ve geliştirilmesi gereken bir "ekonomi stildir". Tüm dünyada iç içe geçişin arttığı bir zamanda, hepimiz bundan çok şey öğrenebiliriz ama her ülkeye ve kültüre kendi modernleşme ve ilerleme yollarını bulma olanağını sağlamamız gerekir.

LİTERATÜR

- Anzenbacher, Arno (1997): Dayanışma ve Yardımlaşma. Sosyal Piyasa Ekonomisinin Etik İlkeleri. Yer aldığı eser: Siyasi Düşünce, C. 326 (Ocak), S. 21–30.
- Anzenbacher, Arno (1998): Hıristiyan Sosyal Etiği. Giriş ve İlkeler. Paderborn: Schöningh.
- Baumgartner, Alois (2010): Modern Ekonomiyle Hesaplaşmada Alman Katolizmi. Yer aldığı eser: Teoloji ve İnanç, Yıl 100, C. 1, S. 3–14.
- Booth, Philip (2007): Katolik Sosyal Eğitimi ve Piyasa Ekonomisi. Londra: Ekonomik İlişkiler Enstitüsü.
- Brakelmann, Günter; Jähnichen, Traugott (yayım) (1994): Sosyal Piyasa Ekonomisinin Protestan Kökleri. Kaynak kitabı. Gütersloh: Gütersloher Verl.-Haus.
- Brakelmann, Günter; Jähnichen, Traugott (1994): Giriş. Yer aldığı eser: Brakelmann, Günter; Jähnichen, Traugott (yayım): Sosyal Piyasa Ekonomisinin Protestan Kökleri. Kaynak kitabı. Gütersloh: Gütersloher Verl.-Haus, S. 13–37.
- Cremer, Georg; Kruip, Gerhard (2010): Dayanışmayı destekleme – şahsen sorumluluk almaya cesaretlendirme. Beceri kazandırmaya yönelik bir sosyal politika için. Yer aldığı eser: Asrın sesleri, Yıl 135, C. 10, S. 699–711.
- Dietzfelbinger, Daniel (1998): Ekonomi tarzı olarak sosyal piyasa ekonomisi. Alfred Müller-Armack'ın Eseri. Gütersloh: Gütersloher Verl.-Haus.
- Emunds, Bernhard (2010): İstenmeyen Babalık. Katolik Sosyal Öğreti ve Sosyal Piyasa Ekonomisi. Yer aldığı eser: Etik ve toplum, C. 1, online olarak www.ethik-und-gesellschaft.de
- Erhard, Ludwig (1957): Herkes için refah. Düsseldorf: Econ.
- Erhard, Ludwig (1966): Etkileme ve konuşma. Ludwigsburg: Hoch.

- Ferguson, Niall (2009): Paranın yükselişi. Tarihin para birimi. Berlin: Econ-Verl.
- Gabriel, Karl (1980): Hıristiyanlık Tarihinin Sosyal Biçimi olarak çağdaş toplum gelişimi ve katolizm. Yer aldığı eser: Gabriel, Karl; Kaufmann, Franz Xaver (yayım): Katolizmin sosyolojisine dair. Mainz: Grünewald, S. 201–225.
- Goldschmidt, Nils (2002): Katı liberalizm düşüncesinin doğuşu ve etkileri. Walter Eucken ve kültürel ekonominin gerekliliği. Münster bilhassa: Literatur
- Goldschmidt, Nils; Wohlgemuth, Michael (yayım) (2008): Freiburg Sistem Ekonomisine dair Temel metinler. Tübingen: Mohr Siebeck (Sistem Teorisi ve Sistem Politikası Araştırmaları, 50).
- Hasse, Rolf H.; Schnieder, Hermann; Weigelt, Klaus (yayım) (2005): Sosyal Piyasa Ekonomisi Sözlüğü. A'dan Z'ye Ekonomi Politikası. Paderborn: Schöningh.
- Hemmer, Hans-Rimbert (2002): Gelişmekte olan ülkelerin ekonomik problemleri. 3., yeniden düzenlenmiş ve genişletilmiş baskı, Münih: Vahlen.
- Höffner, Joseph (1985): Ekonomi Sistemi ve Ekonomi Etiği. Katolik Sosyal Öğretinin İlkeleri. Kardinal Joseph Höffner'in Fulda'da yapılan Almanya Piskoposları Sonbahar Kongresinde yaptığı sunum. 23. Eylül 1985. Bonn: Almanya Piskoposluğu Kurulu Sekreterliği (Almanya Piskoposluğu Kurulu Başkanı, 12).
- Kaufmann, Franz-Xaver (1973): Rönesans ve 19. ve 20.yy.da Katolik Doğal Hukuk Düşüncesinin Çöküşü hakkında düşünceler. Yer aldığı eser: Böckenförde, Ernst Wolfgang; Böckle, Franz (yayım): Eleştiri Odağında Doğal Hukuk. Mainz: Grünewald, S. 126–164.
- Kaufmann, Franz-Xaver (1997): Sosyal devletin talepleri. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Almanya Piskoposluğu Kurulu Toplumsal ve Sosyal Sorunlar VI.

Komisyonu (2003): Sosyal olanı yeniden düşünmek. Uzun vadeli düşünülmüş bir reform politikasına dair. Bonn: Almanya Piskoposluğu Kurulu Sekreterliği (Alman Piskoposlar 28).

- Kruij, Gerhard (1991): XIX. Yüzyılda Almanya'da Katolik Sosyal Doktrini - Modernliğin güçlüklerini aşmak için bir model mi? Yer aldığı eser: Salmanticensis, Yıl 38, C. 2 (Mayo-Agosto), S. 193-224.
- Kruij, Gerhard (2003): Ekonomi politik düstur olarak fakirler için opsiyon. Yer aldığı eser: Schick, Gerhard (yayım): Ekonomi sistemi ve Fundamentalizm. Berlin: Piyasa Ekonomisi Vakfı, S. 117-129.
- Kruij, Gerhard (2005): Kapitalizmi kim ister ki? Ahlaki öfkenin saflığı ve piyasanın karmaşıklığı. Yer aldığı eser: Herder Mektupları 59(2005)7, S. 348-352.
- Kruij, Gerhard (2007): Piyasaya uygun toplum mu yoksa sosyal adaletli piyasa mı? Yer aldığı eser: rhs-Yüksekokullarda Din Dersi, Yıl 50, C. 4, S. 218-225.
- Kruij, Gerhard (2008): Meşrulaştırma krizinde. Sosyal Piyasa Ekonomisinin Yeni Görevleri. Yer aldığı eser: Herder Mektupları, Yıl 62, C. 10, S. 498-502.
- Lehmann, Karl (1999): Hıristiyan İnancı Işığında Mücadele olarak Sosyal Piyasa Ekonomisi. Sosyal Piyasa Ekonomisinin unutulmuş düşünce öncüleri hakkında. Yer aldığı eser: Schreer, Werner; Steins, Georg (yayım): Yeni türden klisie olmak. Gerçekler - Mücadeleler - Değişimler. Piskopos Dr. Josef Homeyer'e armağan kitap. München: Bernward bei Don Bosco, S. 281-291.
- Lienkamp, Andreas (2000): Theodor Steinbüchel'in Sosyalizm Alımaması. Hıristiyan-sosyal etik bir yeniden yorumlama. Paderborn [ve diğer yarlar]: Schöningh.
- Lönne, Karl-Egon (1986): 19. ve 20. yy.da siyasal Katolizm. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Loth, Wilfried (1990): Katolizm – Modern Çağa karşı küresel bir hareket mi? Yer aldığı eser: Ludwig, Heiner; Schröder, Wolfgang (yayım): Sosyal ve sol Katolizm. Hatırlatma, eğilim, kurtuluş. Frankfurt am Main: Joseph Knecht, S. 01.11.31.
- Müller-Armack, Alfred (1962): Sosyal Piyasa Ekonomisinin sosyopolitik öncüsü. Yer aldığı eser: Ekonomipolitik Kronik, Yıl 11, C. 3, S. 7–28.
- Müller-Armack, Alfred (1990): Ekonomi idaresi ve Piyasa Ekonomisi. Özel baskı, München: Kastell Verl.
- Nell-Breuning, Oswald von (1990a): Toplumun yapı kanunları. Dayanışma ve Yardımlaşma. Freiburg ve diğer yerler: Herder.
- Nell-Breuning, Oswald von (1990b): Kapitalizmi bükme. Kilise, Ekonomi ve Toplum Yazıları, Ekonomi ve Toplum; Okuma kitabı. 1. baskı Düsseldorf: Patmos Yayınevi.
- Ockenfels, Wolfgang (1999): Hıristiyan Ekonomi Etikçisi olarak Wilhelm Röpke. Yer aldığı eser: Ordo. Ekonomi ve Toplum Düzeni Yıllığı, Yıl 50, S. 53–59.
- Ostrom, Elinor (2008): Avam yönetimi. Toplu eylem kurumlarının evrimi. Cambridge: Cambridge Üniv. Yayınları (Kurumların ve kararların siyasi ekonomisi).
- Almanya Protestan Kilisesi Konseyi; Almanya Piskoposluğu Kurulu (1997): Dayanışma ve adalet içinde bir gelecek için. Almanya'daki ekonomik ve sosyal durum hakkında ortak açıklama. Bonn, Hannover: APK Başkanlığı; Almanya Piskoposluğu Kurulu sekreterliği (Ortak metinler 9).
- Samuelson, Paul Anthony; Nordhaus, William D. (2005): İktisat. 18. ed., Boston: McGraw-Hill.©
- Schumpeter, Joseph Alois (1983): İktisadi kalkınma kuramı. Karlar, anapara, kredi ve ticari dolaşım ile ilgili bir araştırma. New Brunswick N.J.: Transaction Books (Sosyal bilim klasikleri serisi).

- Smith, Adam (1984): Milletlerin zenginlik niteliğine ve nedenlerine dair bir araştırma. Chicago: Encyclopaedia Britannica (Batı dünyasının büyük kitapları, 39).
- Almanya Federal Cumhuriyeti İstatistik Dairesi (yayım): İstatistik Yıllığı 2010. Wiesbaden 2010, 638
- Stegmann, Franz Josef (1993): Sosyal Piyasa Ekonomisi – bu nedir? Yer aldığı eser: Asrın sesleri 211(1993)5, S. 291–302.
- Thies, Christian (yayım) (2009): İnsan onurunun değeri. Paderborn: Schöningh.

- 1| *Bu sorularla ilgili olarak daha önce başka vesilelerle açıklamalar yaptım. Burarlarda formüle edilen düşünceler – kısmen sözlü olarak – eldeki metne de dahil oldu. Karş. Kruip 2003; Kruip 2005; Kruip 2007; Kruip 2008.*
- 2| *Serbest piyasaların potansiyellerini açıkça ortaya çıkaran elbette Adam Smith'tir: Smith 1984. Piyasa ekonomisi teorisine iyi, genel bir girişi hala Samuelson sunuyor, Nordhaus 2005.*
- 3| *Paranın heyecan verici bir tarihi için karş. örneğin Ferguson 2009.*
- 4| *Özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerini karşılaştırmak için bkz. Hemmer 2002.*
- 5| *Schumpeter 1983.*
- 6| *Karş. Elinor Ostrom'un son derece ilginç çalışmaları, örneğin Ostrom 2008.*
- 7| *Aşağıdakiyle ilgili olarak bkz. özellikle ve daha ayrıntılı bilgilerle Hasse et al. 2005.*
- 8| *Bkz. Müller-Armack'ın yeni baskısı 1990. Genel olarak Müller-Armack için bkz. Dietzfelbinger 1998.*
- 9| *Eucken için karş. özellikle Goldschmidt 2002. Genel olarak mükemmel bir girişi olan kaynak cilt Goldschmidt et al. 2008 de çok yardımcı oluyor.*
- 10| *İktisat politikasının ilkeleri için özellikle bkz. Erhard'ın temel eseri 1957.*
- 11| *Erhard 1966, 320.*
- 12| *Müller-Armack 1962.*
- 13| *age., 17.*
- 14| *Bunun dayanağı ve hala güncel olarak: Kaufmann 1997.*
- 15| *Federal Almanya Cumhuriyeti İstatistik Kurumu 2010, 638.*
- 16| *Erhard 1957, 263.*
- 17| *Nell-Breuning 1990a, 104.*

- 18| Karş. bunun için Cremer, Kruip 2010.
- 19| Alman Piskoposlar Konferansı'nın Toplumsal ve Sosyal Sorulardan Sorumlu VI. komisyonu 2003, 17.
- 20| Karş. bütün olarak Baumgartner 2010; Gabriel 1980; Kaufmann 1973; Lönne 1986; Loth 1990. Protestan alandaki gelişme için bkz. özellikle et al. 1994. Karş. aynı zamanda maalesef yalnızca İspanyolca olarak yayınlanan yazım, Kruip 1991.
- 21| İyi bir şekilde yenilendi örneğın Lienkamp tarafından 2000 yılında.
- 22| Örneğın sosyal papalık fermanı Quadragesimo anno (Papa Pius XI., 1931) no. 77de.
- 23| Nell-Breuning 1990b, S. 349.
- 24| Bunu özellikle Vatikan Konsili'nin papazlar kurulu "Gaudium et spes" No. 36'da etkileyici bir şekilde onayladı.
- 25| Protestan tarafı için karşı. Brakelmann, Jähnichen 1994; Katolik tarafı için Stegmann 1993;
- 26| Karş. özellikle Röpcke için: Ockenfels 1999.
- 27| Karş. örneğın Emunds 2010.
- 28| Höffner 1985, 24.
- 28| Almanya Protestan Kiliseleri Kurulu, Alman piskoposlar konferansı 1997, No. 145.
- 29| Lehmann 1999. Sosyal piyasa ekonomisinin Katolik kilisesi tarafından elbette yalnızca Almanya için geçerli değildir. Karş. örneğın İngilizce konuşulan bölge için Booth 2007.
- 30| Bunun için özellikle Anzenbacher 1997.
- 31| Karş. örneğın Anzenbacher 1998.
- 32| "İnsanlık onuru" bkz. özellikle Thies 2009.
- 33| İkinci Vatikan Konsili Pastoral Genelgesi „Gaudium et spes", No. 74.
- 34| Katolik sosyal öğretilde ilk defa, bilinen şekliyle Sosyal Genelge „Quadragesimo anno", No.79-80'da, formüle edilmiştir.
- 35| Anzenbacher 1997, 24.

İSLAM İKTİSAT DÜŞÜNCESİNİN KUR'AN'DAKİ TEMELLERİ

Doç. Dr. Ali Rıza Gül

I. GİRİŞ

İktisat kelimesi, Arapça kasd (Ka-Sa-De) kökünden türetilmiştir. Kasd kelimesi lügatte, "yolun doğru olmasını, hem sözde, hem fiilde itidalli ve adaletli olmayı, ifrat ve tefritten uzak bulunmayı, israf ve cimrilikten uzak durmayı, tasarruflu ve tutumlu olmayı, isabet etmeyi, bir şeye niyet etmeyi ve yönelmeyi" ifade eder. Mesela, Arap dilinde "tarîkun kasdun" terkibi doğru yol anlamında kullanılır. Araplar vücudu ne iri, ne de zayıf olan mutedil kişiye "racül kasd" derler.¹ Gerek kasd (kasıt) kelimesi, gerekse bu kelimelerden türetilen maksad (maksat) ve maksûd (maksut) kelimeleri, Arap dilindeki anlamlarını büyük ölçüde muhafaza ederek Türkçe'ye geçmiştir.² İktisâd kelimesi ise, "itidal üzere hareket etmek, ifrat ve tefritten, israf ve cimrilikten uzak durmak, tutumlu olmak" anlamlarına gelir.³ Bu anlamlarıyla kelime Türkçe'mizde de kullanılmaktadır.⁴

Batı'da ekonomi ilmi doğuncaya kadar iktisat kelimesi, insanın davranış biçimlerinden iktisadi faaliyetlerine, genel dini yaşayışından iman konularına varıncaya kadar her hususta mutedil olmasını, israf ile taksir arasında ifrat ve tefritten uzak orta yolu takip etmesini kapsayacak kadar geniş

bir yelpazede sözlük anlamıyla kullanılmış, günümüzdeki anlamıyla teknik bir terim olarak kullanılmamıştır.⁵ Kelimenin geleneksel anlamını İbn Kayyim (ö. 751/1350) gayet güzel özetlemiştir. Onun verdiği bilgilere göre iktisat, cimriliğin zıt anlamlısıdır, iki güzel huy olan adalet ve hikmetten doğar. Kişi, adaletle, hiç harcamama (men') ile savurganlık hususlarında itidali yakalar; hikmetle de bunların her birini uygun konumuna yerleştirir. Böylece, bu iki kötü huy arasında orta bir yol olan iktisat ortaya çıkar.⁶ Batı'da ekonomi ilmi doğduktan sonra, harcamalarda ve mali işlerde mutedil bir yol izlemeyi ifade etmesi sebebiyle iktisat kelimesi, "ekonomi" kavramının karşılığı olarak kullanılmış ve kavramlaşmıştır.⁷

Fakat bunun, iktisat kavramı ortaya çıkmadan önce yaşamış olan Müslüman entellektüellerin iktisatla ilgili görüşler ve nazariyeler ileri sürmedikleri anlamı taşımadığını belirtmeliyiz. İslam âlimleri ve mütefekkirleri iktisat alanlarıyla ilgili ayet ve hadisleri yorumlarken, elbette görüşlerini beyan etmişlerdir. Alışveriş, şirket, ariyet, zekât, kazanç yolları (kesb, mekâsib), faiz (ribâ) gibi bahisler fıkıh kitaplarının önemli bölümlerini oluşturmuştur. Müslümanların, ismen olmasa bile muhteva olarak iktisadi konularla ilgili değerli fikirleri bugün artık çeşitli ilmi araştırmalarla ortaya konmuştur.⁸ İktisatla ilgili pek çok konu, ahlak kitaplarında israf, cimrilik gibi müstakil başlıklar halinde veya ilm-i ahlak (huylar hakkında bilgi), ilm-i tedbîr-i menzil (ev idaresi hakkında bilgi) ve ilm-i tedbîr-i medîne (şehir idaresi hakkında bilgi) bölümleri içerisinde işlenmiştir.⁹ Dahası, İslam âlimlerinden ve mütefekkirlerinden bir kısmı iktisadi konularla ilgili müstakil eserler telif etmişlerdir. Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) Kitâbü'l-harâc'ı,¹⁰ Câhız'ın (ö. 250/864) Kitabu't-tabassur bi't-ticâra'sı,¹¹ Ebû Bekir Hallâl'in (ö. 311/923) el-Hass alâ et-ticâra'sı,¹² Hicrî altıncı ve yedinci asırlarda yaşamış Ebu'l-fadl ed-Dimaşkî'nin Kitâbü'l-işâra ilâ mehâsini't-ticâra'sı,¹³ ve Ebû Ubeyd'in (ö. 224/838) Kitâbü'l-emvâl'i,¹⁴ bunlardan sadece birkaçıdır.¹⁵

Biz, İslam tarihi boyunca ortaya çıkan bu görüşlerin ve külliyyatın tamamını bu araştırmamızda ele alacak değiliz. Fakat bu fikirlerin ve eserlerin büyük çoğunluğunun Kur'an'dan esinlenilerek oluşturulduğunda şüphe yoktur. Çünkü çok sayıda ayette iktisat alanına doğrudan veya dolaylı olarak temas edilmektedir. Bu ayetlerde sıklıkla değinilen, mülkiyet, kazanç, faiz, borç, yardımlaşma, israf gibi konular Kur'an'la iktisat bilimi arasındaki kesişim alanlarını oluşturmaktadır. Bu ayetlerin iktisat alanına hangi katkıları yaptığını, iktisadî faaliyetlerde bulunan insandan neler talep

ettiğini, bu faaliyetlerle ilgili hangi ilke ve düzenlemeleri getirdiğini ortaya koymak, iktisat bilimi açısından olduğu kadar, hatta daha fazla, Kur'an ve tefsir ilmi açısından da önemlidir. Fakat biz bunların hepsini bir makaleye sığdırma imkânına sahip değiliz.

Söz bu noktaya gelmişken, araştırma metodumuz hakkında bir hususa kısaca dikkat çekmemiz gerekiyor: Araştırmamız, şu ana kadar yapılan çalışmaları özetlemek gibi bir amaç taşımamaktadır. Amacımız, konumuzla ilgili gördüğümüz ayetlerden hareketle, İslam iktisat düşüncesinin Kur'an'daki temellerini iktisat biliminden de yararlanarak ortaya koymaktır. Dolayısıyla, düşünsel boyuttan ziyade iktisadi uygulamalarla doğrudan ilgili olan faiz, zekât gibi kavramlara, bütün önemlerine rağmen, araştırmamızda başlıklar halinde yer veremeyeceğiz; bunun yerine kendilerine yalnızca ele alacağımız kavramlarla ilişkileri nispetinde değinebileceğiz. Keza, dürüstlük, dayanışma, yardımlaşma, adalet gibi ilkeleri de açıklama yoluna gitmeyeceğiz. Çünkü araştırma konumuzu oluşturan kavramlar, anılan ilke ve kavramların daha gerisinde, daha temelde yer alan, bunlara akli ve dini temeller kazandıran, İslam iktisat düşüncesini sistematik bir biçimde temellendiren ve yöneten kurucu kavramlar, yani düşünsel referans alanı olacaktır. Fakat araştırmamıza temel oluşturması bakımından, Kur'an ile iktisat bilimi, hassaten İslam iktisadı arasındaki ilişkiyi ele almamızın da yerinde olacağını düşünüyoruz.

II. İKTİSAT BİLİMİ VE KUR'ÂN'DAKİ KARŞILIĞI

Kur'an insan hayatını bireysel ve toplumsal olarak düzenleme amacı taşıyan bilim alanlarıyla doğrudan veya dolaylı olarak ilgili kutsal bir kitaptır. Bu bağlamda diğer birçok alanla olduğu gibi, iktisat alanıyla da ilgisi vardır. Araştırmamızın bu bölümünde biz, bir yandan bu ilişkiyi ortaya koyarken, diğer yandan da bu ilişkinin metodolojisini tespit etmeye çalışacağız. Son olarak da bu ilişkinin temelini oluşturan ayetlerden hareketle gündemimize gelen İslam iktisadının iktisadi anlamda bir sistem olup olmadığını tartışacağız.

a. Kur'ân'ın İktisatla İlişkisi ve İslam İktisadı Kavramı

İktisat (ekonomi) bilimini belli bir tarife sığdırmak zordur; zira bu bilim dalını, değişik açılardan farklı şekillerde tarif etmek mümkündür. Mesela iktisat; servetin incelenmesidir; insanlığın istihlâk (tüketim) ve istihsal

(üretim) faaliyetlerini nasıl düzenlediğini inceleyen bir bilimdir; bir insan topluluğundaki veya bir ülkedeki üretim-dağıtım ve servetlerin tüketim durumları ile ilgili olguların tümüdür.¹⁶ Fakat en yaygın tarife göre iktisat, "kıt kaynakların nasıl dağıtıldığını ve üretilen malların hangi şartlarda mübadele edildiğini araştıran bilim dalıdır."¹⁷ Biraz daha ayrıntılı bir tanımla iktisat, insanların ve toplumların para kullanarak veya kullanmadan zaman içinde çeşitli malları üretmek ve bunları bugün ve gelecekte tüketilmek üzere toplumdaki fertler arasında bölüştürülmek için kıt kaynakları kullanmak konusundaki tercihleri inceleyen bilim dalına verilen isimdir. Bu tarifte insan ihtiyaçlarının sonsuz, bu ihtiyaçları karşılamak için kullanılan kaynakların ise kıt olduğu varsayılmaktadır.¹⁸

Zikrettiğimiz bu tariflerin ilklerinde –ki, benzer başka tarifler de mevcuttur– insan unsurunun ve duygularının büyük ölçüde ihmal edildiği, iktisadi hayata ekseriyetle matematiksel ifadelerle bakıldığı hissedilmektedir. Oysa insan basit ve mekanik bir varlıktan ibaret değildir; bilakis o, üretim, tüketim, girişim, yatırım gibi süreçlerde kararlar veren, alternatifler arasından tercihler yapan, dahası, bilgi, görgü, duygu ve düşünceleriyle iktisat alanının bütünü şekillendiren, yöneten ve yönlendiren önemli bir varlıktır. Fert psikolojisi, ahlâk, örf ve âdetler, sosyal felsefe ve sosyal düzen, onun karar ve tercih mekanizması üzerinde etkili olan amiller arasında yer almaktadır.¹⁹ Bu amiller üzerinde dinin büyük bir etkiye sahip olduğu inkâr edilemez. Müslüman toplumlarda bu faktörlerin kurucu ögesi İslam'dır. İslam, en ümitsiz anlarda bile bireyin moralini yükseltir; ahlâkını güzelleştirir; toplumun örf, adet ve geleneklerine kaynaklık eder; sosyal hayatın barış ve huzur içinde yaşanmasını sağlayan temel ilkeler koyar. Bu özellikleriyle İslam, insanın iktisadi karar ve tercihlerini yöneten mekanizmanın en temel unsuru haline gelir.

İnsan ihtiyaçlarının sonsuz, bu ihtiyaçları karşılamak için kullanılan kaynakların ise kıt olduğu varsayımından hareket eden ekonomi tariflerinde ise, tabiattaki kaynakların ve imkânların sınırlı olduğunun görmezlikten gelindiği anlaşılmaktadır. İktisat anlayışının temelinde üretim yerleştirildiği için de insanların tüketime yönelmeleri –ihtiyaçları olsun veya olmasın– olabildiğince teşvik edilmektedir. Yine üretimi artırmak amacıyla, gerekirse yapay ihtiyaçlar ihdas etmek, kredi ve veresiye gibi kolaylaştırıcılar kullanılarak ihtiyaç dışı tüketim yapmaya yöneltmek, lüks ve prestij mallarının tüketimini özendirmek ve yanıltıcı reklama başvurmak da zaman zaman başvurulan yöntemlerdendir. Üretmek için tüketmek

diye formülleştirebileceğimiz bu döngüye teslim olan bir ekonomik sistemde, bireyler çılgın birer tüketiciye, toplumlar da tam bir tüketim toplumuna dönüşmekte, Ivan Illich'in tabiriyle, adeta bir tüketim köleliği oluşmaktadır.²⁰ Biraz daha hafifletilmiş bir ifadeyle, tüketim çılgınlığı diye de isimlendirebileceğimiz bu durum, sonuçta, insani ve ahlâkî değerlerden uzaklaşmış, çıkarından başka neredeyse hiçbir şey düşünmeyen, yoksulluk olgusuna karşı duyarsız ekonomik insanı (homo economicus) ortaya çıkarmaktadır ki, bunun insan doğasının vahşileşmesi anlamına geldiğinde şüphe yoktur.

İhtiyaçların sonsuzluğu düşüncesi, insan ihtiyaçları için bir meşruiyet çerçevesi çizilmesinin önüne ciddi engeller çıkarmakta, kanunun bu konuda getirdiği sınırlamaların uygulanmasını zorlaştırmaktadır. Bu yüzden insanın ihtiyaçlarıyla bu ihtiyaçları giderecek mal ve hizmetler arasında bir gerilim bulunduğu, iktisat biliminin hareket noktasının da burası olması gerektiği tarzındaki bakış açısının gözden geçirilmesinde yarar vardır.²¹ Çünkü ihtiyaçlar sonsuz kabul edildiğinde, üretim tarzının da, ister istemez, buna göre kurulması gerekiyor. Böyle bir anlayışla üretim yapıldığında ise, kaynakların hor kullanılması, israf edilmesi, üretilen malların satılabilmesi için sade yaşam, kanaatkârlık, mutedil tüketim gibi kavramların görmezden gelinmesi kaçınılmaz hale geliyor. Bunların toplum için sıkıntılı ve zararlı sonuçlar doğuracağı aşikârdır.

Konvansiyonel iktisat anlayışlarına yönelttiğimiz bu eleştiriler, iktisadi faaliyetlerde insani ve ahlâkî değerlerin gerekliliğini gözler önüne sermektedir. İnsan kavramına anlam kazandıran bu değerleri dışlayan bir iktisat bilimi yine bu eleştiriler doğrultusunda, iktisat bilimini yeniden tanımlamanın ve kuruluş felsefesini yeniden kurgulamanın artık bir zaruret haline geldiğini söyleyebiliriz. İslam iktisadı tabirinin biraz da böyle bir ihtiyaçtan doğduğunu düşünebiliriz. İslam ekonomisi alanında eser veren araştırmacıların, iktisat bilimini farklı gerekçelerle değişik biçimlerde tarif ettiklerine şahit oluyoruz. Bununla birlikte onların tariflerinin ortak paydası pek tabii ki, İslam'dır. Diğer bir anlatımla, bu araştırmacıların hepsi de İslam noktainazarından hareketle iktisat bilimine ilişkin tariflerini geliştirmeye çalışmışlardır. A. Mannan'a göre İslam ekonomisi, İslâmî değerlerden esinlenen toplumun iktisadî sorunlarını inceleyen bir ilimdir.²² Araştırmacıların açıklamalarını esas alarak İslam açısından iktisadı daha ayrıntılı biçimde tarif edebiliriz: İktisat; kişilerin, toplumların ve devletlerin, ihtiyaçlarını en az harcamayla karşılamak maksadıyla kıt kaynakları yönet-

mede, işletmede, onlardan faydalanmada ve onları paylaşmada İslami esaslar doğrultusunda takip etmeleri gereken yolları en geniş biçimiyle araştıran bir bilim dalıdır.²³

Kuran-ı Kerim'de iktisâd kelimesi değil, ama ortaç biçimi geçmektedir. Keza, bu kelimenin kökü olan kasd lafzı ile bunun fiil ve ortaç biçimi de kullanılmaktadır. Kasd kelimesi, lügat manasına uygun olarak, Kuran'da ifrat ve tefritten uzak olma durumunu ifadelendirmektedir:²⁴ Yolun doğrusunu (kasdu's-sebîl) [açıklamak] Allah'a aittir.²⁵ Yürüyüşünde ölçülü ol (vaksid).²⁶ Aynı kelimenin ortaç biçimi de Müslümanlarla birlikte Tebuk seferine çıkmayan münafıkların ruh hallerini tasvir eder mahiyette, orta zorlukta bir savaşa sıfat olarak geçmektedir: Yakın bir ganimet ve orta yollu bir sefer (seferan kâsiden) olsaydı, elbette sana uyarlardı.²⁷

İktisat kelimesinin ortaç (ism-i fâil) formu ise, Kuran-ı Kerim'de hepsi de din ve dini yaşantı hususunda orta yola vurgu yapan üç ayette geçmektedir. Bunlardan birincisi, Allah'ın kitabını hayatına uygulamada orta yolu tutan grubu anlatmaktadır: Sonra Kitabı kullarımız içinden seçtiklerimize miras verdik; onlardan bir kısmı nefesine zulmeder, bir kısmı orta yolu tutar (muktesid), bir kısmı ise Allah'ın izniyle hayırlarda öne geçer. İşte büyük lütuf budur.²⁸ İkinci ayette de aynı gruptan bahsedilmektedir: Dağlar gibi dalgalar onları kuşattığı zaman, dini yalnızca Allah'a has kılarak, O'na yalvarırlar. Fakat O, onları karaya çıkartıp kurtardığında, onlardan bazıları orta yolu tutar (muktesid). Ayetlerimizi, nankör dolandırıcılardan başkası inkâr etmez.²⁹ Üçüncü ayet ise, imanla ilgili orta yola değinerek, Ehlikitabın Hz. İsa hakkında aşırılıktan kaçınan ve mutedil sözler söyleyen grubunu nitelendirmektedir: Eğer onlar Tevrat'ı, İncil'i ve Rab'lerinden kendilerine indirileni gereğince uygulasalardı, şüphesiz üstlerinden ve ayaklarının altından (yer üstü ve altı nimetlerinden) yerlerdi. Onlardan mutedil bir topluluk (ümmetün muktesideh) vardır, fakat çoğunun yaptıkları ne kötüdür!³⁰

Görüldüğü gibi Kur'an-ı Kerim'de iktisat kelimesi sadece lügat manasına uygun olarak, "amelde itidal, ifrat ve tefritten uzak amel, maksada yönelik mutedil amel, doğru/orta yol" anlamlarında kullanılmaktadır.³¹ Son dönemlerin önemli müfessirlerinden Elmalılı M. Hamdi Yazır (ö. 1942) iktisat ilminin esasının da bu olduğunu vurgulayarak, sadece bu kelime itibariyle dahi Kur'an-ı Kerim'le iktisat ilmi arasında bir ilişki kurulabileceğini vurgulamaktadır:

İktisad lügatte “amelde itidal” demektir ki, kasıddan me’huzdur. Çünkü matlubunu iyi tanıyan bir kimse onu hiç eğilip bükülmeden istikamet üzere kasteder. Maksudun mevzi ü mevkiini bilmeyen ise, tahayyür içinde kalır. İfrat ve tefrit ile kâh sağa kâh sola bocalar ve çabalar durur. İşte bu sebeple iktisat, maksada müeddi olan amel demek olmuştur. Umur-ı maliyedeki iktisadın da esası budur.³²

Yazır’ın ulaştığı bu sonuç gayet yerindedir. Gerçekten de iktisat ilmi ihtiyaçlar ile kıt kaynaklar arasında bir denge kurmayı hedeflemektedir.³³ Kur’an’da da bu dengenin nasıl olması gerektiğine değinilmektedir.³⁴

Kur’an’la iktisat alanları arasında irtibat kurmayı gerektiren tek sebep, iktisâd kelimesi ve onunla aynı kökten gelen diğer kelimelerin geçtiği ayetler değildir. Diğer birçok ayette de iktisadi hayata ilişkin bilgiler, ilkelere ve uygulama örnekleri yer almaktadır. Bu yüzden Kur’an, son yıllarda fıkihtan bağımsız hale getirilerek oluşturulan İslam İktisadı’nın temel kaynağı olmuştur.³⁵ İslam’ın ve onun temel kaynağı Kur’an’ın iktisatla ilgili birtakım hükümler içerdiği, bu hükümlerin bir müslümanın üretim, tüketim ve ticaretle ilgili iktisadi tercihlerini yönlendirmede faal bir rol oynadığı çağdaş iktisatçılar tarafından da kabul edilmektedir.³⁶

Ayrıca, toplum halinde yaşayan insanların bütün faaliyetleri ihtiyaç giderme gayesini taşımaktadır. Bu bakımdan iktisadi faaliyetlerin temelinde insan ihtiyaçlarının bulunduğunu söylemek mümkündür. İnsan sonsuz niteliğe sahip bu ihtiyaçlarını, dünyadaki kıt kaynaklarla karşılamak için faaliyet göstermektedir.³⁷ Helâl-haram, doğru-yanlış, iyi-kötü gibi kavramlarıyla Kur’an, diğer bütün toplumsal alanlara meşruiyet sınırı getirdiği gibi, iktisat alanına da meşruiyet sınırı getirmektedir. Bu da insana, hem üretim, tüketim, alışveriş ve paylaşım gibi temel faaliyetleri, hem de bunlara bağlı diğer iktisadi faaliyetleri meşruiyet sınırı içerisinde yapması sorumluluğu yüklemektedir.

Öte yandan Nuveyhi’nin de belirttiği gibi, din, sevsek de, sevmesek de, geçerliliğini kabul etsek yahut tümüyle reddetsek de, hâlâ insanların büyük bir kesiminin hayatında, hem düşüncelerini, hem de davranışlarını etkileyen, bireysel ve toplumsal etkinliklerindeki değişiklik isteklerine karşı temel tutumlarını belirlemede büyük bir etken olarak işleyen muazam bir güçtür. Özel olarak İslâm’a bakıldığında, şu söylenebilir ki, İslâm insan neslinin dünyevi durumlarını etkileyen bu tür konularla derinden

ve temel olarak ilgilenir. Çünkü İslâm, kendisini yalnızca insanın manevi kurtuluşuyla ve öteki mutluluğuna hazırlanmayla sınırlayan ötedünyacı bir din değildir. İslâm, kişinin manevi kurtuluşunun ve kesin mutluluğunun maddi, fiziki ve dünyevi durum ile bağlı olduğunu kabul eder.³⁸

Kur'an'ın iktisat alanlarıyla ilişkili olması, İslam'ın manevi kurtuluş için dünya ile ahireti bütünleştiren tabiatının tabii bir sonucudur. İslam, insan hayatının bütün yönleriyle ilgilidir. Kur'an da sırf dünyayı veya sırf ahireti konu edinen bir kitap değil, her ikisini de birleştirilip, birbirinin devamını kılan bir kitaptır. Zira Kur'an'a göre, insan davranışlarının hem dünyevi, hem de uhevi boyutu vardır; tamamen dünya ile alakalı, ahiretten tamamen kopuk bir insan davranışı düşünülemez. İktisadi hayattaki davranışlar da bu bütünün bir parçasıdır. Kur'an ayetleri iktisadi faaliyetlerin bir kısmını "iyi" sayıp tasvip ederken, diğer bir kısmını "kötü" sayıp reddetmektedir. Farklı bir anlatımla o, iktisadi hayata nizamın temini ve devamı için bir takım kaideler getirmektedir.

Bu husus sadece İslam'a ve Kur'an'a özgü bir olgu da değildir. Her din ve onun kutsal kitabı, müntesiplerinin iktisadi hayatı üzerinde etkilidir. Mesela, Kapitalizm'in ortaya çıkmasında, meşrutiyet kazanıp güçlenmesinde Hristiyanlığın, bilhassa Protestanlığın büyük etkisi vardır.³⁹ Faize, Saint Ambrose, St Thomas Aquinas ve Calvin gibi Kilise babaları dini bir meşrutiyet kazandırmasalardı, belki de Kapitalizm şimdiki kadar gelişemeyecekti.⁴⁰ Sadece Kapitalizm'in değil, bazı iktisatçılara göre, Marksizm'in doğup gelişmesinde de Hristiyanlığın etkisi olmuştur. Hatta bir yoruma göre Marksizm, Hristiyanlığın kutsal kitabından sökülmiş bir yaprağın, sanki İncil'in bütünümüşçesine tefsir edilmiş halidir.⁴¹

Görülmektedir ki, İslam'ın temel kaynağı Kur'an iktisadi hayatla yakından ilgilidir; hayatın diğer alanlarında olduğu gibi iktisat alanında da insanlara yol gösterici, onları yönlendirici bir rol üstlenmektedir; dolayısıyla da onlardan birtakım talepleri vardır. Ancak bunlar kadar bunların nasıl anlaşılması gerektiği de önemlidir.

b. Kur'an'ın İktisadi Açılımının Metodolojisi

İktisada ilişkin ayetleri araştırma konusu yapan bir araştırmacı, ilk bakışta bunların alışveriş, yardımlaşma, borç alma ve verme, tüketim alanlarıyla ilgili sınırlı birkaç ilkeyi aşmadığını düşünebilir. Bu ve benzeri düşünceler-

rin, İslam'ı anlamaya ilişkin metodoloji bilgisindeki eksiklikten kaynaklandığını söyleyebiliriz. Klasik İslam hukuku metodolojisinde metnin delalet yollarından biri olarak anlatılan nassın delaleti (delâletu'n-nass) kuralı bu hususta bize ışık tutabilir. İslam alimlerinden bir kısmının sözün maksadı/gayesi (fahva'l-hitâb) veya uygun olanın anlaşılması (mefhûmu'l-muvâfaka) adını da verdikleri bu usul kaidesi, "Sözün, nassda (Kur'an'da ve Hz. Muhammed'in hadislerinde) belirtilen hükmün, inceleme ve içtihatla bulunmaya ihtiyaç duyulmaksızın ve sırf dil unsuruna dayanılarak anlaşılabilen illetteki müştereklik sebebiyle, nassda belirtilmeyen durum hakkında da sabit olduğunu göstermesidir." şeklinde tarif edilir. Mesela, dile vakıf olan herhangi birisi, 'Onlardan [ebeveyninden] biri veya her ikisi senin yanında yaşlılık çağına ulaşırlarsa, onlara öf bile deme, onları azarlama.' ayetini [İsrâ, (17), 32] duyduğunda, buradaki yasaklama illetinin (sebeup) "ana-babayı üzme ve onlara eza vermek" olduğunu, bunun "dövme, sövme hapsetme, yiyecek vermeme" vb. üzücü şeyleri de kapsadığını anlar. Zira "öf" demek haramsa, bundan çok daha üzücü söz ve fiiller ayette zikredilmese bile evleviyetle haramdır.⁴²

Nassın delaleti kuralından hareketle, Kur'an'da infak ve ticaret emredilmişse, üretimin de emredilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Bu yüzden de onda bizzat üretim kavramını ve üretim türlerini aramaya gerek yoktur. Keza, Kureyş Suresi'nde Kureyşlilerin civar kabile ve devletlerle yaptıkları ticari anlaşmalardan övgüyle bahsedildiğine göre,⁴³ bölgesel ve küresel ekonomik konjonktürü iyi değerlendirerek bu tür anlaşmaları yapabilecek kişilerin yetiştirilmesi, ulusal ve uluslar arası düzeylerde ticaret yapılması, bu ticarete konu olacak malların üretilmesi teşvik ediliyor demektir. Aynı şekilde şayet insanların mallarını haksız yere yemek haramsa,⁴⁴ bunun uç biçimleri olan gasp, faiz, hırsızlık vb. de haramdır.

Dikkatlerden kaçmaması gereken diğer bir husus da Kur'an'daki birçok anlatımın, ilgili olduğu konuda örnek kabilinden olmasıdır. Adalet bunun en açık göstergesidir. Adalet Kur'an'da yalnızca birkaç alan için örnek veriliyor.⁴⁵ Bu birkaç örnek, ne adaletin yalnızca bu alanlarla sınırlı olduğunu gösterir, ne de adaleti gerçekleştirme biçimi konusunda bizleri sınırlandırır. Bunlar yalnızca birer örnekten ibarettir. Genelme yoluyla, ayetlerdeki adalet emrinin hayatın bütün alanlarıyla ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Sadakaların sarf yerleri bunun diğer bir örneğini teşkil etmektedir. Zekat ve sadakaların kimlere verileceğine değinen ayet,⁴⁶ sadece örnekleri sıralamakta, muhtaç olan diğer insan gruplarına zekat veya sadaka verilmesini engellememektedir.

Yine dikkat etmek gerekir ki, Kur'an'da iktisadi hayatla ilgili talepler genellikle mutlak ifadelerle dile getirilmiştir. Geleneksel usulümüzde mutlak denildiğinde, konulduğu manaya, teklik, çokluk veya vasıf gibi kayıtlarla kayıtlanamaksızın delalet eden adam, adamlar, köle azat etme gibi husus ifade eden lafızlar anlaşılmaktadır.⁴⁷ Bu lafızlar herhangi bir kayıtlı kayıtlanamadıklarından, anlam alanlarına –eğer ilgiliyse– yeni durumları dahil etmek oldukça kolaydır. Bu da Kur'an'ın çağdaş yorumu için büyük bir esneklik sağlamaktadır. Mesela, Kur'an'daki Allah'ın lütfü tabirini, her türlü kâr ve kazanç yolu anlamında kullanabiliriz; böylece, vahiy döneminde henüz bulunmayan kâr ve kazanç yollarını da bu terkinin anlam alanına dahil edebiliriz.

Unutmamak gerekir ki, Kur'an'daki çoğul talepler, bir yandan tek tek bireylerin sorumluluklarını hatırlatırken, diğer yandan İslam toplumuna bu sorumlulukların gereğini toplumsal düzeyde yerine getirme görevi yüklemektedir. Mesela, borçlaşma (müdâyene) ayeti, borçların yazılması hususunda hem bireyleri tek tek sorumlu tutuyor, hem de topluma ve kurumlarına bunun rahatça gerçekleştirilmesi amacıyla şartları hazır hale getirme görevi yüklüyor. Böylece, en üst toplumsal kurum olan devlet, borçlaşma ayetinin bireylerden sonraki ilk muhatabı haline geliyor.

Kur'an'ın toplum hayatını doğrudan ilgilendiren konularda talebini çoğul emir kalıplarıyla dile getirmesi, hem bireylere, hem de toplumlara sorumluluk yüklemektedir. İslam alimleri bu durumu farzı kifâye terimiyle izah etmeye çalışmışlardır. Farzı kifâye veya kifâi vâcib, İslam'ın mükelleflerden tek tek değil de topluca yapmalarını istediği emirleridir. Cenaze namazı kılma, adalet görevini yerine getirme, Allah yolunda cihat etme, insanların ihtiyaç duydukları hastane vb. kurumları kurma, iş ve meslek dallarını öğrenme, eğitim-öğretim faaliyetlerini yürütme gibi vacipler (farz) bunun örneklerindedir. Toplumun bir kesiminin bu türden vacipleri yerine getirmesi gerekir; aksi halde herkes günahkâr olur.⁴⁸

İslam'ın bu metodolojik açılımı, ancak organize bir toplumla hayata geçirilebilir. Toplumsal organizasyonun en önemli göstergesi sivil ve resmi kurumlardır. Bunların en tepesinde de devlet kurumu yer alır. Şu halde, İslam'ın toplumsal uygulamalarla ilgili taleplerini yerine getirmekle en başta devlet sorumluluk sahibidir. Sırf akıl yoluyla da bunun böyle olması gerektiğini kavrayabiliriz; zira herkes kendi başına İslam'ın bireysel olarak yapılamayacak taleplerini yerine getirmeye kalkışrsa, toplumda tam

bir kargaşa meydana gelir ve İslam'ın maksatlarının tam aksi gerçekleşir. Mesela, herkes tek başına hukuki anlamdaki adaleti gerçekleştirmeye teşebbüs ederse, adalet gerçekleşmeyeceği gibi, tam bir kargaşa, yetki karmaşası ve haksızlık ortaya çıkar. İslam'ın iktisadi faaliyetlerle ilgili taleplerinin bir kısmı bireysel olarak uygulanmaya elverişli ise de, büyük bir kısmı toplumsal olarak yerine getirilmesi gereken taleplerdir. Bu da bir yandan kargaşayı önlerken, diğer yandan devletin iktisadi hayata yerinde müdahalesini gerektirmektedir.

Metodoloji hakkında verdiğimiz bu bilgiler, hem Kur'an'ın iktisatla ilgisini olabildiğince genişletmekte, hem de Müslüman bireylere, iktisat kelimesinin anlamına yakışır bir biçimde ifrat ve tefritten uzak, fakat temel espriden taviz vermeyen esnek bir bakış açısı bahşetmektedir. Bunlara bakılarak Kur'an temelli bir iktisat sisteminden söz ettiğimiz zannedilebilir. Oysa bu, tartışılmaya muhtaç bir konudur.

c. İktisadî Sistem ve İslam

Zaman zaman dinin kutsalla insan arasında gönüllü bir ilişki biçimi olduğunu, dolayısıyla, İslam dininin yalnızca insanla Yüce Yaratıcı arasında irtibat kurmayı sağlayan kurallar içerdiğini, fakat dünyaya ilişkin herhangi bir düzenleme getirmediğini, daha doğrusu, din ile dünyanın birbirinden tamamen bağımsız olması gerektiğini dile getiren görüşlere tanıklık etmekteyiz. Tam aksine, bazen de dinin, özellikle İslam dininin insan hayatının bütün yönlerini nizamlayan ahlâkî, siyasi, içtimai, iktisadi, hukuki vs. "sistemler" veya "doktrinler" getirdiğini, dolayısıyla, birey ve toplum hayatına ilişkin her şeyi yönetip yönlendirmesi gerektiğini ısrarla savunulara rastlıyoruz.⁴⁹ İslam dininin yukarıda kısmen işaret ettiğimiz temel nitelikleri, bu görüşlerden birincisinin kabulünü imkânsız hale getirmektedir. İkinci görüş hakkında ise, konuyu "iktisadi sistem" teriminden başlayarak tartıştıktan sonra bir kanaate ulaşabiliriz.

İktisadi sistem kavramı biri dar, diğeri geniş anlamda olmak üzere iki farklı şekilde kullanılmaktadır. Dar anlamda iktisadi sistem kavramı, değişik dal ve alanlarda yer alan sınırlı birimleri veya çeşitli sorunlar grubu veya grupların arasında bulunan belli uyumluluğu, tutarlılıkları veya düzenliliği belirtmek, belirlemek, belli bir sistematığı açıklamak için kullanılır. Geniş anlamda, yani bütün bir toplumu (ulusu ve ülkesiyle) saran nitelikleriyle iktisadi sistem ise, kendisini oluşturan ve tutarlı, düzenli işle-

yişini sağlayan çok sayıdaki öğenin kurduğu bir bütündür. Genel anlamda sistem kavramının kullanılışında, Kapitalizm, Sosyalizm gibi, belli yer ve zamanlarda uygulanmış veya uygulanacak olan, ekonomik hayatın tüm yapılarını işleyişleriyle birlikte eksiksiz kuşatan bir yapı söz konusudur.⁵⁰ İktisadi sistemin en basit tanımı; üretim faktörlerinin bileşimi sonucu elde edilen mal ve hizmetlerin, dolayısıyla gelirin insanlar arasında dağılımı metodudur. İktisadi sistem, insanlara mal ve hizmet üreten birtakım müesseseler ve kurumlar bütünüdür.⁵¹

İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an'a ve sünnete baktığımız zaman, bunların Kapitalizm, Sosyalizm, Anayasa Ekonomisi, Anayasal Politik İktisat vb. bir ekonomik teori, doktrin veya sistem önermediğini, bunun yerine, ahlâk değerlerinin hakim kılınmasına, adaletin gerçekleştirilmesine, gelirin adil paylaşılmasına, haksız kazanç yollarının tıkanmasına, insanların birbirine haksızlık yapmalarının önlenmesine, fakirliğin ortadan kaldırılmasına yönelik birtakım hükümler getirdiğini görürüz. Biz bunlara temel veya kurucu ilkeler / değerler de diyebiliriz. Gerçekten İslam dini, insanların dini hayatlarını olduğu kadar, iktisadi hayatlarını, hatta bireysel ve toplumsal hayatlarının bütün yönlerini genel olarak yönlendiren ilke ve değerlere sahiptir.

Bu hükümler veya ilkeler neredeyse bütün iktisadi sistemler tarafından amaç edinilen ilkelerdir. Hangi iktisadi sistem haksız kazancı meşru görebilir? Hangi iktisat teorisi sahtekârlığı onaylayabilir? Demek ki, bu ilkeler bir sistem veya teori anlamına gelmiyor. İktisat teorileri, bu ilkelerin daha iyi nasıl gerçekleştirilebileceği noktasında farklılaşmaktadır. Yine, hiçbir din yoktur ki, iktisadi hayata ilişkin ilkeler ve değer hükümleri getirmemiş, iktisadi gerçeklik hakkında pozitif açıklamalarda bulunmuş olmasın. Nasıl ki, bunları içeriyor diye, bir sistem olarak Hıristiyan, Yahudi veya Budist iktisadından bahsedemiyorsak, aynı şekilde sistem düzeyinde bir İslam iktisadından da bahsedemeyiz.

Eğer İslam ekonomisi tabiri ile İslam'ın uyulmasını talep ettiği helâl ve haramların ve diğer ilkelerin iktisatla ilgili olanları kastediliyorsa, bu kullanıma yönelteceğimiz herhangi bir itirazımız yoktur. Dinin bu taleplerini karşılayan her ekonomik sistem İslam'a uygun demektir. Fakat eğer bu tabir ile iktisadi bir sistem veya teori kastediliyorsa, bunun İslam'ın istediği bir kullanım olmadığını söylemek zorundayız. Kanaatimizce, İslam iktisat sistemi kurmaz; fakat kurulacak iktisat sistemi için düşünsel temel

oluşturulmasına katkıda bulunur, gerçekleştirilmesi gereken birtakım kurallar ve ilkeler getirir.

İslam'ın bu tavrını yadırgamamak gerekir. Zira bu tavrın çok sayıda gerekçesi ve faydası bulunmaktadır. İktisadi uygulamalar için kutsal bir sistem önermeyen, bunun yerine düşünsel temel sağlamakla, insanların uymaları gereken genel geçer kural ve ilkeler getirmekle yetinen İslam, bu tavrıyla, Müslümanlara her dönemin, her toplumun ve her yerin özelliklerine göre farklı iktisadi sistemler kurma fırsatı tanımış olmaktadır. Böylece İslam, genel ilke ve hükümler koyan, değerler üreten ve amaçlar gösteren bir din konumuna çekilmektedir. Bu konum, Müslümanların iktisadi başarısızlıklarının sorumluluğunun İslam'a mal edilmesini engellemektedir. İslam'ın getirdiği ilkeleri, değerleri ve amaçları gerçekleştirecek ekonomi modellerini geliştirecek olan bizzat insandır; dolayısıyla, başarısızlıkların, geriliklerin sorumluluğu İslam'ın değil, onundur. İslam'ın bu tavrı, hazırcılığı, yanlış tevekkülü (gerçekte miskinlik/uyuşukluk ve tevekkülü), tembelliği ortadan kaldırdığı gibi, sisteme kutsallık izafe edilmesinin doğuracağı tektipliliğin ve donukluğun da önüne geçmiş olmaktadır.

Her sistem, yaşadığı çağın özelliklerini yansıtır.⁵² Bütün pozitif bilimlerde, zaman içerisinde teoriler değişebilir.⁵³ Din adına ayrıntılandırılmış iktisadi bir sistemde buna imkan sağlayacak esneklik kolay kolay gerçekleşmez. Bu zorluğun ana sebebi, sistemi ören unsurların dinin bir parçası olarak görülmesi, buna bağlı olarak ilgili her meselenin bir din meselesi haline dönüştürülmesi ve yapılacak değişikliklere din-iman adına karşı çıkılacak olmasıdır. Yine bu bağlamda, tartışmaların hemen din ve iman noktasına çekilmesinin bir neticesi olarak, İslam ekonomi sistemi türünden nitelendirmelerin, fikir imalini zorlaştırabileceğini, iktisat konusunda farklı görüşlere sahip Müslümanlar arasında zaman zaman kardeşliği zedeleyecek kırınglıklara yol açabileceğini de söyleyebiliriz.

Bu noktada şunu da ilave etmeliyiz ki, bir sisteme angaje etmekle Kur'an'ı güçlendirmiş olmayız, tam aksine onun yorum alanını kısıtlarız, etkisini zayıflatırız. Bununla birlikte, onun doğru-yanlış, iyi-kötü, temiz-pis, helâl-haram gibi tabirlerle örgülenen ve iktisat alanıyla da ilgili olan haklı meşruiyet taleplerini de görmezlikten gelemeyiz. Keza, onun birbiriyle tutarlı ve bütünlük arzeden, İslam'ın ahlâki, hukuki, iktisadi vb. açılımlarını besleyen düşünsel ve ilkesel bir membaa sahip olduğunu da gözden kaçırmamak gerekir. Onun bu düşünsel referans alanının,

ilke ve taleplerinin, kendi içerisinde makul, tutarlı ve düzenli bir bütün oluşturmasından hareketle, dar anlamda bir İslam ekonomi sisteminden bahsedebiliriz.

Bizim bu kanaatimiz, İslam iktisat sistemi tabirinin zayıf tarafına işaret etmektedir; fakat bu tabirin, Enes Zerka'nın, "Bir kimse, bizim İslam iktisadına İslam matematiği ve İslam atom fiziğine verdiğimiz anlamdan daha fazlasını vermediğimiz sonucunu çıkarabilir."⁵⁴ değerlendirmesini hak edecek kadar da basit kalmadığını göstermektedir. Belki son söz olarak şunu söyleyebiliriz: Bir din olarak İslam geniş anlamda bir iktisat sistemi kurmuyor; bunun yerine, bireysel ve toplumsal hayatın bütün yönleri için temel esaslar, amaçlar, değerler ve ilkeler getiriyor; bunlar doğrultusunda uygulama örnekleri sunuyor.

III. KUR'ÂN'IN SAĞLADIĞI DÜŞÜNSEL İKTİSADİ REFERANS ALANI

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, İslam, iktisadi faaliyet ve uygulamalarda, genel geçer ahlâk değerlerini hakim kılmayı, adaleti gerçekleştirmeyi, haksız kazanç yollarını tıkamayı, haksızlıkları önlemeyi, fakirliği ortadan kaldırmayı vb. şeyleri hedeflemektedir. Bu hedeflerin gerçekleşmesinde hukuki ve idari uygulamaların elbette büyük bir rolü vardır. Ancak daha önemli olan, insanların düşüncelerinin bunları gerçekleştirmeye hazır hale getirilmesidir. İktisadi faaliyetlerde doğru olanı yapma düşüncesi, her şeyden önce insani bir düşüncedir. Yani, her insanın normalde böyle hareket etmesi gerekir. Fakat hepimiz biliyoruz ki, hayatın işleyişi her zaman bu istikamette olmaz. Birtakım faktörler insanlardan bir kısmını olması gerekenin dışına çıkarabilir. Bunu önlemenin ilk yolu, insanın zihnine, onu doğru söz ve eylemlere sevkeden bir akletme biçimi, düşünme metodu naksetmektir.

Unutulmamalıdır ki, iktisat hayatı yalnızca iktisadi faaliyetlerin, iktisat siyasetlerinin, üretimin, paylaşımın vs. oluşturduğu uygulamalardan ibaret değildir. Bütün bu uygulamaların arka planında, onları yöneten, yönlendiren, şekillendiren ve anlamlandıran bir düşünüş felsefesi, bir zihniyet vardır. Sabri F. Ülgener (ö. 1983) bunu gayet güzel açıklamaktadır:

İktisat hayatı, klasik iktisatçıların soyut varsayımları ve modelleri bir yana, tarihçi okulun bir veya birkaç karakteristik (mesela işletme ve teşebbüs şekilleri, üretimin hukuki-politik çerçevesi vs.) etrafında ba-

sitleştirmeye çalıştığı şemalarla kavranamayacak kadar geniş, engin bir çeşitlilik gösterir. Gerçek hayat bu çeşitliliği içinde göz önüne alınınca, dış karakteristikleri altında ancak derinliğine inmek suretiyle kavrayabileceğimiz bir duyuş ve inanış dünyasının var olduğu anlaşılır. Konuya hangi tarafından bakılsa, iç ve dış âlemin bu alt alta tabakalanışı açıkça görülür. Karşılaşacağımız manzara daima aynıdır: Satıh üstüne sıralanan şekil ve madde yığını altında alabildiğine yaygın bir ruh ve zihniyet dünyası! Hatta doğrusu aranırsa, üstte ve dışarıda olup bitenler altta ve derindekiyle birleştirildikten sonra gerçek rengini ve manasını kazanmış olur. (...) Kabul edilmeli ki, satıh altında ayrı bir etki alanı, değişik bir gerçek dünyası saklıdır.⁵⁵

Dinin insan davranışlarını derinden etkilediği, hayat tarzına şekil ve istikamet verdiği, hatta bununla da kalmayıp, zihninde eşyaya bakış tarzı ve dünya görüşü oluşturduğu inkâr edilemez bir gerçektir. İslam dini için de aynı şey söz konusudur. Onun kutsal kitabına başvuran herkes, Allah, insan ve eşyanın birbirleri karşısındaki konumları ile iktisadi uygulamalar arasında bir ilişki kurulduğunu hemen fark eder. Aynı şekilde, iman, özellikle tevhit ve ahiret inancı ile iktisadi uygulamalar, adalet, fakirlere yardım vb. arasında da bir irtibat kurulduğunu görür. Daha da artırabileceğimiz bu irtibatlar, biri iktisadi faaliyet ve uygulamalarda doğru ve yerinde olanı yapmaya yöneltme, diğeri doğru ve yerinde faaliyetlerin niçinini açıklama olmak üzere çift yönlü bir işleve sahiptir. Dahası, bunlar iktisadi hayatın manevi ve düşünsel veya ruhsal ve zihinsel referans alanını oluşturur. Kanuni hiçbir zorlama olmasa bile, doğru olanı niçin yapmak, yanlış olandan da niçin kaçınmak gerektiği bu referans alanı sayesinde kolaylıkla açıklanabilir.

Görebildiğimiz kadarıyla, Kur'an bu referans alanını, temel kavramlarından bir kısmının bazı niteliklerine ve fonksiyonlarına atıfta bulunarak kurmaktadır. Bunların Allah, halîfe, musahhar, sâlih/sâlihât ve fadullâh kavramlarından ibaret olduğunu söyleyebiliriz. Kur'an'da, içeriklerinde birçok anlamı –ki, az sözle çok şey kastetmek, Kur'an dilinin temel özelliklerindendir– barındıran bu kavramların iktisat alanlarıyla doğrudan veya dolaylı olarak ilgisi kurulmaktadır. Bu kavramlardan her biri iktisadi faaliyetlerin gerçekleşmesi için gerekli olan temel unsurları temsil etmektedir. Bunlardan birincisi, her şeyin yaratıcısı olarak Allah'ı, ikincisi iktisadi faaliyetlerin öznesi olarak insanı, üçüncüsü iktisadi faaliyetlerin nesnesi olarak eşyayı, dördüncüsü bizzat iktisadi faaliyetleri, beşincisi iktisadi faaliyetlerin sonucu olarak kazancı, altıncısı da bunların hepsiyle ilgili insanı

sorumluluğu nitelendirmektedir. Araştırmamızın bu bölümünde, işte bu kavramları ele alacağız.

a. Allah'ın Niteliği: Yaratıcı

Bir din olarak İslam'ın en önemli yapıtaşı hiç kuşkusuz Allah kavramıdır. Allah kavramı, temelinden çatısına kadar İslam binasını kuran kavramların en önemlisidir. Bütün yönleriyle İslam düşüncesi Allah kavramını temele alarak şekillenir. Bu yüzden İslam'la ilgili hangi temel konu ele alırsa alınsın, Allah kavramına mutlaka temas edilir. Kur'an'da Allah'ın pek çok zâtî, sübûtî, fiilî ve selbî sıfatı zikredilir. Bunların her birinin kendine özgü bir önemi vardır; fakat O'nun yaratıcı vasfını vurgulayan ifadelerin diğer sıfatlarını da ilgilendiren özel bir önemi vardır. Bu noktada İslam dünyasında ortaya çıkan ve evrendeki her şeyi O'nun sıfatlarının bir tecellisi/görünümü olarak değerlendiren yaratma teorilerine dikkat çekmek isteriz.⁵⁶ Bu bakımdan, yaratma sıfatının, O'nun diğer birçok fiilî sıfatının toplandığı bir ana kaynak olduğunu söyleyebiliriz.

Kur'an'da tekrar tekrar vurgulanan ilk ekonomik prensip, bütün üretim araçlarının ve insan hayatının idamesini sağlayan kaynakların Allah tarafından yaratıldığıdır.⁵⁷ Kur'an terminolojisinde Allah, her şeyin mutlak yaratıcısı olan Yüce Varlıktır.⁵⁸ Allah göklerin, yerin ve içlerinde bulunan her şeyin yaratıcısıdır.⁵⁸ Kâinattaki bütün kaynakları ve malları O yaratmıştır, dolayısıyla bunlar gerçekte O'nun mülküdür: Göklerde ve yerde ne varsa, Allah'ındır.⁶⁰ Ancak O, bu kaynakları kendisi için değil, insan için yaratmıştır: O, yeryüzündekilerin hepsini sizin için yaratan, sonra göğe yönelip, o[nun kat]larını yedi kat gök olarak düzenleyendir. O, her şeyi bilendir.⁶¹ Gökten yağmuru yağdırıp, her türlü bitkiyi bitiren O'dur.⁶² Yaratılan bu nimetlerin bazı işlevlerine ve faydalarına Kur'an'da dikkat çekilmektedir.⁶³

Bu ayetlerde, her şeyi, iktisadi anlamda da bütün kaynakları Allah'ın yarattığı belirtilmek suretiyle, bu kaynakları kullanacak olan insana bunun bilincinde olarak hareket etmesi gerektiği mesajı verilmektedir. Mülkün gerçek ve mutlak sahibinin Allah olması, insanın genel olarak evrene ve dünyaya, özel olarak da mala ve eşyaya bakış açısını belirler. "Allah mülkün sahibidir." düşüncesi, ister üretici, ister tüketici olsun, bir insanın kalbine yerleştiği zaman, o insan bununla gurur duyar, Allah'ın servetlerinden bir kısmının kendi emanetine verildiği bilinciyle iş yapar. Bu bilinç onu minnettar kılar, alçakgönüllü yapar. Böyle bir insan, serveti kullanma

konusunda sınırlar getirme hususunda Allah'ın hakkını tasdik etmeye, diğer fertlerin veya toplumun bu serveti paylaşmada haklı alacaklılar olduğunu kabul etmeye eğilimli olur.⁶⁴

İslam'daki yaratılış felsefesinin de özünü veren bu ayetlerde, Allah, insana verdiği nimetlerini hatırlatırken, kendi yaptıklarını üretim konusunda bir anlamda örnek göstermiş olmaktadır. Aynı şekilde bu ayetler, kâinattaki nizama, göklerin, yerin ve diğer varlıkların bu nizam içindeki faaliyet ve fonksiyonlarına sıkça atıf yapmak suretiyle, insanların dik-katlerini bunların araştırılmasına ve keşfedilmesine çekmektedir.⁶⁵ Keza, gökleri, yeri ve içindekileri insanın istifadesine ve kullanımına verdiğini belirterek, bunlardan mevcut yapılarıyla yararlanmanın yanı sıra, bunları dönüştürmek suretiyle farklı maddeler elde edebileceğine de işaret etmektedir. Evrenin, canlıların ve eşyanın inceliklerini keşfetme, bunları kullanarak yeni icatlar yapma, çeşitli ürünler üretme vb. konularda, Allah'ın muhteşem yaratıcılığından daha iyi örnek olabilir mi? İktisadi kalkınma, sanayi ve teknolojiye ilerleme konusunda hangi düşünce bu düşüncenin verdiği haz ve heyecanı verebilir, onun kazandırdığı ivmeyi kazandırabilir?

İşte bu düşünce, insana muhteşem bir üretim felsefesi, heyecan dolu girişimci bir ruh kazandırmaktadır. Bu girişimci ruhun sürekli canlı tutulması gerektiğini yine bizzat yukarıda işaret ettiğimiz ayetlerden çıkarıyoruz. Kâinatı ve içindekileri yaratan, bunlara şekil ve nizam veren Allah bile her an bir işte iken,⁶⁶ O'nun kulları nasıl olur da tembellik yapar? Allah'ın her şeyi yarattığını hatırlatan ayetler, bir yönüyle de toplum liderlerini sorumlu hale getirmektedir. Nasıl ki, Allah kaynakları yaratmış, bunların kullanımı için insana imkân sağlamışsa, aynı şekilde İslam toplumu, devlet, yöneticiler ve toplum liderleri de bu kaynaklarının doğru kullanımı için gerekli imkân ve şartları sağlamak sorumluluğu ile karşı karşıyadır. Buradaki en büyük sorumluluk, özgürlüklerin ve özel mülkiyetin önünü açmaktır.

Sadr'ın (ö. 1980) da belirttiği gibi, "İslam ekonomisi bireylere ekonomi alanında bir özgürlük tanımaktadır. Ancak verilecek olan bu özgürlük, İslam'ın inanmakta olduğu ahlâkî ve manevî değerlerle sınırlıdır. Bu temel unsur bakımından İslam ekonomisi ile kapitalist ve sosyalist ekonomi arasında açık bir ayrıklık görülmektedir."⁶⁷ İnsanların sahip olduğu menkullere ve gayri menkullere mâl (ç. emvâl) ismiyle atıf yapan çok sayıda Kur'an ayeti bulunmaktadır.⁶⁸ Ganimetlerin devletle savaşçılar arasında

paylaştırılması,⁶⁹ hem özel mülkiyetin, hem de devlet mülkiyetinin kabul edildiği anlamına gelmektedir.

Bütün kaynakları Allah'ın yaratarak insanın istifadesine sunması, insanların zenginlerine, fakirlerine yardım yapma sorumluluğu yükler. Kur'an, bu sorumluluğunu yerine getirebilmesi için insana öncelikle zaaf noktasını, yani cimrilik engelini hatırlatır: De ki, şayet Rabbimin rahmet hazinelerine siz sahip olsaydınız, tükenir korkusuyla [onları] tutardınız. Gerçekten insan çok cimridir.⁷⁰ Bu ayet, insanın başkalarına yardım edecek nitelikte yaratılmadığını göstermiyor, tam aksine, cimrilik hastalığından kurtarma noktasında onu ikna etme amacı taşıyor. Şu ayet bu ikna sürecinde izlenen mantık yürütmeyi çok açık, fakat oldukça kısa biçimde gözler önüne seriyor: Allah'ın size verdiği malından siz de onlara verin.⁷¹ Zenginler bunu yaparken nezaketli olmak, yardımı güzel yapmak zorundadırlar: Allah sana nasıl ihsan ettiyse / güzelce verdiyse, sen de öyle güzelce ver.⁷²

Müminler karşılığını ödetme niyetiyle değil, yalnızca Allah'ın rızasını kazanmak için verirler; kendileri tiksinden alamayacakları şeyleri sadaka olarak vermezler; verdikleri sadakaları başa kakmazlar; gerçek ihtiyaç sahiplerini, özellikle de iffetlerinden dolayı başkalarından bir şey istemeyen fakirleri arayıp bulurlar; yardımlarını onları incitmeden yaparlar.⁷³ İhtiyaç sahiplerine yardım etmeyle ilgili ayetleri incelediğimizde, İslam'da bütün türleriyle yardımın insan onurunu zedelemeyen sergilenen onurlu bir davranış olduğunu söyleyebiliriz.

Her şeyi Allah'ın yaratarak emaneten insanın istifadesine sunması, insanı bu Yaratıcı karşısında sorumlu konuma getirir. Zira nasıl ki, bir malı vekâleten kullanan bir kişi müvekkiline karşı sorumluysa, aynı şekilde insan da bu kaynakların yaratıcısı ve asıl sahibine karşı hesap verme sorumluluğuyla karşı karşıyadır: [Gökleri ve yeri yarattı] ki, hanginizin daha iyi iş yaptığını denesin. Şayet sen onlara "Öldükten sonra diriltileceksiniz." desen, inkâr edenler hiç şüphesiz "Bu apaçık bir büyüden başka bir şey değildir." derler.⁷⁴ İyi bilin ki, göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. İyi bilin ki, Allah'ın vaadi gerçektir. Fakat onların çoğu bilmez. O yaşatır ve öldürür; O'na döndürüleceksiniz.⁷⁵

Buraya kadar verdiğimiz bilgiler, İslam'ın Müslüman kişilerde dinamik bir iktisadi karakterin gelişimi için yeterli argümanlara sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Yine bu bilgiler, çalışıp çabalamanın ve üretmenin İslam'da

bir zaruret olmanın ötesinde, bireysel ve toplumsal bir sorumluluk ahlâkı anlamı taşıdığını göstermektedir. Buna rağmen mensuplarının rahatlığa düşkün olduklarını, rehavet içinde bulduklarını, Asya tipi üretim tarzı yaptıklarını ileri sürerek, çalışıp kazanç sağlamayı Allah'ın lütfü olarak gören İslam'ı ve onun kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'i, iktisadi bakımdan durağan bir özelliğe sahip olmakla, müntesiplerinin girişimci ruhlarını öldürmekle, girişimci orta sınıfı geliştirememekle ve sanayi devrimi gibi büyük iktisadi faaliyetlerin gelişmesini engellemekle suçlamak,⁷⁶ en hafif tabirle, İslam tarihinin şahit olduğu gerçekleri tersyüz etmektir, insafla bağdaşmamaktadır ve açık bir haksızlıktır.

Allah'ın yarattığı nimetler insanın elinde iktisadi varlıklara dönüşür. Çünkü bu nimetleri kullanma hakkına sahip olan –bilebildiğimiz– tek varlık insandır. Kur'an kâinattaki nesnelere kullanma hakkı bulunan insanın bazı özelliklere sahip olmasını istemektedir. Bu da insan ve niteliklerini ilgili ayetlere dayanarak ortaya koymamızı zorunlu hale getirmektedir.

b. İnsanın Niteliği: Halife

Kuşkusuz, iktisadi hayatın en önemli aktörü insandır. İktisadi hayatta nelerin yapılması, nelerin yapılmaması gerektiğine karar veren, alternatifler arasından tercihler yapan, teşebbüste bulunan, üreten, tüketen insandır. Bu yüzden her iktisadi sistemin bir insan anlayışı vardır. İslam'da da insana, hür iradesiyle kararlar alan, bunları uygulayan, yapip-eden, yaptıklarından sorumlu olan yegâne varlık olması itibarıyla büyük bir önem atfedilir. İnsana, sadece iktisat alanında değil, bireysel ve toplumsal hayatın bütün alanlarında en uygun olana karar verip yapacağı özellikler kazandırmak, İslam'ın en önemli amaçları arasında yer almaktadır. Kanaatimizce, bu özellikler içerisinde en önemli olanı, onun yaratılıştan getirdiği temel fonksiyonudur: Halifelik.

İslam inancına göre nesep itibarıyla bütün insanlar kardeşlerdir. Çünkü Allah hangi ırk ve renge sahip olurlarsa olsunlar, bütün insanları bir özden/esastan yaratmıştır.⁷⁷ Fakat onu, yeryüzündeki diğer canlılara nispetle, çok daha fazla kabiliyet, nitelik, beceri ve yetkilerle donatmıştır. Bunun için Kur'an terminolojisinde insan halifedir. Diğer bir ifadeyle, Yüce Yaratıcı onu yeryüzünde halife olarak yaratmıştır / tayin etmiştir.⁷⁸ Müfessirler halife kelimesine genellikle "yeryüzünde Allah adına tasarrufta bulunan" veya "kendinden önceki varlıklara ve hemcinslerine varis olan" anlamları

vermişlerdir.⁷⁹ Bir ayette insanın sahip olduğu mal ve servet üzerinde halife olduğunun zikredilmesi,⁸⁰ bu anlamların ikisini de çağrıştırmaktadır. Hangisini tercih edersek edelim, bu anlamlar insanın diğer canlılara ve maddeye hükmetme hususunda yetkili varlık olduğunu göstermektedir.

Genel olarak insan bu anlamların içerdiği fonksiyonları icra edecek özelliklere sahip olarak yaratılmıştır. Akıl, ergenlik, hürriyet vb. yönlerden geçici veya sürekli olarak bu özelliklere (vücûb ve/veya edâ ehliyetine) sahip olmayanlar ise,⁸¹ bu halleri devam ettiği sürece mülkiyet, malın yönetimi, malî işletme, muamele yapma gibi haklardan kısmen veya tamamen mahrum bırakılırlar.⁸² Halife vasfıyla insan, aklını ve iradesini kullanarak, evrendeki maddeleri, bitkileri, hayvanları vs. elde edebilir, kullanabilir, sahiplenebilir, mülk edinebilir, birtakım işlemlerden geçirerek yeni maddelere dönüştürebilir. Kısacası, insan bunlara hükmedebilir; fakat bunlar insana hükmetme kabiliyetinden yoksundurlar.

İnsana halifelik vasfı doğuştan verilir; fakat yine de insan birtakım özellikleriyle bu vasfını sürdürebilir. Yüce Yaratıcı'ya iman etmesi, salih amel işlemesi,⁸³ ibadet yapması, bu dünyada yaptıklarından dolayı ahirette Allah'a hesap vereceği inancını taşıması, muhtaçlara mali yardımda bulunması, zekât ve sadaka vermesi,⁸⁵ ahlâklı, dürüst,⁸⁶ adaletli⁸⁷ ve cömert olması,⁸⁸ insanın halifeliğini sürdürmesini sağlayan özelliklerden sadece birkaçıdır. İnsan en güzel donanımlarla yaratılmış olmasına rağmen, bu özelliklere sahip olmadığında ve kötülük işlediğinde bayağınların en bayağısına çevrilir.⁸⁹ Böylece kendi iradesiyle halifelik vasfını yitirir.

Bu noktada bilinmesi gereken diğer bir husus da şudur: Yeryüzündeki her şeyin yaratıcısı ve gerçek sahibi Allah'tır; O bu nimetleri insanın kullanımına emaneten vermiştir, dolayısıyla insanın sahip olduğu bu şeyler üzerindeki yetkisi, mülkiyeti ve tasarruf hakkı emanetçilikten / vekillikten öteye geçmez. Emanetçi olması, insanı bu mal ve kaynakların asıl sahibine karşı sorumlu kılar. Bu sorumluluk duygusu insanı, bunları asıl sahibinin istediği şekilde,⁹⁰ meşruiyet çerçevesinde, verimli, fakat iktisatlı kullanan bir varlığa dönüştürür. Zira aksi bir tutum israftır.⁹¹ İslam, servetlerin ne atıl bırakılmasını, ne de sorumsuzca tüketilmesini onaylar. Aslında halife kavramı, insanın mal, mülk, eşya ve kâinat karşısındaki konumunu çok güzel bir biçimde özetlemektedir: Halife insan, kendisine verilen nimetleri, bu nimetlerin asıl sahibi olan Allah'ın isteklerine uygun biçimde kullanmalıdır.

Halife olma bilinci iktisadi hayatı etkileyen önemli bir faktördür. Sahip olduğu mallar üzerinde emanetçi olduğunu bilen bir kişi, bu malların asıl sahibine layık işler yapma gayretinde olur; bu cümleden olarak üretim, tüketim ve mübadele süreçlerinde makul olandan, sağlam iş yapmaktan, kaliteden ve meşruiyetten ayrılmaz. Zira bu malların asıl sahibi her şeyi sağlam yapmaktadır: Dağları görürsün; onları camit / cansız sanırsın. Oysa onlar, her şeyi sağlam yapan Allah'ın üretimi olarak, bulutların yürüyüşü gibi yürürler. O, yaptıklarınızdan haberdardır.⁹² Bu ayet, İslam inancına göre, Allah'ın yolunu izlemekle yükümlü olan insana, bütün kalitesizlik kapılarını kapatmaktadır. Allah'ın halifesi olma bilinci, insana, yaptığı işi dürüstçe ve kaliteli yapması gerektiğini öğretir.

Ortaçağ iktisat anlayışının bir parçası olan ağalık, beylik ve efendilik şuurunun ve bunların tetiklediği israfın, gösteriş tüketiminin, altın, gümüş ve toprak tutkusunun iktisadi hayat için zararları bilinmektedir.⁹³ Eşya üzerindeki yetkilerinin sınırlı ve geçici olduğunu bilinci taşıyan bir kişi, bu düşüncelerden, gösteriş tüketiminden, mağrurluktan ve kibirden uzak durur, iktisadi faaliyetlerini tevazu içerisinde yürütür. Zira Allah'ın yeryüzündeki halifesi olmak, insan için gurur ve büyüklenme değil, onur vesilesidir. Emanet bilinci, üretim faktörlerinden⁹⁴ toprak ve sermayeyi iktisatlı, fakat optimum düzeyde kullanmayı gerekli kılar. Yani, israf yapamaz, saçıp savuramaz.⁹⁵ Yine bu bilinç, emaneti sonraki nesillere zarar vermeden devretme sorumluluğunu da beraberinde getirir. Bu da Allah'ın emanetine sahip çıkmak ve çevresel hassasiyet demektir. Çünkü vekâleten tasarruf hakkına sahip olduğu bu nimetleri yerli yerince ve usulüne uygun olarak kullanıp kullanmadığı hususunda, bu nimetlerin asıl sahibi olan Allah'a karşı sorumludur.

Halifelik bilinci insana, büyüklenmeme, erdemli ve alçakgönüllü olma gibi ahlâki meziyetler kazandırır. Bu özelliklere sahip olan kişiler, prestij tüketimine yönelmezler, çiftçilik, hayvancılık, çobanlık, çöpçülük, temizlik işçiliği gibi birtakım iş kollarını ve bu iş kollarında çalışanları aşağı görmezler. Oysa kendini beğenme, büyüklenme gibi kötü huylar, ağalık, efendilik, amirlik gibi feodal duygular,⁹⁶ hem böylesi iş ve mesleklerin, hem de bu alanlarda çalışanların aşağılanması sonucunu doğurur. Asil insan psikolojisinin ticaret yapmayı bile yüzyıllarca aşağı sınıflardan insanlara layık gördüğü dikkate alınacak olursa,⁹⁷ yukarıda ismi geçen türden iş alanlarının hor görülmesi için az bir gurur ve kibrin yeterli olabileceği kendiliğinden ortaya çıkar. Oysa ismi geçen işler bir toplum için hayati

önem taşıyan işlerdir; bunlar yapılmadığında hayat durma noktasına gelir, en azından çekilmez olur.

Pakistanlı iktisatçılardan Ömer Çapra emanet bilincini şöyle yorumlamaktadır: "Ekonomik kaynaklar Allah'ın emaneti olduklarından, emanetçinin bu kaynakları emanetin amacını ve Allah'ın tüm halifelerinin refahını gerçekleştirecek şekilde etkin olarak kullanması, onun ahlâkî sorumluluğudur. Bu, tabiatıyla birinci olarak, güç kaynaklarını harekete geçirmeyi ve tüm temel insan ihtiyaçlarını tatmin etmeyi, ikinci olarak, optimum bir büyüme oranının gerçekleşmesi için beşeri ve maddi tüm kaynakların tam ve etkin istihdamını ve üçüncü olarak, açık vermeye yol açacak veya işsizlik ve enflasyona yol açacak aşırı talepten kaçınmayı ifade eder."⁹⁸ Yine Çapra'nın ifadesiyle, Allah'ın yeryüzündeki halifesi olması bilinci, insanı, kendini gerçekleştirmeye ve insanlığa optimum katkıda bulunmaya muktedir kılar.⁹⁹

İslam, insanlar arasında karakterlerinden, yeteneklerinden, çalışmalarından, varis oldukları miraslardan vb. nedenlerle meydana gelen maddi farklılıkları ilahi sınavın bir parçası olarak görür. Kur'an'da bu, insanın halifeliği bağlamında hatırlatılır: Sizi yeryüzünün halifeleri/yetkilileri yapan, size verdiği şeylerde sizi sınamak için bazınızı bazınıza derece derece üstün kılan O'dur.¹⁰⁰ Gelirdeki farklılığın bir neticesi olarak, zenginler fakirlere yardım etmeli, toplumsal işlerin yürüyebilmesi için harcamada bulunmalıdırlar: [Allah'ın] sizi [kullanımına] halife (vekil, yetkili) kıldığı şeylerden [O'nun yolunda] harcayın.¹⁰¹

Kişisel malvarlığı açısından kabul edilen bu farklılık, idari, hukuki ve insani işlere kesinlikle yansıtılmaz. İslam'da insanların dillerinin ve renklerinin farklı oluşu, Allah'ın varlığının kanıtlarından bir olarak arz edilir;¹⁰² kabilelerin ve milletlerin varlığı saygıyla karşılanır, bu insani farklılıklar üstünlük göstergesi olarak kabul edilmez, üstünlüğün yalnızca Allah katında ve takva ile sağlanabileceği belirtilir.¹⁰³ Gerek bunlar, gerekse insanların aynı özden halifeler olarak yaratılmış olmaları, iktisat siyaseti oluşturulurken, devlet hizmetleri verilirken, iş potansiyeli tabana yayılırken, gelir paylaşılırken vb. iktisadi uygulamalar yapılırken, ırk, renk, dil, din gibi ayrımlardan uzak durulması gerektiğini göstermektedir. Negatif ayrımcılık insanın onurunu zedeler, moralini bozar, üzüntüye ve çöküntüye yol açar. Neticede başarısızlık ve felaket getirir. Kur'an'ın insanın farklılıkları, yaratılışı ve temel nitelikleriyle ilgili ayetleri, bu mahzurları daha ortaya çıkmadan önleyebilecek niteliktedir.

Son olarak, halife kavramıyla devlet başkanlığı (imâmet) arasında kurulan ilişkiye de dikkat çekmek istiyoruz. Bazı müfessirler devlet başkanlığı ve halifelik arasında ilişki kurmuşlardır. Bu görüşe göre, nasıl ki, Allah Âdem Peygamber'i yeryüzünde halife tayin etmişse, insanlar da aralarında birlik ve beraberliğin sağlanması için sözü dinlenen ve itaat edilen adil bir devlet başkanı ve halife tayin etmelidirler.¹⁰⁴ Bu açıklamada devlet başkanlığı ve halifelik öne çıkarılmakla birlikte, asıl kastedilen, toplumsal düzeni sağlayacak örgütlenmenin tesisidir ki, bunun en üst düzeyini devlet teşkil etmektedir. Ekonomik hayat bakımından bunun anlamı, işlerin belli bir düzen içerisinde ve adaletle yürütülmesi, bu işler için ihtiyaca cevap verecek niteliğe sahip yeterli miktarda toplumsal kurum ve iktisadi teşekkül oluşturulmasıdır. Bu konuda devletin evrensel olarak kabul edilmiş başat fonksiyonunun önemini vurgulamaya gerek yoktur. Çünkü bir toplumda kanunun, düzenin, hayat ve mülkün güvenlik derecesi, bir ekonominin büyüme ve istikrarının ve bireylerin iş mutluluklarının temel belirleyicisidir.¹⁰⁵ İslam geleneğinde devlet, insanların geçimlerini temin etmelerinin ve kazanç elde etmelerinin önündeki engelleri kaldırmakla, bu yüzden, sınırları içerisinde yaşayan herkesin mal ve can güvenliğini herhangi bir ayırım yapmaksızın sağlamakla, yolları emniyet altına almakla yükümlüdür.¹⁰⁶ Zira bir İslam ülkesinde, seyahat yapma, çalışma, kazanç sağlama, mülk edinme ve ticaret yapma hürriyeti, kişinin en temel hak ve hürriyetleri arasında yer almaktadır. Bunlar, yeryüzünün halifesi olan insana verilen değerlerdir.

c. Mal ve kaynakların Niteliği: Musahhar

Hangi iktisadi düzen olursa olsun, sisteminde evrene ve içindeki nesnelere yer vermek zorundadır. Çünkü bunlar iktisadi kaynaklardır; bu kaynaklar olmadan insanın iktisadi anlamda yapabileceği hiçbir şey yoktur. İnsanın üretim ve tüketiminin bütün maddesi, bunlardır. Bunlar olmadan üretim ve tüketim olmayacağı gibi, girişimde de bulunulamaz, mübadele de yapılamaz. İnsanın mülk edinebildiği bu kaynaklar olmadan, hayat da olamaz. İktisat biliminde, bu kaynakları içinde barındıran tabiat, üretim faktörleri arasında sayılmaktadır.¹⁰⁸

Kur'an'da tabiat ve onun içinde bulunan şeyler hakkında çeşitli nitelendirmeler yapılmaktadır. Mesela, bazı ayetlerde¹⁰⁹ nimet kelimesi, mal, zenginlik, bol ve güzel mâişet anlamındadır.¹¹⁰ Aynı şekilde, bu kelimenin başka bir formu olan ne'âm (ç. en'â'm) kelimesinin ayetler-

deki anlamı ise, daha sınırlı bir nimet türü olan hayvanları, daha özelde evcil büyükbaş hayvanları, en özelde de develeri kapsamaktadır.¹¹¹ Bazı ayetlerde mal hayr kelimesiyle de zikredilmektedir.¹¹² Herkesin rağbet ettiği akıl, adalet, erdemlilik, yarar sağlayan nesne ve mal gibi şeylere hayr denmektedir. Mala hayr denmesinin sebebi, hem yarar sağlaması, hem herkesin rağbet ettiği bir şey olması, hem de meşru yoldan kazanıldığında sahibini cennete girdirecek olmasıdır.¹¹³ İnsanın meşru mal (hayr) vesilesiyle uhrevi mükâfata hak kazanmasının yolu, cimriliği bırakması ve infaka yönelmesidir. Zira Kur'an'da mala aşırı düşkünlük eleştirilirken, insandan infak yapması talep edilmektedir: O [insan] mal (hayr) sevgisine çok düşkündür.¹¹⁴ Maldan (hayr) neyi infak ederseniz, kuşkusuz ki, Allah onu bilir.¹¹⁵

Nimet ve hayr nitelendirmeleri, İslam'daki mal telakkisi hakkında önemli ipuçları verse de bu husustaki temel nitelendirme musahhar kelimesinin anlamında gizlidir. Kur'an'da göklerin, yerin ve içlerindeki türlü türlü nimetlerin âdemoğulları için müsahhar kılındığı belirtilmektedir.¹¹⁶ Râgıb el-İsfahânî'ye (ö. 502/1108) göre, musahhar kılınma (teshîr), özel bir amaca doğru zorunlu olarak gidiştir. Çeşitli ayetlerde geçen musahhar kelimesinin anlamı budur.¹¹⁷ İbn Manzûr (ö. 711/1311) da benzer bir bakış açısıyla, müsahhar kelimesini şöyle tarif etmektedir: "Zorbalık altına alınan / boyun eğdirilen ve yönetilen, fakat kendisini bu durumdan kurtaracak imkânâ sahip bulunmayan her şeydir."¹¹⁸ Semîn el-Halebî (ö. 756/1355) ise, teshîr kelimesinin, hazırlama, hazır hale getirme anlamına geldiği görüşündedir. Yıldızların musahhar kılınması, insanların menfaatleri için [gökte] akıp-gitmeleri demektir. Allah'ın güneşi ve ayı musahhar kılması ise, onları mecbur bırakması / zorunlu tutması / boyun eğdirmesi anlamına gelmektedir.¹¹⁹

Müfessirler de musahhar kelimesine benzer anlamlar vermişlerdir. Mesele, Taberî (ö. 310/923), Allah'ın güneşi ve ayı insanlara musahhar kılmasını, bunlar vasıtasıyla senelerin sayısını bilebilmelerini örnek göstererek, "insanların maslahatları ve menfaatleri için boyun eğdirmesi" şeklinde yorumlamaktadır.¹²⁰ Âlûsî (ö. 1270/1853) de kelimedeki boyun eğdirme ve itaat ettirme anlamlarına vurgu yapmaktadır.¹²¹ Hamdi Yazır ise, tefsirinde, teshîrin, bir şeyi zorla hizmete koşturmak, itaat ve inkiyât ettirmek anlamına geldiğini belirtmektedir.¹²² Aynı kelimenin farklı bir formu olan suhriyy kelimesi de iş yaptırılan kişi anlamında kullanılmaktadır:¹²³ Onların bazısını bazısına [geçim vasıtaları yönünden] üstün kıldık ki, birbirlerini işçi edinebilsinler.¹²⁴

Görölmektedir ki, Kur'an'da gökler, yer ve içindeki maddi nimetlerin bir sıfatı olarak kullanılan musahhar kelimesi, "yeryüzünün içindeki ve dışındaki nimetlerin (dünya, güneş, yıldızlar, toprak, su, ateş, rüzgâr, bitki, hayvan, eşya vs.) insanların yararlanabilmeleri, işletebilmeleri, menfaat, maslahat ve maksatlarını gerçekleştirebilmeleri için zorunlu bir işleyiş sistemine tabi kılınmasını" ifade etmektedir. Farklı bir anlatımla, bu nimetlerin musahharlık özelliği, Allah'ın onları insanların kullanabilecekleri şekilde yaratması anlamına gelmektedir.

O halde musahhar olan mal ve madde âtıl vaziyette tutulmaz, fert ve toplumun faydasından alıkonulmaz, bilakis Allah'ın emrini yerine getirme şevkiyle işletilir;¹²⁵ zira bu özelliği onlara kazandıran bizzat O'dur. O'nun, güneşi, ayı, yıldızları, geceyi, gündüzü, yeryüzünde yarattığı rengârenk bitkileri ve hayvanları, insanoğluna musahhar kılmasını, yeryüzünü türlü nimetlerle donatmasını,¹²⁶ bulutlardan su indirip, onunla yerden çeşit çeşit ürünler ve meyveler çıkarmasını, denizleri üzerlerinde gemiler yürüyecek özellikte dizayn etmesini, akarsuları insanın istifadesine vermesini (sahhara), insana sayamayacağı kadar nimet bahşetmesini,¹²⁷ işte bu anlam örgüsü içerisinde anlamak gerekir.

Allah'ın hiçbir maddi karşılık istemeden insanın istifadesine sunduğu nimetlerden öyleleri vardır ki, usulüne uygun olmak şartıyla yıllarca kullanılsa bile, miktarında kayda değer bir değişme olmaz, sağladığı fayda tamamen tükenmez, hatta keşfedildikçe, yeni teknikler geliştirildikçe faydası artar. Toprak nimeti bunların başında gelir. İnsanoğlunun binlerce yıldan beri kullanmasına rağmen, topraktan daha fazla verim elde edilebilmektedir. Toprağın içinde bulunan nimetlerin keşfi ise, başlı başına bir olaydır. Bu noktada, "Yer Allah'ındır."¹²⁸ ayetini hatırlamamız yerinde olacaktır. Allah'ın bahşettiği bu ve diğer nimetler olmasa, insan hiçbir iktisadi faaliyette bulunamaz, hiçbir keşif yapamaz. İnsan bu nimetleri yerli yerince kullanmakla yükümlü yegâne varlıktır.

d. Faaliyetlerin Niteliği: Sâlih

İnsanın iktisadi hayatta teşebbüste bulunurken, iş yaparken, üretim ve tüketim aşamalarında isabetli tercihlerde bulunması ve isabetli kararlar vermesi son derece önemlidir.¹²⁹ Bir kişinin ekonomik geleceği vereceği kararlarıyla yakından ilgili olduğu gibi, bir toplumun ekonomik geleceği de büyük oranda o toplumu yönetenlerin ve iş adamlarının verecekleri iktisa-

di kararlara bağlıdır. Bu bakımdan, bir kişi veya toplumun iktisat alanında isabetli kararlar vererek doğru işler yapması, varlığını sŸrdŸrmesinin bir gereği gibidir. Zira gŸnŸmŸzde şahit olduğumuz yerel, ulusal ve beynel-millel dŸzeylerdeki acımasız rekabetin çok bŸyŸk bir kısmı iktisat alanında yaşanmaktadır.

Kur'an'da doğru ve isabetli olan her tŸrlŸ iş salāh kelimesinin tŸrevleri ile ifade edilir. Arap dilinde fesādın zıt anlamlısı olarak kullanılan salāh kelimesi, bir Şeyin dŸzgŸn olması, o Şeyden bozukluğun gitmesi, yararlı ve uygun hale gelmesi, kusurdan korunması demektir. İçinde muslih olmak, o işi uygun ve yararlı bir Şekilde yapmak anlamına gelmektedir. Bir Şeyi islah etmek, o Şeyin bozukluğunu gidermektir. Salāh kŸkŸnden tŸreyen sulh ve musālah kelimeleri barış manasındadır. Yine aynı kŸkten gelen maslahat kelimesi ise, insanların maslahatları tamlamasında olduğu gibi, mefseletin karşıtı olarak, "faydalı ve iyi olan, dini esaslara uygun olarak menfaat ve iyiliğe vasita olan Şey" anlamında kullanılır.¹³⁰ Bir maddenin herhangi bir Şeyin Ÿretilmesine uygun oluşu, yine bu kelimenin farklı formlarıyla ifade edilir. Meselā, derinin ayakkabı yapımına elverişli oluşu yasluhu fiili kullanılarak anlatılır.¹³¹ Aynı Şekilde bir Şey bir kişinin durumuna uygunsa, "Saleha leke." (Bu Şey sana uydu.) denilir.¹³²

Salāh kelimesinin ortaç (ism-i fāil) kipi olan sālīh kelimesi ise, insana, diğer canlı ve cansız mahlŸkate, insanın iş, sŸz ve davranışlarına, kelime ve kavramlara sıfat olabilmektedir. Arap dili lŸgatlerinde verilen bilgiler, bu kelimenin sıfat olarak kullanıldığında salāh kelimesine benzer anlamlar kazandığını gŸstermektedir. Mesela, sağlam iş, dŸzgŸn ve doğru sŸz, iyi durum sālīh kelimesiyle ifade edildiği gibi, işlerini sağlam, amellerini (sŸz ve davranışlarını) dŸzgŸn yapan kişi de sālīh sıfatıyla nitelendirilmektedir.¹³³ Bir kŸk kelime olarak salāhın yukarıdaki anlamlarını dikkate alarak, sālīh kelimesi ister tek başına, ister açık bir sıfat olarak kullanılsın, ifade ettiği veya nitelendirdiği Şeye, iyi, doğru, dŸzgŸn, sağlam, yararlı, mŸnasip, duruma ve maslahata uygun gibi anlamlar kazandırdığını sŸyleyebiliriz. Bu kelimeyi herhangi bir işin sıfatı olarak kullandığımızda da bu anlamlarda herhangi bir değişme olmayacaktır. Aynı Şekilde sālīh insan, iyi ve doğru olan, dŸzgŸn ve yararlı işler yapan, işini sağlam yapan, duruma ve maslahata uygun hareket eden insan demektir.

Kur'an'da salāh kelimesinin tŸrevleri, kullanıldıkları yere gŸre anlam kazanmaktadır. Fakat bu anlamlar iyi, doğru vs. olanı rneklendirmenin

dışına taşmamaktadır. Dâmegânî'ye (ö. 478/1085) göre, bu kelimenin türevleri bazı ayetlerde iman, iyi konum, yüksek mertebe, merhamet, acıma anlamlarına gelirken, bazı ayetlerde de düzgün yaratılış, düzeltme (İslâh), itaat, güvenilirlik, iyiliği emredip kötülüğü yasaklama ve hac anlamlarında kullanılmaktadır.¹³⁴ Gerçekten de dikkatli bir gözle bakıldığında, bu kelimelerin ayetlerdeki metinsel ve/veya olgusal bağlamları doğrultusunda anlam kazandıkları görülecektir. Sözelimi, Kur'an'da, ıslah etmek ifsat etmenin (bozgunculuk ve kışkırtıcılık yapma),¹³⁵ salih amel (etkinlik) kötü (seyyi') amelin¹³⁶ karşıtı olarak geçmektedir. Keza, salih etkinlikler yapanlar, bir ayette müfsitlerin karşıtı olarak gösterilirken,¹³⁷ başka ayetlerde kötülük işleyenlerin,¹³⁸ zekât vermeyenlerin,¹³⁹ Allah'ın yolundan saptıranların¹⁴⁰ ve müşriklerin karşıtı¹⁴¹ olarak takdim edilmektedir. Yine, bir yerde Allah'a ve ahiret gününe iman eden, iyiyi emredip kötüyü yasaklayan ve hayırlarda yarışan kişilerin salih insanlar olduğu belirtilirken,¹⁴² diğer yerlerde Allah'ın kendilerine nimet verdiği kişilerin,¹⁴³ başka yerlerde de Allah'ın kendilerine verdiği nimetlere şükredenlerin¹⁴⁴ ve O'nun kendilerine lütfettiği nimetlerden sadaka verenlerin¹⁴⁵ sâlihlerden olduğu vurgulanır.

Sâlih kelimesinin bu kadar değişik anlamlara gelmesinin nedeni, kök anlamındaki çeşitlilikten değil, ayetlerde mutlak olarak kullanılması, dolayısıyla metinsel ve olgusal bağlamlarına uygun olarak farklı anlamlar kazanmasından kaynaklanmaktadır. Gerçekten de Kur'an'da salih amel herhangi bir kayıtlı kayıtlanmamış, mutlak bırakılmıştır. Çünkü ahlâk ve faziletlerin, iyilik ve hayırların çoğu nisbî olup, zamana, zemine, şartlara ve durumlara göre değişir, fertten cemaate, şahıstan millete çıktıkça mahiyeti farklılaşır. Meselâ, bir yöneticinin (ulul-emr) makamındaki ciddiyeti vakar, mahviyeti zillettir; evinde ciddiyeti kibir, mahviyeti tevazudur.¹⁴⁶ Çünkü meşru amellerin maksatları münasebetlerine göre farklılaşır. Dolayısıyla, salih amel, bazen ibadet, bazen sadaka, bazen cihat, bazen de bir zararı önlemek şeklinde tecelli eder. Bu yüzden İslam'da bir amelin salih sınıfında değerlendirilebilmesi için yalnızca meşru olması yeterli değildir; aynı zamanda, mevcut imkânlar, içinde bulunulan şartlar ve maksatlar dikkate alındığında "yerinde" olması gerekir.

Kur'an'da kullanılan amel-i sâlih ve sâlihât kelimelerinin Allah'ın rızasına, bireyin ve/veya toplumun menfaate uygun olan her türlü fiili (söz, davranış, iş ve uygulama) kapsadığında şüphe yoktur. Ancak buraya kadar verdiğimiz bilgiler, salih amelin, rastgele yapılan meşru fiiller olmadığını, bunların sâlih vasfını kazanabilmeleri için mevcut şartlar göz önüne alın-

rak, belli bir düzen ve planlama içerisinde yapılmaları gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda salih amelin, "meşru maksatlarla, doğru yerde ve isabetli zamanda yapılan doğru etkinlik" olduğunu söyleyebiliriz. Böylesi etkinliklerin, Allah'ın rızasına, bireyin ve/veya toplumun menfaatlerine uygun olmakla birlikte, mevcut şartların gerekleri ve ihtiyaçlarıyla da örtüştüğünde şüphe yoktur. Bu söz, davranış, iş ve uygulamalar, ibadetle ilgili olabileceği gibi, ahlâk, hukuk, yönetim veya iktisat alanlarıyla da ilgili olabilir.

Yaptığımız tarif doğrultusunda salih amelin iktisadi açılımının, insanoğlunun, Allah'ın verdiği maddi nimetleri yerli yerince kullanması olduğunu söyleyebiliriz. Buna bağlı olarak, kişinin, mevcut imkânlarına bakarak, gerek global konjonktürün, gerekse kendisinin, ailesinin ve toplumunun ihtiyaçlarının gerektirdiği iktisadi faaliyetleri yapması da salih amelin diğer bir açılımıdır. Her iki durumda da ihtiyaçların ve şartların gerektirdiği uygun işi imkânlar nispetinde, yeterli miktarda, fakat yerinde ve zamanında yapmak esastır. Meselâ, yoksulluğun hüküm sürdüğü Medine ortamında muhtaçlara sadaka vermek, salihlerden olma anlamı taşır. Bunun farkında olan münafıklardan bir kısmı, "Eğer O bize lütfünden verirse, elbette sadaka vereceğiz ve salihlerden olacağız." diyerek, muhtaçlara yardım edeceklerine dair söz veriyorlar.¹⁴⁷ Taberî onların bu sözünü, "Biz, mallarını akrabalarına iyilik yapmak ve Allah yolunda harcamak suretiyle salih olan kişilerin amelinin işleyeceğiz." şeklinde açıklıyor.¹⁴⁸

Taberî, sadaka vermenin insana salih olma vasfı kazandırdığı tespitini, ayetin metinsel bağlamından hareketle yapmaktadır. Aynı metot kullanılarak, pek çok ayetle salih vasfı arasında irtibat kurulabilir. Bu bağlamda, bakıma muhtaç ana-babasına –gayrimüslim bile olsalar– iyilik yapmasının insana salih vasfını kazandırmasını,¹⁴⁹ diğer bir örnek olarak zikredebiliriz. Borçlulardan faiz (ribâ) almama da salih amel kategorisindedir.¹⁵⁰ Temiz, yani meşru yollardan elde edilmiş helal yiyeceklerden yemek de böyledir.¹⁵¹ Fakat salih ameli doğrudan örneklendiren ayetler de vardır. Mesela, Allah yolunda savaşmak, bu esnada meydana gelen açlık, susuzluk ve yorgunluğa katlanmak ve muzaffer olmak salih ameldir.¹⁵² Diğer bir ayette ise, İslam iktisat anlayışının odak noktalarından biri olan iyi (hayır) işlerin salih amel/iş olduğu zikredilir: [Onlar] Allah'a ve ahiret gününe iman eden, iyiliği emreden, kötülüğü yasaklayan, hayırlarda yarışanlardır. İşte onlar salihlerdendir.¹⁵³

Bu son ayette de görüldüğü gibi, salih amelle ilgili ayetlerin tamamına yakını çoğul ifadelerle sahiptir. Kanaatimizce bunun nedeni, kişisel ibadetleri hariç tutarak söyleyecek olursak, yukarıdaki geniş anlamıyla salih amellerin sadece bir kişinin uygulamasıyla varlık alanına çıkamayacak olmasıdır. Gerçekten de salih ameller toplumsal olarak uygulandığında bir anlam ifade eder; İslam'ın bunlarla ilgili olarak gösterdiği amaçlara ancak bu yolla ulaşılır. Toplumsal uygulamaların ise, kurumsallığı zorunlu kıldığında şüphe yoktur. Bu yüzden İslâmî anlamda bir toplumsallığın ve kurumsallığın, salih vasfını haiz olması gerektiğini söyleyebiliriz.

Bunun iktisadi açılımı, üretici, tüketici, işçi, işveren, müteşebbis, memur, yönetici gibi gerçek kişiler kadar basit ortaklık, iktisadi teşebbüs (ortaklıklar, iştirakler, konsorsiyumlar, işletmeler vs.), kurum ve kuruluş gibi tüzel kişilerin de salih vasfını kazanmalarıdır. Gerçekten de Kur'an'da hakaniyetin gözetildiği iyi ortaklıklar ve dayanışmalar tavsiye edilmektedir: İyilik ve takva hususunda yardımlaşın; günah ve haddi aşma hususunda yardımlaşmayın. Allah'tan korkun; zira Allah cezalandırmayı şiddetli yapandır.¹⁵⁴ Bu ayet, Mescid-i Haram'da savaşmamayla ilgili olarak inse de dayanışma yapılacak konuların sahip olması gereken temel bir niteliği Müslümanlara tanıtmaktadır. Bu anlamda Hz. Davut'un sözleri de oldukça önemlidir: Zaten ortaklar birbirine sahiden haksızlık ederler. İman edip salih ameller işleyenler [bundan] hariçtir ki, onlar da ne kadar azdır.¹⁵⁵ İyi ve doğru ilkeler üzerine kurulan ortaklıklar, iktisadi hayatta iş yapmanın, gelişmenin ve devamlılığın teminatıdır. Aynı zamanda bu ortaklıklar, iktisadi bir iş yapmayı bilmeyen veya buna imkân bulamayan ya da güç yetiremeyen kişilerin mallarını işletmenin de bir yoludur. Bu yüzden İslam yetimlerin mallarının aynı usulle değerlendirilip, büyüdüklerinde kârıyla birlikte iade edilmesini istemektedir: Yetimin malına, o erginlik çağına ulaşınca kadar ancak en güzel biçimde yaklaşın. [O zaman da] taksimatta ölçüyü ve tartıyı tam yapın.¹⁵⁶

Araştırmamızın bu başlığı altında verdiğimiz bilgiler göstermektedir ki, yerindelik, Kur'an'ın önemle üzerinde durduğu konular arasında yer almaktadır. Bir müslümanın amellerinin temelini teşkil eden bu nitelik, iktisadi açıdan, insanların iktisadi faaliyetlerini yürütürlerken, neyi, nerede, ne zaman, nasıl ve niçin yapacaklarına, eğer varsa, alternatiflerden hangisini tercih edeceklerine karar vermeleri ve bu karar doğrultusunda hareket etmeleri anlamına gelmektedir. Bu yüzden salih amel düşüncesi, Müslüman kişinin, küresel şartları ve konjonktürü iyi okuyarak, strateji ve

vizyon geliştirmesini, makul ve uygun olanı yapmasını gerekli kılacaktır. Böylece hem gereksiz işlerin yapılması ortadan kalkacak, hem de güç ve zaman kaybının ve kaynak israfının önüne geçilecektir. Ayrıca, mevcut şartlarda lüzumsuz veya fazlalık görünen işin yapılmasının ortaya çıkacağı mahzurlar da önlenmiş olacaktır. Bir ülkede böyle planlı ve programlı bir hareketin neticesi, dünyaya hakim olmaktır: Allah sizden iman edip salih [amel]ler işleyenleri, kendilerinden öncekileri halife yaptığı / hakim kıldığı gibi, yeryüzünde halife yapmaya / hakim kılmaya söz vermiştir.¹⁵⁷

e. Kazancın Niteliği: Allah'ın Lütfü

Ayetlerde "Allah'ın lütfü" (fadlullâh) tabiri, genel olarak, "Allah'ın insana iyi bir şey vermesi/lütfetmesi" anlamında kullanılmaktadır.¹⁵⁸ Mesela, birini peygamber tayin etmesi,¹⁵⁹ vahiy,¹⁶⁰ vahiy göndermesi,¹⁶¹ insana yardım etmesi,¹⁶² sevap vermesi¹⁶³ ve onu Cennetine koyması,¹⁶⁴ Allah'ın lütfüdür. Kur'an terminolojisinde, insanın meşru yollardan elde ettiği mal, rızık ve kâr da Allah'a izafe edilir. Çünkü insanı da, bu nimetleri de, bunları elde etmek için yararlanılan çevresel unsurları da yaratan O'dur. Şayet O bunları yaratmasaydı veya insana güç ve sağlık vermeseydi, insan bunları elde edemezdi. Bu itibarla, insan kendi iradesi, gücü ve çabasıyla elde etmiş olsa bile, bunlar gerçekte Allah'ın ona lütfüdür. Ancak Allah'ın lütfü olmaları, bu nimetlerin insan tarafından kazanıldığı ve onun malı haline geldiği gerçeğini ortadan kaldırmaz. Şu halde, bu tabiri insanın çabasını yok saymayan, fakat Allah'ın nimet bahşediciliğini öne çıkaran bir metafor olarak görmek gerekir.

Allah'ın lütfü ve onun peşine düşme, onu arama/isteme metaforu, Kur'an'da çeşitli vesilelerle dile getirilmektedir. Bunların en başta geleni, evrenin bütün nimetleriyle birlikte insanın istifadesine verilmesinin sebebi izah edilirken kendini göstermektedir. Güneşe, aya, yıldızlara, dünyaya, geceye, gündüze, yeryüzüne, yeryüzü nimetlerine, kısacası, kâinata ve kâinattaki nimetlere insanların yarar sağlayabileceği bir düzen verilmesinin, yani insana musahhar kılınmasının en önemli nedenlerinden biri, insanın Allah'ın lütfünün peşinde koşmasını, O'nun lütfünü aramasını/ istemesini sağlamaktır.¹⁶⁵ Burada zaman, mekân, tür, nitelik vb. her türlü kayıttan uzak olarak mutlak anlamda kullanılan Allah'ın lütfü metaforunun, meşru olan her türlü kazanç yolunu, kazancı, malı, serveti ve zenginliği kapsayacak kadar geniş bir anlam alanına sahip olduğu açıktır. Nitekim Dâmegânî isabetli bir yorumla, bazı ayetlerdeki fadlullâh tabirinin

“dünyalık rızık” anlamına geldiğini belirtmektedir.¹⁶⁶ Bu yorum, kazanç yollarını değil de rızık kendisini Allah’ın lütfü olarak göstermesi itibarıyla dikkat çekicidir. Yine bu yorumda, kâr sağlasın veya sağlamasın, ticaret, üretim gibi meşru herhangi bir yolla rızık elde etmeyi Allah’ın lütfü kabul edilmesi ise, ayrı bir önem taşımaktadır. İlgili ayetlerin ruhuyla bağdaşan bu yoruma dayanarak, gelecekte rızık sağlama muhtemel olan araştırma geliştirme faaliyetlerini de Allah’ın lütfü olarak görebiliriz.

Fadlullâh ifadesinin mutlak anlamda kullanıldığı daha başka ayetler de mevcuttur.¹⁶⁷ Bunlara yukarıdaki anlamların hepsini verebiliriz. Nitekim Âlûsî (ö. 1270/1853), Nisâ Suresi’nin 37’nci ayetinde geçen bu ifadeye mal ve zenginlik anlamı verir.¹⁶⁸ Bununla birlikte genel olarak müfessirler Allah’ın lütfü tamlamasındaki “ticaret ve ticari yollarla elde edilen kâr/gelir” anlamını özellikle vurgularlar. Biraz da ayrıntıya dalarak, Allah’ın lütfünü aramanın, ticaret yapma,¹⁶⁹ ticari seferlere çıkma,¹⁷⁰ kâr getiren ticari bir faaliyet yapma,¹⁷¹ deniz ticareti yapma,¹⁷² denizin imkânlarını kullanarak ticaret yapıp, kâr talep etme,¹⁷³ ticaret maksadıyla gemilere binip yolculuk yaparak Allah’ın geniş rızıkını isteme¹⁷⁴ gibi anlamlarda kullanıldığını belirtirler. Bu ifade Kur’an’ın başka bir yerinde, musibetin (hezimet) karşılığı olarak, zafer ve ganimet,¹⁷⁵ bir ayette de karşılıksız verilen mal (atâ’) anlamında geçer.¹⁷⁶

Bütün bunlar, çalışmanın, kazanç elde etmenin, ticari ve iktisadi faaliyetler yapmanın ve servet kazanmanın olabildiğince teşvik edildiğini göstermektedir. Kazanç “Allah’ın lütfü” şeklinde bizzat Allah’a isnat edilerek, bu teşvik daha da pekiştirilmektedir. Başka bir ayette, ticaretle elde edilen meşru kâr ve kazancın, yine Allah’a isnat edilmek suretiyle, “Allah’ın bıraktığı” (bakıyyetüllâh) şeklinde nitelendirilmesi de¹⁷⁷ benzer şekillerde anlamlandırılabilir. Allah’ın lütfü olan bir şeyi, yani kâr ve kazancı elde etmek için çalışma düşüncesinin insana büyük bir heyecan ve enerji vereceği aşikârdır. Bunun doğuracağı hareketlilik, Müslüman insanın cevval bir biçimde iktisadi faaliyetlere yönelmesi sonucunu doğurur. Böyle bir kişiden durgunluk veya kadercilik emaresi gösteren tavırlar beklenemez.

Öte yandan bu isnatlar, çalışmaya ve kazanç elde etmeye manevi bir hüviyet kazandırmaktadır. Kur’an’da Allah’ın mucizelerinden biri olarak, insanın O’nun lütfünü istemesinin gösterilmesi,¹⁷⁸ bu manevi boyutun düzeyini daha da artırmaktadır. Kuşkusuz bunlar, Müslümana, iktisadi faaliyetlerini ibadet bilinci içerisinde yapması sorumluluğu yüklemektedir. İbadetle iktisadi faaliyetin iç içeliğini, hacda ticaret yapmayı serbest

birakan ayette de görüyoruz: [Hacda] Rabbinizin lütfünü aramanızda size herhangi bir günah yoktur.¹⁷⁹ Bazı müfessirler, “Onların, rükû ve secde ederek, Allah’tan lütuf ve hoşnutluk talep ettiklerini görsün.”¹⁸⁰ ayetini açıklarken, ayete konu olan kişilerin, Allah’ın kendilerine Zübeyr [b. Avvâm] (ö. 36/656) ile Abdurrahmân b. Avf (ç. 31/651) gibi helalinden [rızık vermesini],¹⁸¹ verdiği bu lütfü ve nimeti artırmasını istediklerini bildirmektedirler.¹⁸²

Bu izahlardan, İslam’ın her türlü ibadet esnasında ticaret vb. iktisadi faaliyet yapılmasını serbest bıraktığı gibi bir anlam çıkarılmamalıdır. Namaz gibi bazı ibadetler yapılsı şekli itibariyle buna müsait değildir. Bu yüzden Cuma namazı esnasında Hz. Peygamber’i hutbede bırakarak, mescitten çıkıp, alışveriş yapmak üzere ticaret kervanına yönelen kişilerin Kur’an’da eleştirilmelerinin,¹⁸³ yukarıdaki bilgilerle çeliştiği düşünülmemelidir. Namaz kılınırken alışveriş elbette yapılmaz, zaruri durumlarda bile ibadetten sonrası beklenir: [Cuma] namazı kılınınca, yeryüzüne dağılın ve Allah’ın lütfünü isteyin, Allah’ı da çokça anın ki, kurtuluşa erişesiniz.¹⁸⁴ Ayette en dikkat çekici nokta, ibadet vb. diğer yükümlülüklerini yerine getirerek iktisadi faaliyetlere giren kişinin başarılı olacağına, amaca ulaşacağına ve kurtuluşa ereceğinin (iflâh)¹⁸⁵ beyan edilmiş olmasıdır. Sadece bu ayet bile İslam’da ticari ve iktisadi faaliyetlere atfedilen önemi ortaya koymaktadır.

Kazancı ve kazanç yollarını ifade etmek üzere Kur’an’da Allah’ın lütfü metaforunun kullanılması, rastgele bir söylem değil, bilinçli bir tercihtir. Zira bu yolla, İslami şartlara azami uyulmasının sağlanması amaçlanmaktadır.¹⁸⁶ İlâveten, kazanç yollarının ve kazancın Allah’a isnat edilebilecek kadar temiz ve meşru olması gerektiği, ancak bu tamlamayla (izâfet) bu kadar çarpıcı anlatılabilir. Bir iş, üretim, ticaret, kâr, mal veya servet, ancak meşru olması şartıyla Allah’ın lütfü olmaya hak kazanabilir. İslam haksız kazanç yollarını reddettiği gibi, haksız yollarla kazanılan mal ve serveti de meşru görmemektedir. Bu yüzden insanların mallarını faiz, gasp, hırsızlık, aldatma vb. haksız yollarla yemek,¹⁸⁷ haksız kazanç sağlamak maksadıyla yöneticilere rüşvet vermek, şiddetli bir biçimde eleştirilmektedir.¹⁸⁸ Keza malı insanların istifadesinden alıkoyarak biriktirenler, istifleyenler de kınanmaktadır.¹⁸⁹ Ayetlerde ismi geçen bu gayrimişru yollar yalnızca birer örnek mesabesinde. İslam’a göre, hakkaniyetli olmayan her türlü kazanç yolu ve başkalarına haksızlık yapılarak elde edilen her mal gayrimişrudur. Dolayısıyla, ayetlerde ismi geçmesi

bile, tekel, kartel, tröst gibi, topluma ve rakiplere karşı haksızlık anlamı taşıyan bütün yapılanmaları da gayrimeşru kategorisinde saymak gerekir. Meşru olmayana da toplum ve/veya devlet müdahale edebiliyor.

Fadullâh terkibi iktisat alanına meşruiyetin de ötesinde bir amaç ve hedef getiriyor, ahlâklı ve merhametli olma sonucunu doğuruyor. Elde ettiklerinin Allah'ın lütfü olduğunun bilincinde olan bir kişi, malı ve serveti sebebiyle böbürlenmez, cimrilik yapmaz; bilakis Allah kendisine nasıl lütfettiyse, o da muhtaçlara öyle lütfeder, aksine bir tavrın Allah'a karşı nankörlük olacağını bilir: [Bu böbürlenenler,] cimrilik yapan, insanlara cimriliği emreden ve Allah'ın kendilerine verdiği lütfünü gizleyenlerdir.¹⁹⁰ Allah'ın kendilerine verdiği lütfünde cimrilik edenler, bunu kendileri için kesinlikle iyi sanmasınlar; bilakis bu, kendileri için kötüdür.¹⁹¹

Allah'ın lütfü tabiriyle ilgili olarak bir inceliğe daha dikkat çekmek istiyoruz: Salih amelin kullanımında olduğu gibi, bu tabir de Kur'an'da mutlak bırakılmaktadır. İktisadi açıdan bunun gayet yerinde olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü insanın zaruri olan ihtiyaçlarını temin etmek amacıyla yaptığı faaliyetleri hariç tutacak olursak, hangi işin nerede ve ne zaman yapılması gerektiğine karar verebilmek için bölgesel ve yöresel şartları ve global konjonktürü iyi bilmenin, ayrıca geleceği de çok iyi okumanın elzem olduğunu biliyoruz. Aynı şekilde Allah'ın bıraktığı tabiri de ilgili ayette herhangi bir kâr oranı ile sınırlandırılmayıp mutlak bırakılmaktadır. Ticaret mallarının maliyetini ve fiyatlandırılmasını etkileyen çevresel faktörler düşünüldüğünde, bunun da iktisadi açıdan yerinde bir tavır olduğu kolaylıkla görülür. Bütün bunlar, Allah'ın lütfü ve bıraktığı şeklindeki kullanımın salih ameli gerekli kıldığını göstermektedir.

Son olarak, Arapça'da "fadl" kelimesinin, lütuf, nimet ve ihsan gibi anlamlarının yanı sıra üstünlük, fazlalık, erdemlilik ve iyilik gibi anlamlara da sahip olduğunu¹⁹² gözden kaçırmamak gerektiğini de belirtmeliyiz. Kelimenin bu anlamlarına ve Allah'ın bu anlamları kendisine nispet etmesine dayanarak, Kur'an'da iktisadi faaliyetlerin Allah'a isnat edilebilir ilkelerle yürütülmesinin istendiğini, meşruluğun gerekli kılındığını, iktisadi üstünlüğe, bunun getireceği artı nimetlere, yoksulluğun önlenmesinde ve tabii afetlerin açtığı yaraların sarılmasında etkili olan iyilik ve erdemliliğe büyük bir önem verildiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Ayrıca Allah'ın lütfü tabiri, insandaki girişimci ruhu harekete geçiren önemli bir etkidir. Çünkü her Müslüman Allah'ın lütfüne, dolayısıyla da rızasına ulaşmak isteyecektir.

f. Sorumluluğun Niteliği: İman

Buraya kadar yazdığımız her şey bir tarafa, Müslüman büyük-küçük her türlü amelini, diğer bütün amaçlarının üstünde, Yüce Yaraticısına karşı sorumluluğun bir gereği olarak yapar. Çünkü evrendeki bütün nimetleri Allah yaratmış, bunları insanın istifadesine sunmuş, ona bunlardan yararlanacak akıl ve kabiliyet ihsan etmiş, irade vermiş, onu amellerinde hür bırakmış, fakat doğru ile yanlış ana hatlarıyla bildirdikten sonra ona doğru olanı yapma, yanlış olanı da yapmama yükümlülüğü getirmiş, onu yaptıklarından sorumlu tutmuştur.¹⁹³ Zira İslam inancına göre, insan öldükten sonra diriltilecek, bu dünyada yaptığı iyilikleri ve kötülükleri görecek,¹⁹⁴ yaptıklarından ve yapması gerektiği halde yapmadıklarından dolayı sorgulanacaktır.¹⁹⁵ Allah'ın verdiği nimetler hakkındaki sorgulama, bunun en başta yer alanlarındandır: Sonra o gün nimetlerden sorgulanacaksınız.¹⁹⁶

Sorumluluk, kişinin, sorumluluk alanına (=görev alanı, yükümlülükleri, yapması ve yapmaması gerekenler) ilişkin karar ve eylemleri hakkında bir otorite önünde gerektiğinde hesap vermesi durumudur. Değişik bir anlamla sorumluluk, insanın üstlendiği, kendisine tevdi edilen görev ve işlevlerini yerine getirmesi, kararlarının, tutum ve davranışlarının, yapması gerektiği halde yapmadıklarının, yapmaması gerektiği halde yaptıklarının sonuçlarına katlanması ve bunlardan dolayı hesap verebilmesidir. Sorumluluk, rutin/mutat dinî, ahlâkî ve kanunî serbesti ve yasaklamalara uymayı gerektirdiği kadar, iyi, doğru, bireyin ve toplumun yararına olan şeyleri yapmayı, misyon ve vizyonun gerektirdiği hedeflere ulaşmayı, olumsuz durumları ortadan kaldırmayı ve bütün bunların gerçekleşip gerçekleşmesi hakkında hesaba çekilmeyi de gerekli kılmaktadır. Bu izahlara göre dünyada sorumluluk duygusu taşıyan tek varlık insandır. Çünkü o, diğer varlıklarda bulunmayan derecede akıl ve iradeye sahip olup, inancı, değer yargıları ve yaşama tarzıyla bir şahsiyettir. Bu sebeple ondan, dinî, ahlâkî, içtimâî ve hukukî bakımdan doğru yolu seçmesi istenir ve bu hususlarda sorumlu tutulur. Bunun gerekçesi, insanın akla ve hür iradeye sahip olmasıdır.¹⁹⁷ İnsanın sorumluluğu, akli, hürriyeti, imkânları, imkânsızlıkları ve içinde bulunduğu şartlar ile doğru orantılı olarak, artar veya azalır.

İslam'da herkes, kendi vicdanına, toplumuna, devlete, insanlığa, diğer canlılara, çevreye ve kâinata karşı sorumludur. Fakat insanı yeryüzünde halife olarak tayin ettiğinden ve evrendeki şeyleri ona musahhar kıl-

dığından dolayı, bunların hepsinden daha fazla Allah'a karşı sorumludur. Sorumluluğun dayandığı esas, yükümlülüğün ihlalidir. İslam'da insanın bir şeyi yapma veya yapmama yükümlülüğü temelde Kur'an'a ve sünnete dayanır. İslamî sorumluluk bu temele inançla birlikte başlar. Bu bakımdan İslam'da sorumluluğun niteliğini belirleyen esasen inançtır. İslam inancına göre, fiillerinden ötürü insanın bu dünyada hesap vermekle yükümlü olduğu merciler elbette vardır; fakat insanın sorumlu olduğu asıl mercii Allah'tır ve O'na hesap verme işi ahiret gününde gerçekleşecektir.

Kur'an'da bu inanç, müminin fiillerini, umursamaz, tepkisel veya içgüdüsel söz ve davranışlar olmaktan çıkarıp, bilinçli, anlamlı, amaçlı, iyi ve yerinde olan eylemlere dönüştürme mekanizması olarak işlev görmektedir. Temelde Allah'a hesap vermeye dayalı olan bu sorumluluk anlayışının, iktisadi alanda da aynı işlevini sürdürdüğünü görüyoruz. Mesela, insanların mallarını haksız yollarla almaya kalkışanlara ahiret günündeki hesap verme işlemi hatırlatılmakta, böylece bu kötü yoldan vazgeçmeleri amaçlanmaktadır: Kim düşmanlık ve haksızlıkla bunu yaparsa, onu ateşe atacağız. Bu, Allah'a kolaydır.¹⁹⁸ Buna karşılık salih amel işleyenler ise, mükâfatlandırılırlar ve en güzel Cennetlere konulurlar.¹⁹⁹

Uhrevi sorumluluk duygusu, müminler infakta bulunmaya ve sadaka vermeye teşvik edilirken de dile getirilmektedir: Mallarını gece-gündüz gizli ve açık olarak [Allah yolunda] harcayanlar var ya, onların mükâfatları Rablerinin katındadır.²⁰⁰ Çünkü zenginlerin yoksullara yardım etmeleri, topluma karşı sorumluluklarının bir gereğidir. Bu yöntemle sorumluluk kavramı, zayıf olanı koruyarak sosyal adaletin sağlanmasına önemli bir katkı sağlar. Hangi zengin fakirlere yardım hususunda nefsinin cimriliğinden korunursa, kurtuluşa erer.²⁰¹ Bu kurtuluşun dünyevi boyutu, iyi olmanın ötesinde, mükemmel diye nitelendirilen şirketlerin de amaçları arasındadır. Zira bu şirketler, harika ürün ve hizmetler sunmanın yanı sıra, iktisadi faaliyetlerini topluma zararlı etkileri açısından sınırlayarak, toplumun refahına katkıda bulunarak, insanların, özellikle de dar gelirli lilerin hayat kalitelerini artırmak amacıyla, ülkeye, topluma ve tüm dünyaya yararlı faaliyetlerde bulunarak, dünyayı daha iyi bir yer yapmaya çalışırlar.²⁰²

Bazı ayetlerde, ismen zikredilen kötü bir fiilin imanla bağdaşmayacağı vurgulanmak suretiyle, insanların o fiili işlemelerinin engellenmesi hedeflenmektedir. Esnafın ve tüccarın emtiayı doğru tartı ile tartmaları

ve müşterilerini aldatmamaları gerektiği vurgulandıktan sonra, "Allah'ın bıraktığı sizin için daha iyidir, eğer müminler iseniz."²⁰³ ifadesinin kullanılması, bunun açık bir örneğini teşkil etmektedir. Bu ayette makul kâr ile iman arasında doğrudan bir ilişki kurulmakta, gerçek bir müminin mevcut piyasa şartlarında makul olanın üstünde kâr alamayacağı, şayet alırsa, bunun imanla bağdaşmayacağı edebî bir biçimde dile getirilmektedir. Aynı metoda insanların faiz (ribâ) almalarını önlemek maksadıyla da başvurulmaktadır: Allah'tan korkun; eğer [gerçekten] iman ediyorsanız, faizin geri kalanını bırakın.²⁰⁴

Fakirlerin asgari ihtiyaçlarının giderilmesi, haksız yollarla kazanç sağlamanın önlenmesi gibi sosyal faaliyetler, bireylerin olduğu kadar, hatta daha fazla toplumun, iktisadi kurumların ve devletin de sorumluluk alanına girmektedir. Sorumluluk, kamunun böylesi vicdani durumlar karşısında duyarsız kalmayarak, sosyal adalet ilkesini uygulamaya geçirmesini gerektirir. Bu da devletin sosyal politikalar üretmesi, planlama yapması, geliri tabana yaymak için gerekli araçlara başvurusu, kısaca, ekonomik gidişata gerektiğinde müdahale etmesi anlamı taşımaktadır. Laissez faire (Bırakınız yapsınlar.) kapitalizmde, "Karışma, dünya yolunu bulur." sloganıyla ulaşılabilecek hiçbir sosyal adalet ideali yoktur.²⁰⁵

İslam ekonomi düşüncesinde devletin ekonomiye müdahalesinin daha başka gerekçeleri de dile getirilmektedir: Devlet, kaynakların tahsisi ve özellikle kıt kaynakların tahsisi fonksiyonunu veya aşırı talebi kör piyasa güçlerinin denetimsiz faaliyet seyrine bırakamaz. O, bizzat kendisi olumlu bir rol oynayarak, rasyonel planlama ve gerekli fiziksel ve sosyal altyapıyı kurmak suretiyle, arzulanın amaçların gerçekleştirilmesine yönelik bilinçli katkılarla bulunmalıdır.²⁰⁶ Hz. Yusuf'un Mısır'da hazinedar iken yaptığı uygulamalarda da devletin bu rolü açıkça görülmektedir.²⁰⁷

Öte yandan İslam'da sosyal refah mutlak bir öneme sahip olduğundan, bireysel özgürlük –önemine rağmen– sosyal sonuçlarından bağımsız değildir. O, sosyal menfaatle veya İslam toplumunun maddi ve manevi amaçlarıyla çatışmadığı veya birey diğerlerinin haklarına tecavüz etmediği sürece kutsaldır.²⁰⁸ Aldatma, tekelcilik, vurgunculuk, haksız rekabet, rüşvetle avantaj sağlama gibi gayrimeşru piyasa şartları, bu hak tecavüzlerinin önde gelenleri arasında yer almaktadır. Böylesi hak ihlalleri, devlete narh / rayiç koyma vb. araçlar kullanarak piyasalara müdahale sorumluluğu yüklemektedir.²⁰⁹ Eğer ekonomiye toplum adına devlet müdahil

olmaz da toplumda insanlar gayri meşru yollarla kazanç elde etmeye, birbirlerinin mallarını batıl yollarla yemeye, hileli ticari yollara başvurmayaya başlarsa, bu, toplumun intiharıdır, Kur'an'ın tabiriyle, kendi kendini öldürmektir: Kendi kendinizi öldürmeyin.²¹⁰

Son olarak, devlet, İslam'ın ekonomik alandaki ilkelerin, kuralların ve amaçların gerçekleşmesi için ekonomide gerektiğinde icracı, gerektiğinde de denetçi ve uzlaştırıcı olarak önemli roller oynama sorumluluğu ile karşı karşıyadır. Kur'an'ın adalet talebi, iyiliği emredip kötülüğü yasaklama teklifi, insanların birbirlerinin mallarını haksız yollarla yemelerini yasaklaması, rüşvet yoluyla avantaj sağlamayı reddetmesi, Allah'ın lütfünü aramayı emretmesi, velhasıl iktisadi hayatla ilgili bireyi aşan talepleri, İslam toplumunun, kurum ve kuruluşların ve devletin müdahalesine ve planlamasına işaret etmektedir. Zira bu taleplerde geçen çoğul ifadeler, sadece bireye değil, aynı zamanda topluma emirdir.

IV. SONUÇ

Gayet açık bir biçimde görülmektedir ki, Kur'an herhangi bir ekonomi modeli öngörmemektedir. Aynı şeyi İslam'ın bütünü için de söyleyebiliriz. Bununla birlikte, genelde İslam'ın, özelde de Kur'an'ın, hayatın diğer alanlarıyla olduğu kadar iktisat alanıyla da ilgili olan bir meşruiyet talebi vardır. Ayetlerde sıklıkla mülkiyet, kazanç, faiz, borç, yardımlaşma, israf gibi konulara değinilmektedir ki, bunlar doğrudan iktisat alanındaki uygulamalarla ilgilidir. En önemlisi, Kur'an birbiriyle tutarlı ve bütünlük arz eden, İslam'ın ahlâki, hukuki, iktisadi vb. açılımlarını besleyen düşünsel bir membaa ve ilkelere sahiptir. Bütün bunlar İslam ve Kur'an'la iktisat bilimi arasındaki kesişim alanlarını oluşturmaktadır. Aynı zamanda bunlar, Kur'an'ın, İslam iktisat anlayışına düşünce, ilke ve uygulama açılarından katkı yaptığını da göstermektedir.

Kur'an'ın İslam iktisat anlayışına yaptığı bu katkıların en önemlisi, hiç kuşkusuz, iktisat düşüncesiyle ilgili olandır. Çünkü iktisadi tercih, karar ve faaliyetler neticede düşünsel zemini oluşturan referans alanına dayanır. Bu referans alanı, hem iktisat zihniyetinin veya düşünüş biçiminin, hem de iktisadi ilkelerin kaynağı, dayanağı ve temelidir, uygulamaları doğrudan ve dolaylı olarak etkiler. Bir yandan adalet, meşruiyet, ahlâklılık gibi ilkeler, diğer yandan sadaka, mülkiyet, kazanç gibi uygulamalar, bu referans alanına bağlı olarak temellenmeye ve biçim almaya başlar. İktisadi faaliyetlere bu referans alanı anlam ve amaç kazandırır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, İslam iktisat anlayışına temel teşkil eden referans alanıyla ilgili olarak Kur'an ayetlerinde, Allah'ın yaratıcılığı, insanın halifeliği, kaynakların insana musahhar kılınışı, işlerin yerinde-liği, kazancın ve nimetlerin Allah'ın lütfü oluşu ve imanın gerektirdiği sorumluluk bilinci öne çıkarılmaktadır. Diğer bir anlatımla, İslam iktisat anlayışının temel düşünce yapısını, hayatın hemen her alanıyla ilgilerini kurabileceğimiz bu kavramlardan hareketle oluşturabiliriz. Bu kavramlar, iktisadi faaliyetlerin temel unsurlarını farklı açılardan hareketle nitelendir-mektedir: İktisadi faaliyetlerin yeri ve konusu olan evren (özelde tabiat) ve kaynaklar Allah tarafından yaratılarak insanın istifadesine sunulmuştur. İktisadi faaliyetlerin icracısı olan insanı evrenden ve kaynaklardan yarar-lanma kabiliyetine sahip olarak yaratan da O'dur. Bu yüzden o, tabiatın ve kaynaklardan ancak Allah'ın bildirdiği meşruyet çerçevesinde ya-rarlanıp kazanç elde edebilir. İnsan iktisadi faaliyetlerini tarihi ve kon-jonktürel şartları dikkate alarak yürütmek, yani imkânlar ve şartlar neyi gerektiriyorsa onu yapmak durumundadır. İyi ve meşru olanı yapması, belli bir plan dahilinde hareket etmesi, hakkaniyete riayet etmesi, adaleti gerçekleştirmesi, fakirlere yardımda bulunması vb. yükümlülükleri yerine getirmesi, insanın kendi vicdanına, toplumuna, insanlığa ve çevreye karşı sorumluluğunun bir gereğidir. İnsanın bu yükümlülüklerini ihlal etmesi, devleti iktisadi hayata müdahale etme sorumluluğuyla yüz yüze getirir.

KAYNAKÇA

- A. Mannan, Muhammed, İslam Ekonomisi -Teori ve Pratik-, çev. Bahri Zengin -Tevfik Ömeroğlu, 4. Baskı, İstanbul: Fikir Yay., 1980.
- Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbüddin es-Seyyid Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Bağdâdî, Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'î'l-mesânî, tashih: Muhammed Hüseyin el-Arab, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1417/1997.
- Armağan, Servet, İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler, 2. Bas-kı, Ankara: DİB Yay., 1992.
- Ateş, Süleyman, Kur'an Nizamı, İstanbul: Dergâh Yay., 1985.
- Attas, Seyyid Hüseyin, Toplumların Çöküşünde Rüşvet, çev. Cevdet Cerit, İstanbul: Pinar Yay., 1988.

- Austruy, Jacques, Kapitalizm Marksizm ve İslam, çev. Agâh Oktay Güner, 4. Baskı, İstanbul: Damla Yayınevi, 1980.
- Bâbilli, Mahmûd Muhammed, el-İktisâd fî dav'î's-şerîati'l-İslâmiyye, Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Lübnânî, 1980.
- Braudel, Fernand, Maddi Medeniyet ve Kapitalizm, çev. Mustafa Özel, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1991.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr el- Basrî, Kitabu't-tabassur bi't-ticâra, 2. Baskı, Mısır: Matbaatü'r-rahmâniyye, 1354/1935.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, Tâcü'l-lüga ve sıhâhu'l-Arabiyye, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr, et-tab'atü's-sâlise, Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1399/1979.
- Chittick, William, Hayal Alemleri, çev. Mehmet Demirkaya, İstanbul: Kaknüs Yay., 1999.
- Cürçânî, es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed b. Ali Ebû'l-Hasen el-Huseynî, et-Ta'rîfât, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1407/1987.
- Çağrırcı, Mustafa, Anahatlarıyla İslam Ahlâkı, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1985.
- Çapra, Ömer, "İslami Refah Devleti ve Devletin Ekonomideki Rolü", İslâm İktisadı Araştırmaları I, İstanbul: Dergâh Yay., 1988 (ss. 148-174).
- Çöloğlu, Halit, İktisadi Sistemler Sistem-Doktrin-Eleştiri, Ankara: Gazi Üniversitesi İİBF Yay., 1987.
- Dâmegânî, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Muhammed, el-Vücûh ve'n-nezâir li elfâzi kitâbillâhi'l-azîz, thk. Muhammed Hasen Ebu'l-Azm ez-Zeftî, Kahire, 1412/1992.
- Demirci, Rasih vd., Genel Ekonomi (Mikro- Makro), Ankara: Kişisel Yayın, 1992.

- Dimaşkî, Ebu'l-fadl Ca'fer b. Ali, Kitâbü'l-işâra ilâ mehâsini't-ticâra ve guşûsu'l-müdellesîn fihâ, thk. El-Büşrâ eş-şurubcî, Kahire: Mektebetü'l-külliyâti'l-ezheriyye, 1977.
- Doğan, D. Mehmet, Büyük Türkçe Sözlük, İstanbul: İz Yay., 1996, s. 613, 733.
- Dumlu, Ömer, Kur'ân-ı Kerim'de Salâh Meselesi, Ankara: DİB Yay., 1992.
- Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, Kitâbu'l-Emvâl, thk. Muhammed Umâra, Beyrut/Kahire: Dâru's-şurûk, 1409/1989.
- Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb el-Ensârî, Kitâbü'l-harâc, 2. baskı, Kahire: el-Matbatû's-selefiyye, 1352.
- Ebû Zehra, Muhammed, İslâm Hukuku Metodolojisi, Gözden geçirilmiş 3. baskı, Ankara: Kişisel yayın, tsz.
- Ebu'l-Leys es-Semerkindî, Nasr b. Muhammed b. Ahmed, Tefsîru's-Semerkindî (Bahru'l-ulûm), Beyrut: Dâru'l-fikr, 1416/1996.
- Ebu's-Suud, Mahmud, İslami İktisadın Esasları, çev. Ali Özek, İstanbul: Hisar Yayınevi, 1969.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb, Kâmûs Ter-cemesi (Okyânûsu'l-basît fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît), çev. Ahmed Âsım, İstanbul: Bahriye Matbaası, 1305.
- Gündoğan, Ali Osman, "Eylemde Sorumluluk Ve Özgürlük İlişki-si", <http://www.aliosmangundogan.com/PDF/Bildirir/Ali-Osman-Gundogan-Eylemde-Sorumluluk-ve-Ozgurluk.pdf> (27.12.2010).
- Halebî, Ahmed b. Yûsuf b. Abdüddâim es-semîn, Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrafî'l-elfâz, thk. Muhammed Bâsil, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiiyye, 1417/1996.
- Hallâf, Abdulvahhâp, İslam Hukuk Felsefesi (İlmu usûlî'l-fikh), çev. H. Atay, Ankara: AÜİF Yay., 2. Baskı, 1985.

- Hallâl, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hârûn, el-Hassü alâ et-ticâra ve's-sînâa ve'l-amel, Dimaşk: Mektebetü'l-kudsî ve'l-büdeyr, 1348.
- Hamitoğulları, Beşir, İktisadi Sistemlerin Temelleri –Strüktürlerin Diyalaktığından Sistemlerin Diyalektiğine-, İstanbul: Risale Yay., 1988.
- Hasaneyn, Adnan Said Ahmed, el-İktisâd ve enzimetühû ve kavâidühû ve üsüsühû fi dav'î'l-İslâm, Mekke el-mükerreme: el-Mektebü'l-fetiyy li'l-hidemâtî'l-ilmiyye, 1413.
- Heykel, Abdulaziz Fehmi, Mevsûatu'l-mustalahâtî'l-iktisâdiyye ve'l-ihsâiyye, Beyrut: Dâru'n-nehdati'l-Arabiyye, 1406/1986.
- Illich, Ivan, Tüketim Köleliği, çev. Mesut Karaşahan, İstanbul: İz Yay., 1990.
- Izutsu, Toshihiko, İbn Arabî'nin Futûhât'ındaki Anahtar Kavramlar, çev. A. Yüksel Özemre, İstanbul: Kaknüs Yay., 1998.
- İbn Kayyimi'l-cevziyye, er-Rûh, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1395/1975.
- İbn Kesîr, Ebû'l-fidâ' İsmâîl İmâdüddîn b. Ömer, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, thk. Abdulaziz Anîm vd., Kahire: Dâru's-şâ'b, tsz.
- İbn Manzûr, Abdullah Muhammed b. Mükerrrem, Lisânü'l-Arab, Kâhire: Dâru'l-meârif, thk. Abdullah Ali el-kebîr – M. Ahmed Hasbullâh – Hâşim Muhammed eş-Şâzelî, tsz.
- İbn Seyyide, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâîl el-mürsî, el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam, thk. Abdulhamîd Hindâvî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1421/2000.
- İbrahim Enîs vd., el-Mu'cemü'l-vasît, 4. Baskı, Kahire: Mecmeu'l-lügati'l-Arabiyye, 1425/2004.
- Kâdî el-Beydâvî, Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah Ebû Omer b. Muhammed eş-Şîrâzî, Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl, thk. Abdulkadir İrfan el-Aşşâ, Beyrut, 1416/1996.

- Kallek, Cengiz, Asr-ı Saadet'te Devlet-Piyasa İlişkisi, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Kazgan, Gülten, İktisadî Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi, 3. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.
- Kelgökmen, Derya, "İşletmelerin Kurumsal Sosyal Sorumluluk Düzeylerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Literatür Taraması", Ege Akademik Bakış / Ege Academic Review, 10 (1), (2010) (ss. 303-318).
- Kılıçbay, Ahmet, İktisadın Prensipleri, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yay., 1974.
- Konevî, Sadreddin, Esmâ-i Hüsnâ Şerhi, çev. Ekrem Demirli, İstanbul: İz Yay., 2004.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, el-Câmî' li ahkâmî'l-Kur'ân, thk. İrfan el-Aşşâ, Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1414/1993.
- Kutub, Seyyid, Fî zilâli'l-Kur'ân, 32. Baskı, Kahire: Dâru's-şurûk, 1423/2003.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb, en-Nüketü ve'l-uyûn (Tefsîru'l-Mâverdî), thk. es-Seyyid b. Abdilmaksûd b. Abdirrahîm, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye-Dâru'l-kütübi's-sekâfe, 1412/1992.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan, İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku (el-Ahkâmü's-sultâniyye), çev. Ali Şafak, İstanbul: Bedir Yay., 1386/1976.
- Mehmed Vehbî, Hulâsatü'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1979.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, "Kur'an'ın Ekonomik ve Siyasi Öğretisi", İslam Düşüncesi Tarihi, Editör: M. M. Şerif, Türkçe baskının editörü: Mustafa Armağan, İstanbul: İnsan Yay., 1990, I (ss. 211-32).
- Mısrî, Refik Yûnus, Usûlü'l-iktisâdî'l-İslâmî, Dimaşk: Dâru'l-kalem / Beyrut: ed-Dâru's-Şâmiyye, 1409/1989.

- Nebhân, Muhammed Faruk, İslam Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları, çev. Servet Armağan, İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1980.
- Nezihammâd, İktisadî Fıkıh Terimleri, çev. Recep Ulusoy, İstanbul: İz Yay., 1996.
- Nuveyhi, Muhammed, Ekonomik Adaletin Temelleri, çev. Ahmet Yaprak, İstanbul: Beyan Yay., 1984.
- Orman, Sabri, "İslâm İktisadî Düşünce Tarihinin Kaynakları –I–", İlim ve Sanat, sayı: 32 (ss. 50-57), (Mayıs 1992).
- Orman, Sabri, "İslâm İktisadî Düşünce Tarihinin Kaynakları –II–", İlim ve Sanat, sayı: 33 (ss.65-71), (Ağustos 1992).
- Râgıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed, el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân, thk. M. Seyyid Keylânî, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, tsz., s. 672.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyin el-Hasan b. Ali et-Teymî, et-Tefsîru'l-kebîr (Mefâtihu'l-gayb), Beyrut: Dâru'l-kütüb el-ilmiyye, 1411/1990.
- Sadr, Muhammed Bakır, İslâm Ekonomi Sistemi, çev. M. Keskin – S. Ergün, Ankara: Rehber Yay., 1993.
- Said Nursî, Bediüzzaman, Sünûhât, Metin, sadeleştirme ve açıklama: Abdullah Aymaz, İstanbul: Şahdamar Yay., 2006.
- Sâlûs, Ali Ahmed, el-İktisadî'l-İslâmî ve'l-kadâyâ el-fikhiyye el-muâsıra, Doha: Dâru's-sekâfe, 1416/1996.
- Sıddıkî, M. Necatullah, İslam Ekonomi Düşüncesi, çev. Yaşar Kaplan, İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984.
- Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir, el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân, Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1416/1996.
- Şaban, Zekiyüddin, İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-fıkh), çev. İ. Kâfi Dönmez, Ankara: TDV Yay., 1990.

- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, Fethu'l-kadîr el-câmi' bey-ne fenneyî'r-rivâye ve'd-dirâyeye min ilmi't-tefsîr, Kahire: Dâru'l-hadîs, 1413/1993, IV, 490-92.
- Tabakoğlu, Ahmet, İslam ve Ekonomik Hayat, İstanbul: DİB Yay., 1987.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, Câmiu'l-beyân an te'vîl-i âyi'l-Kur'ân, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1408/1988.
- Tabresî, Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasen, Mecmeu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1414/1994.
- Top, Seyfi – Öner, Akın, "İşletme Perspektifinden Sosyal Sorumluluk Teorisinin İncelenmesi", ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 4, Sayı 7 (ss. 97-110), (2008).
- Umâra, Muhammed, Kâmûsu'lmustalahâtî'l-iktisâdiyye fî'l-hadâratî'l-İslâmiyye, Beyrut/Kahire: Dâru's-şurûk, 1413/1993.
- Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası Fikir ve Sanat Tarihi Boyu Akisleri İle Bir Portre Denemesi, Gözden geçirilmiş 2. baskı, İstanbul: Der Yayınları, 1991.
- Yazır, Muhammed Hamdi, Hak Dini Kur'ân Dili – Türkçe Tefsir, İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Yeşilyurt, Temel, "Kur'an Işığında İnsanın Bireysel Sorumluluğu (Günah ve Sevap)", F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10:1 (ss.37-50), (2005).
- Yıldız, Kemal, "Sorumluluk", DİA İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV, 2009.
- Yönet, Ender, "Kurumsal Sosyal Sorumluluk Anlayışında Son Dönemeç: Stratejik Sorumluluk", Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 13 (ss.239-64), (2005).

- Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Abdüsettâr Ahmed Ferâc vd., Kuveyt: Vezâratü'l-i'lâm, 1391/1981.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, el-Keşşâf an hakâiki gavâmidi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl, thk. Muhammed Abdusselam Şahin, Beyrut: Dâru'kütübi'l-ilmîyye, 1415/1995.
- Zencânî, Mahmûd b. Ahmed, *Tehzibü's-sihâh*, thk. A. Selâm Muhammed Harun-Ahmed Abdulgafûr Attâr, Kahire: Dâru'l-maârif, tsz.
- Zerka, Enes, "İslâm İktisadı: İnsan Refahına Bir Yaklaşım", İslâm Araştırmaları I, İstanbul: Dergâh Yay., 1988 (ss. 19-36).
- Zeyn, Muhammed Bessâm Rüşdî, el-Mu'cemü'l-müfehres li-meâni'l-Kur'âni'l-azîm, Beyrut: Dâru'l-fikri'l-muâsir, 1416/1995.

- 1| *Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâîl b. Seyyide el-mürsî, el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, thk. Abdulhamîd Hindâvî, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1421/2000), V, 185-86; *Abdullah Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, Lisânü'l-Arab*, (Kâhire: Dâru'l-meârif, thk. Abdullah Ali el-kebîr – M. Ahmed Hasbullâh – Hâşim Muhammed eş-Şâzelî, tsz.), V, 3642; *İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, Tâcü'l-lüga ve sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr, et-tab'atü's-sâlise, (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1399/1979), II, 524-25; *Muhammed Murtazâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Abdüsettâr Ahmed Ferâc vd., (Kuveyt: Vezâratü'l-i'lâm, 1391/1981), IX, 35-42; *Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, Kâmûs Tercemesi (Okyanûsu'l-basît fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît)*, çev. Ahmed Âsım, (İstanbul: Bahriye Matbaası, 1305), I, 1255.
- 2| *D. Mehmet Doğan, Büyük Türkçe Sözlük*, (İstanbul: İz Yay., 1996), s. 613, 733.
- 3| *İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab*, V, s. 3642; *Zebîdî, Tâcü'l-arûs*, IX, 44; *A. Âsım, Kâmûs Tercemesi*, I, s. 1255.
Kasd kelimesi de aynı anlamda kullanılabilir. Bkz. Mahmûd b. Ahmed ez-Zencânî, Tehzibü's-sihâh, thk. A. Selâm Muhammed Harun-Ahmed Abdulgafûr Attâr, (Kahire: Dâru'l-maârif, tsz.), I, s. 235.
- 4| *Doğan, Büyük Türkçe Sözlük*, s. 159.
- 5| *Nezih Hammâd, İktisadî Fıkıh Terimleri*, çev. Recep Ulusoy, (İstanbul: İz Yay., 1996), ss. 160-61.

- 6| *İbn Kayyimi'l-cevziyye, er-Rûh, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1395/1975), s. 237.*
- 7| *İktisâd kelimesinin çağdaş Arapça'daki kavramsal anlamı için bkz. Abdulaziz Fehmi Heykel, Mevsûatu'l-mustalahâtî'l-iktisâdiyye ve'l-ihsâiyye, (Beyrut: Dâru'n-nehdati'l-Arabiyye, 1406/1986), ss. 266-67; Muhammed Umâra, Kâmûsu'l-mustalahâtî'l-iktisâdiyye fî'l-hadâratî'l-İslâmiyye, (Beyrut/Kahire: Dâru'ş-şurûk, 1413/1993), s. 59.*
- 8| *Geniş bir değerlendirme için bkz. M. Necatullah Sıddîkî, İslam Ekonomi Düşüncesi, çev. Yaşar Kaplan, (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984), ss. 203-14; Muhammed A. Mannan, İslam Ekonomisi -Teori ve Pratik-, çev. Bahri Zengin –Tevfik Ömeroğlu, 4. Baskı, (İstanbul: Fikir Yay., 1980), ss. 22-24; Ahmet Tabakoğlu, İslam ve Ekonomik Hayat, (İstanbul: DİB Yay., 1987), s. 11.*
- 9| *Tabakoğlu, İslam ve Ekonomik Hayat, s. 13.*
- 10| *Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb el-Ensârî, Kitâbü'l-harâc, 2. baskı, (Kahire: el-Matbatû's-selefiyye, 1352).*
- 11| *Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız el-Basrî, Kitabu't-tabassur bi't-ticâra, 2. Baskı, (Mısır [Kahire]: Matbaatü'r-rahmâniyye, 1354/1935).*
- 12| *Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Hallâl, el-Hassü alâ et-ticâra ve's-sinâa ve'l-amel, (Dimaşk: Mektebetü'l-kudsî ve'l-büdeyr, 1348).*
- 13| *Ebu'l-fadl Ca'fer b. Ali ed-Dimaşkî, Kitâbü'l-işâra ilâ mehâsini't-ticâra ve guşuşu'l-müdelîsin fihâ, thk. El-Büşrâ eş-şurubcî, (Kahire: Mektebetü'l-külliyâtî'l-ezheriyye, 1977).*
- 14| *Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, Kitâbu'l-Emvâl, thk. Muhammed Umâra, (Beyrut/Kahire: Dâru'ş-şurûk, 1409/1989).*
- 15| *Bu eserlerin ayrıntılı bir listesi için bkz. Sabri Orman, "İslâm İktisadî Düşünce Tarihinin Kaynakları –I-", İlim ve Sanat, sayı: 32, (Mayıs 1992), ss. 50-57; Aynı müellif, "İslâm İktisadî Düşünce Tarihinin Kaynakları –II-", İlim ve Sanat, sayı: 33, (Ağustos 1992), ss.65-71.*
- 16| *Rasih Demirci vd., Genel Ekonomi (Mikro- Makro), (Ankara: Kişisel Yayın, 1992), s. 3.*
- 17| *Ahmet Kılıçbay, İktisadın Prensipleri, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yay., 1974), s. 3.*
- 18| *Demirci vd., Genel Ekonomi, s. 4, 9.*
- 19| *Kılıçbay, İktisadın Prensipleri, s. 6-7.*
- 20| *Ivan Illich, Tüketim Köleliği, çev. Mesut Karaşahan, (İstanbul: İz Yay., 1990), s. 28 vd.*
- 21| *Tabakoğlu, İslâm ve Ekonomik Hayat, ss. 43-44.*
- 22| *A. Mannan, İslam Ekonomisi, s. 16.*
- 23| *Mahmûd Muhammed Bâbillî, el-İktisâd fî dav'îş-şer'iatî'l-İslâmiyye, (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Lübnânî, 1980), ss. 17-18; Adnan Said Ahmed Haseneyn,*

- el-İktisâd ve enzimetühû ve kavâidühû ve üsûsühû fi dav'î'l-İslâm*, (Mekke el-mükerreme: el-Mektebû'l-fetiyy li'l-hidemâti'l-ilmiiyye, 1413), ss. 11-12.
- 24| *Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed (er-Râgıb el-İsfahânî), el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, thk. M. Seyyid Keylânî, (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, tsz.), s. 672.
- 25| *Nahl (16), 9. Meal yaparken tercih ettiğimiz anlam için bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Câmiu'l-beyân an te'vil-i âyi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1408/1988), XIV, ss. 83-84.
- 26| *Lokmân (31), 19.*
- 27| *Tevbe (9), 42. Ayetin mealindeki tercihlerimiz hakkında bkz. Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'ân Dili – Türkçe Tefsir, (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), IV, ss. 2551-52. Âlûsî (ö. 1270/1853) ise, ayette Medine'ye orta uzaklıkta bulunan bir yerin kastedildiği kanaatindedir (Ebu'l-Fadl Şihâbüddin es-Seyyid Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Âlûsî el-Bağdâdî, Rûhu'l-meânî fî tefsiri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'î'l-mesânî, tashih: Muhammed Hüseyin el-Arab, (Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1417/1997), X, s. 154).*
- 28| *Fâtır (35), 32. Müfessirler ayette geçen zalim, muktesid ve öne geçen kelimelerine çok çeşitli anlamlar vermişlerdir. Mesela bkz. Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, en-Nüketü ve'l-uyûn (Tefsîru'l-Mâverdî), thk. es-Seyyid b. Abdilmaksûd b. Abdirrahîm, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiiyye-Dâru'l-kütübî's-sekâfe, 1412/1992), IV, 473; Ebû'l-fidâ' İsmâîl İmâdüddîn b. Ömer b. Kesîr, Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm, thk. Abdulaziz Anîm vd., (Kahire: Dâru's-ş-a'b, tsz.), VI, s. 533; Âlûsî, Rûhu'l-meânî, XXII, ss. 290-91; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyîr-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr, (Kahire: Dâru'l-hadîs, 1413/1993), IV, ss. 490-92.*
- 29| *Lokmân (31), 32. Bazı müfessirler ayette geçen muktesid kelimesine, küfrün ortasında kalan anlamı vermektedir (Mâverdî, en-Nüketü ve'l-uyûn, IV, s. 347). Fakat ayette zor durumdayken Allah'a yalvaran kişilerin bu durumdan kurtulduktan sonraki tavırları betimlenmekte, bu kişilerin imanlarını koruyarak, samimiyetle Allah'a yönelmeye devam edenleri orta yolu tutanlar (muktesid) diye nitelendirilmektedir (Âlûsî, Rûhu'l-meânî, XXI, 159-60; Şevkânî, Fethu'l-kadîr, IV, s. 343).*
- 30| *Mâide (5), 66. Açıklama için bkz. Taberî, Câmiu'l-beyân, VI, ss. 305-06.*
- 31| *Taberî, Câmiu'l-beyân, VI, 306; Fahreddin Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn el-Hasan b. Ali et-Teymî er-Râzî, et-Tefsîru'l-kebîr (Mefâtihu'l-gayb), (Beyrut: Dâru'l-kütüb el-ilmiiyye, 1411/1990), XII, s. 40; Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, 672; Mehmed Vehbî, Hulâsatü'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1979), III, ss. 1271-72.*
- 32| *Yazır, Hak Dini, III, s. 1736.*
- 33| *Mahmud Ebu's-Suud, İslami İktisadın Esasları, çev. Ali Özek, (İstanbul: Hisar*

- Yayınevi, 1969), s. 21; Kılıçbay, *İktisadın Prensipleri*, 3 vd.; Demirci vd., *Genel Ekonomi*, ss. 3-4,9 vd.
- 34| *Furkân* (25), 67.
- 35| Süleyman Ateş, *Kur'an Nizami*, (İstanbul: Dergâh Yay., 1985), s. 46.
- 36| Beşir Hamitoğulları, *İktisadi Sistemlerin Temelleri –Strüktürlerin Diyalektiğinden Sistemlerin Diyalektiğine–*, (İstanbul: Risale Yay., 1988), ss. 323-324; Kılıçbay, *İktisadın Prensipleri*, s. 6-7.
- 37| Demirci vd., *Genel Ekonomi*, s. 9.
- 38| Muhammed Nuveyhi, *Ekonomik Adaletin Temelleri*, çev. Ahmet Yaprak, (İstanbul: Beyan Yay., 1984), s. 39.
- 39| Fernand Braudel, *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*, çev. Mustafa Özel, (İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1991), s. 158 vd.; Jacques Austruy, *Kapitalizm Markizm ve İslam*, çev. Ağâh Oktay Güner, 4. Baskı, İstanbul: Damla Yayınevi, 1980, s. 63 vd.
- 40| Braudel, *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*, s. 65.
- 41| Austruy, *Kapitalizm Markizm ve İslam*, s. 65.
- 42| Zekiyüddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-fikh)*, çev. İ. Kâfi Dönmez, (Ankara: TDV Yay., 1990), ss. 338-39. Ayrıca bkz. Abdulvahhâp Hallâf, *İslam Hukuk Felsefesi (İlmu usûli'l-fikh)*, çev. H. Atay, 2. Baskı, (Ankara: AÜİF Yay.), 1985, s. 332.
- 43| *Kureyş* (106), 1-4.
- 44| *Bakara* (2), 188.
- 45| Örnekler için bkz. Muhammed Bessâm Rüşdî ez-zeyn, *el-Mu'cemû'l-müfehres li-meâni'l-Kur'âni'l-azîm*, (Beyrut: Dâru'l-fikri'l-muâsir, 1416/1995), II, ss. 794-95.
- 46| *Tevbe* (9), 60.
- 47| Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1416/1996), III, ss. 82-83; Muhammed Ebû Zehra, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, Gözden geçirilmiş 3. baskı, (Ankara: Kişisel yayın, tsz.), s. 147; Zekiyüddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 269.
- 48| Ebû Zehra, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, 37; Zekiyüddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 212.
- 49| Muhammed Bakir es-Sadr, *İslâm Ekonomi Sistemi*, çev. M. Keskin – S. Ergün, (Ankara: Rehber Yay., 1993), I, s. 14, 17; Refik Yûnus el-Mısırî, *Usûlü'l-iktisâdi'l-İslâmî*, (Dimaşk: Dâru'l-kalem / Beyrut: ed-Dâru's-Şâmiyye, 1409/1989), s. 12, 32-33; M. Umâra, *Kâmûsu'l-mustalahâti'l-iktisâdiyye*, s. 59; Ali Ahmed es-Sâlûs, *el-İktisâdi'l-İslâmî ve'l-kadâyâ el-fikhiyye el-muâsira*, (Doha: Dâru's-sekâfe, 1416/1996), I, ss. 24-25; A. Haseneyn, *el-İktisâd ve enzimetühû*, ss. 12-13.
- 50| *Hamitoğulları, İktisadi Sistemlerin Temelleri*, ss. 243-45.

- 51| Halit Çöloğlu, *İktisadi Sistemler Sistem-Doktrin-Eleştiri*, (Ankara: Gazi Üniversitesi İİBF Yay., 1987), ss. 16-17.
- 52| Çöloğlu, *İktisadi Sistemler*, s. 19.
- 53| Gülten Kazgan, *İktisadî Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, 3. Baskı, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984), s. 15.
- 54| Enes Zerka, "İslâm İktisadı: İnsan Refahına Bir Yaklaşım", *İslâm Araştırmaları I*, (İstanbul: Dergâh Yay., 1988 (ss. 19-36)), s. 20.
- 55| Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası Fikir ve Sanat Tarihi Boyu Akisleri İle Bir Portre Denemesi*, Gözden geçirilmiş 2. baskı, (İstanbul: Der Yayınları, 1991), ss. 11-12.
- 56| Bu teoriler için bkz. Sadreddin Konevî, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, çev. Ekrem Demirli, (İstanbul: İz Yay., 2004), s. 10; Toshihiko Izutsu, *İbn Arabî'nin Futûhât'ındaki Anahtar Kavramlar*, çev. A. Yüksel Özemre, (İstanbul: Kaknüs Yay., 1998), ss. 149-162; William Chittick, *Hayal Alemleri*, çev. Mehmet Demirkaya, (İstanbul: Kaknüs Yay., 1999), ss. 29-39.
- 57| Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, "Kur'an'ın Ekonomik ve Siyasi Öğretisi", *İslam Düşüncesi Tarihi*, M. M. Şerif (ed.), Mustafa Armağan (Türkçe baskının editörü), (İstanbul: İnsan Yay., 1990), I (ss. 211-32), s. 211.
- 58| *En'âm* (6), 101-102; *Ra'd* (13), 16; *Nûr* (24), 45; *Furkân* (25), 2.
- 59| *En'âm* (6), 1, 73; *A'râf* (7), 54; *Yûnus* (10), 3; *Hûd* (11), 7; *İbrâhîm* (14), 19; *Şûrâ* (42), 29.
- 60| *Bakara* (2), 116-117, 284; *Âl-i İmrân* (3), 109; *Nisâ* (4), 126, 131-132; *Yûnus* (10), 55-56, 68; *Nahl* (16), 52-53; *Tâhâ* (20), 6; *Hac* (22), 64-65; *Lokmân* (31), 25-26; *Tegâbün* (64), 1-3.
- 61| *Bakara* (2), 29. Ayrıca bkz. *Furkân* (25), 59; *Secde* (32), 4.
- 62| *Bakara* (2), 22; *En'âm* (6), 99; *İbrâhîm* (14), 33; *İbrâhîm* (14), 32; *Nahl* (16), 10-11, 65-67; *Neml* (27), 60; *Lokmân* (31), 10.
- 63| *En'âm* (6), 142-145; *Yûnus* (10), 23; *Nahl* (16), 5-10, 66, 80-81; *Hac* (22), *Mü'minûn* (23), 17-22; *Yâsîn* (36), 71-73; *Mü'min/Gâfir* (40), 79-80; *Zuhruf* (43), 12-13; *Hadîd* (57), 25.
- 64| Enes Zerka, *İslâm İktisadı*, s. 30.
- 65| *Bakara* (2), 164; *Âl-i İmrân* (3), 190; *Yûnus* (10), 6, 67; *Ra'd* (13), 3; *Nahl* (16), 12, 79; *Tâhâ* (20), 53-55; *Neml* (27), 86; *Rûm* (30), 22, 23-26; *Lokmân* (31), 31; *Şûrâ* (42), 32-33; *Câsiye* (45), 3-6.
- 66| *Rahmân* (55), 29.
- 67| Sadr, *İslâm Ekonomi Sistemi*, I, s. 290.
- 68| *Bakara* (2), 155, 188, 261, 262, 274; *Âl-i İmrân* (3), 10, 116, 186; *Nisâ* (4), 2, 4, 6, 29; *Enfâl* (8), 28, 36; *Rûm* (30), 39; *Ahzâb* (33), 27; *Muhammed* (47), 36; *Fetih* (48), 11; *Zâriyât* (51), 19; *Meâric* (70), 24.
- 69| *Enfâl* (8), 41.

- 70| *İsrâ* (17), 100.
- 71| *Nûr* (24), 33.
- 72| *Kasas* (28), 77. Ayeti, "Allah sana ihsan ettiği için sen de ihsan et." şeklinde anlamak da mümkündür (*Âlûsî, Rûhu'l-meânî, X, ss. 167-68*).
- 73| *Bakara* (2), 261-272.
- 74| *Hûd* (11), 7.
- 75| *Yûnus* (10), 55-56.
- 76| *Bu fikirlerle ilgili açıklamalar için bkz. Bryan S. Turner, Oryantalizm, Kapitalizm ve İslâm, çev. Ahmet Demirhan, (İstanbul: İnsan Yay., 1991), s. 17 vd., 55 vd.*
- 77| *Nisâ* (4), 1; *En'âm* (6), 98; *A'râf* (7), 189; *Lokmân* (31), 28; *Zümer* (39), 6.
- 78| *Bakara* (2), 30; *En'âm* (6), 165; *Yûnus* (10), 14; *Fâtır* (35), 39.
- 79| *Taberî, Câmiu'l-beyân, I, 199; Mâverdî, en-Nüketü ve'l-uyûn, I, 95; Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl, thk. Muhammed Abdusselam Şahin, (Beyrut: Dâru'kütübi'l-ilmîyye, 1415/1995), I, s. 128, II, 81; Râzî, Mefâtihu'l-gayb, II, s. 152; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân, thk. İrfan el-Aşşâ, (Beyrut: Dâru'l-fîkr, 1414/1993), I, s. 251, VII, s. 144; Yazır, Hak Dini, I, ss. 299-300, III, s. 2116.*
- 80| *Hadîd* (57), 7.
- 81| *Ehliyet, şahsın ilzam ve iltizama, yani, hak ve vecibelere salâhiyetli olmasıdır. Vücûb ve edâ ehliyeti olmak üzere ikiye ayrılır. Vücûb ehliyeti, yaşayan her kişinin haklara sahip olabilecek ve borç altına girebilme durumunu; edâ ehliyeti ise, akıllı, ergin ve hür bir kişinin hukuken muteber olan fiiller ortaya koyabilme durumunu ifade eder. Cenin, sabi, mümeyyiz, akıl hastası, geri zekâlı ve mükreh, vücûb ehliyetine kısmen, edâ ehliyetine ise durumlarına göre kısmen veya tamamen sahip olmayabilirler. Bu yüzden de edâ ehliyetini kazanıncaya kadar, mülkiyet haklarından geçici veya sürekli olarak mahrum bırakılabilirler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Zehra, İslâm Hukuku Metodolojisi, ss. 283-310; Zekiyüddin Şaban, İslam Hukuk İlminin Esasları, ss. 247-59.*
- 82| *Birkaç örnek için bkz. Bakara* (2), 282; *Nisâ* (4), 5-6.
- 83| *Asr* (103), 1-3.
- 84| *Bakara* (2), 83; *Kasas* (28), 77.
- 85| *Bakara* (2), 43, 177, 215, 254, 267, 271, 274; *Mâide* (5), 55; *Tevbe* (9), 71,90; *Meryem* (19), 31, 55; *Secde* (32), 16; *Mücâdele* (58), 13.
- 86| *A'râf* (7), 85; *Hûd* (11), 84-85.
- 87| *Nahl* (16), 90.
- 88| *Bakara* (2), 268; *İsrâ* (17), 29.
- 89| *Tîn* (95), 4-5.

- 90| Yazır, *Hak Dini*, VII, s. 4734.
- 91| *İsraf hakkında bkz. Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Muhammed ed-Dâmegânî, el-Vücûh ve'n-nezâir li el-fâzi kitâbillâhi'l-azîz, thk. Muhammed Hasen Ebu'l-Azm ez-Zefîrî, (Kahire, 1412/1992), I, ss. 63-64; es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed b. Ali Ebû'l-Hasen el-Huseynî el-Cürcânî, et-Ta'rîfât, (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1407/1987), s. 45; Yazır, Hak Dini, V, 3613, VI, s. 4133.*
- 92| *Neml (27), 88.*
- 93| *Ülgener, İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, ss. 101-03, 182-83.*
- 94| *Üretim ve faktörleri hakkında geniş bilgi için bkz. Kılıçbay, İktisadın Prensipleri, s. 19 vd.*
- 95| *En'âm (6), 141-142; A'râf (7), 31; İsrâ (17), 23-27.*
- 96| *Feodal duygular nitelendirmesini, merhum Ülgener'in feodal kıymetler tanımından (İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, s. 110) esinlenerek kullandık.*
- 97| *Ülgener, İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, ss. 134-36.*
- 98| *Ömer Çapra, "İslami Refah Devleti ve Devletin Ekonomideki Rolü", İslâm İktisadi Araştırmaları I, (İstanbul: Dergâh Yay., 1988 (ss. 148-174)), s. 157.*
- 99| *Çapra, İslami Refah Devleti, s. 152.*
- 100| *En'âm (6), 165.*
- 101| *Hadîd (57), 7. Ayetin yorumu için bkz. Yazır, Hak Dini, VII, s. 4734. Taberî (310/923) de ayeti yorumlarken, malın insana, kendinden önce yaşayanlardan miras kaldığını, dolayısıyla onun bir kısmını Allah yolunda harcaması gerektiğini söylemektedir (Taberî, Câmiu'l-beyân, XXVII, ss. 215-16).*
- 102| *Rûm (30), 22.*
- 103| *Hucurât (49), 13.*
- 104| *Râzî, Mefâtihu'l-gayb, II, ss. 152-53; Kurtubî, el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân, I, ss. 251, 257.*
- 105| *Çapra, İslami Refah Devleti, s. 160.*
- 106| *Ebu'l-Hasen el-Mâverdi, İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku (el-Ahkâmü's-sultâniyye), çev. Ali Şafak, (İstanbul: Bedir Yay., 1386/1976), s. 19.*
- 107| *Geniş bilgi için bkz. Muhammed Faruk en-Nebhân, İslam Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları, çev. Servet Armağan, (İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1980), s. 186 vd.; Servet Armağan, İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler, 2. Baskı, (Ankara: DİB Yay., 1992), ss. 168-70.*
- 108| *Kılıçbay, İktisadın Prensipleri, ss. 21-22; Demirci vd., Genel Ekonomi, ss. 30-31.*
- 109| *Lokmân (31), 20; Duhân (44), 27; Müzzemmil (73), 11; Fecr (89), 15.*
- 110| *Dâmegânî, el-Vücûh ve'n-nezâir, II, ss. 254-55.*
- 111| *En'âm (6), 142, Yûnus (10), 24, Zuhruf (43), 12. Açıklama için bkz. Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, s. 815; Ahmed b. Yûsuf b. Abdüddâim es-semîn el-*

- halebî, Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrafi'l-elfâz, thk. Muhammed Bâsil, (Beirut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1417/1996), IV, ss. 198-99.*
- 112| *Bakara (2), 180, 215; Nûr (24), 35. Diğer örnekler ve açıklama için bkz. Dâmegânî, el-Vücûh ve'n-nezâir, I, s. 299.*
- 113| *Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, s. 300; Halebî, Umdetü'l-huffâz, I, s. 545.*
- 114| *Âdiyât (100), 8.*
- 115| *Bakara (2), 273.*
- 116| *Ra'd (13), 2-4; Nahl (16), 12-14; Câsiye (45), 13.*
- 117| *Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, s. 402.*
- 118| *Kelimenin bu ve diğer anlamları için bkz. İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, III, s. 1963.*
- 119| *Halebî, Umdetü'l-huffâz, II, s. 181.*
- 120| *Taberî, Câmiu'l-beyân, XIII, s. 95.*
- 121| *Âlûsî, Rûhu'l-meânî, XIII, s. 127.*
- 122| *Yazır, Hak Dini, VI, s. 4312.*
- 123| *"Suhriyy, [bir şeyi yapmaya] zorlanan, bu yüzden kendi iradesiyle [buna] boyun eğen kişidir." Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, s. 402.*
- 124| *Zuhruf (43), 32.*
- 125| *Bu noktada, mal yağmayı kınayan Kur'an ayetlerine dikkat çekmek isteriz: Tevbe (9), 34-35; Sebe (34), 34-35; Fecr (89), 20; Leyl (92), 11; Hümeze (104), 3.*
- 126| *Ra'd (13), 2-4; Nahl (16), 12-14.*
- 127| *İbrâhîm (14), 32-34; Nahl (16), 15-18.*
- 128| *A'râf (7), 128.*
- 129| *İktisadi hayatta karar ve tercihlerin önemi, özellikleri ve bunlara etki eden faktörler hakkında bkz. Kılıçbay, İktisadın Prensipleri, ss. 4-12.*
- 130| *Maslahat hakkında geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Haçkalı, "İslâm Hukuk Târihinde Maslahat Tanımları ve Bunların Analizi", İslâmî Araştırmalar Dergisi, c. XIII, sayı: 1-2 (ss. 47-61), (2000), s. 47 vd.*
- 131| *Zebîdî, Tâcû'l-arûs, VI, 547-51; İbrahim Enîs vd., el-Mu'cemü'l-vasît, 4. Baskı, (Kahire: Mecmeu'l-lügati'l-Arabiyye, 1425/2004), s. 520; Ömer Dumlu, Kur'ân-ı Kerim'de Salâh Meselesi, (Ankara: DİB Yay., 1992), ss. 4-5.*
- 132| *Cevherî, Tâcû'l-lüga, I, s. 383.*
- 133| *Zebîdî, Tâcû'l-arûs, VI, s. 550; Dumlu, Kur'ân-ı Kerim'de Salâh Meselesi, s. 4.*
- 134| *Dâmegânî, el-Vücûh ve'n-nezâir, II, ss. 12-15.*
- 135| *Bakara (2), 11.*
- 136| *Tevbe (9), 102; Fussilet (41), 46.*
- 137| *Sâd (38), 28.*
- 138| *Mü'min/Gâfir (40), 58; Câsiye (45), 21.*
- 139| *Fussilet (41), 7-8.*

- 140| Muhammed (47), 1-2.
- 141| Beyyine (98), 6-7.
- 142| Âl-i İmrân (3), 114.
- 143| Nisâ (4), 69.
- 144| Nahl (16), 121-122.
- 145| Münâfikûn (63), 10.
- 146| Bediüzzaman Said Nursî, Sünûhât, Metin, sadeleştirme ve açıklama: Abdullah Aymaz, (İstanbul: Şahdamar Yay., 2006), ss. 17-18.
- 147| Tevbe (9), 75.
- 148| Taberî, Câmiu'l-beyân, X, s. 188.
- 149| Ankebût (29), 8-9.
- 150| Bakara (2), 277. Faiz almamanın salih amel olduğu hususunda bkz. Taberî, Câmiu'l-beyân, III, s. 106.
- 151| Mü'minûn (23), 51.
- 152| Tevbe (9), 120.
- 153| Âl-i İmrân (3), 114.
- 154| Mâide (5), 2.
- 155| Sâd (38), 24.
- 156| En'âm (6), 152.
- 157| Nûr (24), 55. Açıklama için bkz. Râzî, Mefâtihu'l-gayb, XXIV, s. 23.
- 158| Bkz. Râgib el-İsfahânî, el-Müfredât, s. 639; Halebî, Umdetü'l-huffâz, III, s. 237.
- 159| Cum'a (67), 3-4.
- 160| Nisâ (4), 54.
- 161| Bakara (2), 90.
- 162| Nisâ (4), 113.
- 163| Nisâ (4), 173.
- 164| Hadîd (57), 21.
- 165| Nahl (16), 12-14; Rûm (30), 46.
- 166| Dâmegânî, el-Vücûh ve'n-nezâir, II, s. 125.
- 167| Nisâ (4), 37; İsrâ (17), 12; Kasas (28), 73; Müzzemmil (73), 20.
- 168| Âlûsî, Rûhu'l-meânî, V, s. 44. Taberî, ayetteki bu ifade ile Yahudilerin Hz. Muhammed'in peygamberliğini gizlemelerinin kastedildiği görüşündedir (Taberî, Câmiu'l-beyân, V, s. 86). Fakat ayetin siyakı onu değil, Âlûsî'nin görüşünü desteklemektedir.
- 169| Zemahşerî, el-Keşşâf, II, s. 575.
- 170| Müzzemmil (73), 20. Yorum için bkz. Mâverdî, en-Nüketü ve'l-uyûn, VI, s. 132.
- 171| Taberî, Câmi'u'l-Beyân, XIV, s. 89; Râzî, Mefâtihu'l-gayb, XX, 7; Kurtubî, el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân, X, s. 82.

- 172| *Âlûsî, Rûhu'l-meânî, XIV, s. 168-69.*
- 173| *Tabresî, Mecmeu'l-beyân, VI, s. 137; Râzî, Mefâtîhu'l-gayb, X, s. 7; Kurtubî, el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân, X, s. 82.*
- 174| *Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah Ebû Omer b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Kâdî el-Beydâvî, Envârû't-tenzîl ve esrârû't-te'vîl, thk. Abdulkadir İrfan el-Aşşâ, (Beyrut, 1416/1996), III, s. 390.*
- 175| *Nisâ (4), 72-73; Râzî, Mefâtîhu'l-gayb, X, s. 143.*
- 176| *Haşr (59), 8. Ayetteki "Allah'tan bir lütuf" tabirine verilen bu anlam için bkz. Mâverdí, en-Nüketü ve'l-uyûn, VI, s. 132. Kurtubî'ye göre, bu tabir bu ayette savaşız elde edilen ganimet (fey') anlamına gelmektedir (Kurtubî, el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân, XVIII, s. 20).*
- 177| *Hûd (11), 86.*
- 178| *Rûm (30), 23.*
- 179| *Bakara (2), 198. Ayrıca bkz. Mâide (5), 2.*
- 180| *Fetih (48), 29.*
- 181| *Nasr b. Muhammed b. Ahmed Ebu'l-Leys es-Semerkandî, Tefsîru's-Semerkandî (Bahru'l-ulûm), (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1416/1996), III, s. 320.*
- 182| *Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasen et-Tabresî, Mecmeu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân, (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1414/1994), VII, s. 189.*
- 183| *Cum'a (62), 11.*
- 184| *Cum'a (62), 10; Kurtubî, el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân, XVIII, s. 99.*
- 185| *Çeşitli ayetlerde geçen felâh, iflâh ve müflih kelimelerinin anlamları için bkz. Râgib el-İsfahânî, el-Müfredât, s. 644; Halebî, Umdetü'l-huffâz, III, s. 249.*
- 186| *Râzî, Mefâtîhu'l-gayb, XX, s. 132-133; Yazır, Hak Dini, V, s. 3171.*
- 187| *Nisâ (4), 29.*
- 188| *Bakara (2), 188. Yolsuzluk ve rüşvetin mahiyeti, zararları ve İslam'ın bu iki olgu karşısındaki tutumu hakkında nefis bir değerlendirme için bkz. Seyyid Hüseyin el-Attas, Toplumların Çöküşünde Rüşvet, çev. Cevdet Cerit, (İstanbul: Pınar Yay., 1988).*
- 189| *Tevbe (9), 34-35; Zuhruf (43), 32; Hümeze (104), 1-9.*
- 190| *Nisâ (4), 37.*
- 191| *Âl-i İmrân (3), 180.*
- 192| *A. Âsım, Kâmûs Tercemesi, IV, s. 27.*
- 193| *Temel Yeşilyurt, "Kur'an Işığında İnsanın Bireysel Sorumluluğu (Günah ve Sevap)", F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10:1 (ss.37-50), (2005), s. 38 vd.*
- 194| *Zilzâl (99), 6-8.*
- 195| *En'âm (6), 30-31. Ayetlerin yorumu için bkz. Taberî, Câmiu'l-beyân, VII, ss. 178-79.*
- 196| *Tekâsür (102), 8.*
- 197| *Sorumluluk hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Çağrıncı, Anahatlarıyla İslam*

- Ahlâkı, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1985), s. 137 vd., Kemal Yıldız, "Sorumluluk", *DİA İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV, 2009, XXXVII, s. 380; Ali Osman Gündoğan, "Eylemde Sorumluluk Ve Özgürlük İlişkisi", <http://www.aliosmangundogan.com/PDF/Bildiri/Ali-Osman-Gundogan-Eylemde-Sorumluluk-ve-Ozgurluk.pdf> (27.12.2010), s. 1 vd.; Ender Yönet, "Kurumsal Sosyal Sorumluluk Anlayışında Son Dönemeç: Stratejik Sorumluluk", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 13 (ss.239-64), (2005), s. 241 vd.
- 198| Nisâ (4), 30.
- 199| Nahl (16), 97; Hac (22), 56; Ankebût (29), 7.
- 200| Bakara (2), 274.
- 201| Tagâbün (64), 16.
- 202| Derya Kelgökmen, "İşletmelerin Kurumsal Sosyal Sorumluluk Düzeylerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Literatür Taraması", *Ege Akademik Bakış / Ege Academic Review*, 10 (1, ss. 303-318), (2010), ss. 309-10; Seyfi Top-Akın Öner, "İşletme Perspektifinden Sosyal Sorumluluk Teorisinin İncelenmesi", *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 4, Sayı 7 (ss. 97-110), (2008), s. 98.
- 203| Hûd (11), 84-86.
- 204| Bakara (2), 278; Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, VII, s. 86.
- 205| Çapra, *İslami Refah Devleti*, s. 173.
- 206| Çapra, *İslami Refah Devleti*, s. 157.
- 207| Yûsuf (12), 43-57.
- 208| Çapra, *İslami Refah Devleti*, s. 173.
- 209| *İslam'da devletin piyasalarla ilişkisi hakkında geniş bilgi için bkz. Cengiz Kallek, Asr-ı Saadet'te Devlet-Piyasa İlişkisi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997; *Misrî, Usûlü'l-iktisâdî'l-İslâmî*, s. 125 vd.; *Tabakoğlu, İslam ve Ekonomik Hayat*, ss. 95-100; ; A. Haseneyn, *el-İktisâd ve enzimetühû*, s. 162 vd.
- 210| Nisâ (4), 29. Yorumumuz için bkz. Yazır, *Hak Dini*, II, s. 1344; Seyyid Kutub, *Fî zilâli'l-Kur'ân*, 32. Baskı, (Kahire: Dâru's-şurûk, 1423/2003), I, s. 640.

İSLÂM İKTİSADI VE MODERN KAPİTALİZM

Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu

I. GİRİŞ

Kur'an ve Sünnetten kaynaklanıp binbeşyüz yıllık bir geleneğe dayanan İslâm iktisadının temeli sosyal adalettir. Bunun ihmali edilmesiyle İslâm, öncelikle bir hak ve adalet, bir insanlık meselesi olmaktan çok bir iddia ve mücadele konusu gibi tanıtılmıştır.

İslâm, iktisadî kutuplaşma ve rekabetin rekabeti öldürmesi gibi iki önemli iktisadî eğilimi giderme yolunda köklü tedbirler getirmiştir. Servetin belli bir zenginler zümresi elinde dolaşan bir güç olmaması ilkesinin rehberliğinde gelirin hem oluşum hem de bölüşüm safhalarında sisteme müdahale etmiştir.

İsraf yasağı, ihtikâr yasağı, ribâ yasağı, zekât infâkın teşviki gibi politikalarla sosyal adaletin ve adil gelir dağılımının adeta bir finansman faktörü olarak kullanıldığı bir sistem oluşturmuştur. Kapitalistleşme vetiresinin "teşvik tedbirleri" yani "fakirden alıp zengine verme" uygulamaları hem nazarî hem de tarihî olarak "İslâm iktisadı"nda söz konusu olmamıştır. Yine tekelci eğilimler mümkün olduğu kadar en-

gellenerek ve anti-enflasyonist para sistemi benimsenerek fiyat mekanizmasının toplum refahını sağlama yönünde çalışması amaçlanmıştır. Dinler zenginliği değil adaleti ve kul haklarını ikameyi hedef göstermişlerdir. Bu yüzden bütün dinlerin "toplumcu" olduğunu söylemek yanlış değildir. Yine günümüz için düşünecek olursak İslâmiyetin de bu temel özelliğini gözardı edip bencillik, ihtişam, israf ve şatafatlarına bu dini ortak etmek isteyenlerin doğruyu söylemediklerini vurgulamak gerekir. Her sistem gibi İslâm da denge fikrine dayanır. Bu dengenin üç yönü vardır. Evrenin dengesi, insanın dengesi ve toplumun dengesi. Daha sonra açıklayacağımız gibi bu dengenin, statik değil dinamik denge olduğunu vurgulamak gerekir.

İslâm iktisadının ilkeleri 'kul hakkı'nı kavramını esas alır. Bu ilkeler israfın bertaraf edilmesi, adil gelir bölüşümü (servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması), iktisadî ve siyasî bağımsızlığın sağlanması, içtimai adalet, güvenlik ve refah şeklinde özetlenebilir.

II. TARİHÎ FARKLILIKLAR

Sanayi Devrimi iktisat tarihinde belirleyici bir kırılma dönemidir. Klasik dönem Batı zihniyetini belirleyen temel etken hıristiyanlıktır. Hıristiyanlık feodal sistemin esasıdır. Bu maddî olarak da böyledir. Feodal çerçevenin çözülmesi zihniyet değişikliği ile birarada yürümüştür. XI. yüzyılın sonlarında başlayan Haçlı Seferleri bu çerçevenin çözülmesinde ilk büyük adımdır.

Burjuvazinin ortaya çıkışı ile Rönesans ve reform hareketleri zihniyet değişikliğinde önemli bir safha sayılabilir. Rönesansta müslümanlar aracılığı ile tanınan Yunan kültürüne dönüşün önemli olduğu bilinir. Reform hareketleri ise hıristiyanlığa rasyonalite kazandırma hareketleridir. Bir başka açıdan hıristiyanlığın kapitalizme engel teşkil eden özelliklerinin değiştirilmesidir.

Aslında kapitalizm tarihi bir noktada hıristiyanlıktan sapma tarihidir. Kapitalist dönemde hıristiyanlığın yerini alan ideolojiler kültür dokusunda önemli bir yere sahip olmuşlardır.

XV. yüzyıl, Avrupa'nın kapitalizme doğru olan gelişmesinin hızlandığı dönemdir. XVIII. yüzyılın sonlarına kadar geçen bu dönem merkantilizm veya ticarî kapitalizm dönemidir.

XVII-XVIII. yüzyıl Avrupa'sının Aydınlanma çağı modern kapitalizmin zihni temellerinin atıldığı dönemdir. Hıristiyanlığa karşı aklın üstünlüğü vurgulanmıştır. Tabiiî bilimler ve tabii düzen sosyal bilimlere ve topluma model olarak alınmıştır. Allah inancının yerini insan merkezli bir anlayış (hümanizm), daha doğrusu insanperestlik almıştır.

Feodalitenin yıkılmakta olan değerler sistemi yerine teklif edilen yeni değerler sisteminin esas şudur: Toplumun da tabiat örneğinde yeniden teşkilatlanması. Yani büyük balık küçük balığı yutar olgusunun içtimaî bir kanun haline getirilmesi. Bunun iktisada yansması da Keynes'e kadar kapitalizme hakim olan serbest rekabet yani bırakınız yapsınlar zihniyetidir. Kapitalizmin oluşturup idealize ettiği homo economicus'un temel sâiki ferdî menfaattir ve bunun somut şekli burjuvadır. Bizde ise toplum yararını kendi çıkarından üstün tutan, kanâatkâr fakat müteşebbis insan tipi idealize edilmiştir. Ahiler bunun somut örnekleridir.¹

Sermaye birikimi herşeyden önce Batı'nın gerçekleştirdiği tarihî bir olaydır. Yani batı'da iç ve dış sömürü (yani işçi sömürüsü ve emperyalizm) olmasaydı belki sermaye birikimi ve bunun sonucu olan Sanayi Devrimi de görülmeyecekti.

Modern kapitalizmi oluşturan burjuvadır. Bu yüzden Marx burjuvayı tarihin kaydettiği en devrimci sınıf kabul eder. Burjuvazi ile beraber Kapitalizm de başarıya ulaşmıştır ve XIX. yüzyılın başlarından itibaren Batı sistemi hakim sistem olma yoluna girmiştir. Toplumun tabiat örneğinde yeniden kurulması, bilginin tabiat bilgisini model alması yani pozitifleşmesi, gelişmeci ve Batı merkezli anlayışın hakimiyeti diğer sistemleri, özellikle İslâm-Osmanlı sistemini etkisi altına almaya başlamıştır. Ticarî kapitalizm ile sağlanan birikim XIX. yüzyıl başlarında sanayiye yönlendiriliyor. Bu olay sanayi devrimidir. Sanayi devrimi bir protestan ülkede, İngiltere'de başladı. Ancak bütün Avrupa'daki ulaştırma ve haberleşme olayının bu devrimdeki rolünü hatırlamalıyız.

Modern kapitalizmin hakim sistem olmasının belirlediği dönem ise XVIII. yüzyılın sonlarında başlayan yenileşme dönemidir. Kapitalizmin öncelikle askerî alandaki başarılarını takip etme isteğiyle başlayan bu yenileşme dönemini gelişme zihniyeti belirlemektedir.²

Batı Kapitalizmi Sanayi Devrimi safhasına gelirken Osmanlı ekonomisi de Kapitalizm karşısındaki enerjisini kaybetmiş ve adım adım onun etkisine girmiştir. Önceleri doğrudan sömürgeleştirme faaliyetleri ile Osmanlı toprakları ve Ortadoğu İslâm dünyası parçalanmış, Batılılaşma hareketleriyle de kapitalizmin istekleri doğrultusunda hareket edecek yöneticiler bazı İslâm ülkelerinde işbaşına getirilmişlerdir. Böylece birbirlerine iyi gözle bakmayan birçok suni devlet oluşturulmuş, üstelik bu ülkelerde yaşayanlar birbirlerine düşman hale getirilmişlerdir.

III. İKTİSAT, DİN VE İDEOLOJİ

Din faktörü kültür yapılarının en önemli unsurunu oluşturmaktadır. Bir başka deyişle kültür farklılıklarının belirleyicisi dindir. Dinler sadece inanç sistemleri değil, bu sistemlerin belirlediği sosyal, siyasî, iktisadî ve hukukî sistemlerdir. Batı tarihi içerisinde feodalitenin kapitalizme dönüşüm süreci içerisinde ortaya çıkan yeni sınıf yani burjuvazi bütün feodal değerlere ve yapılara savaş açarken kiliseyi de saf dışı bırakmıştır. Laisizm bir anlamda kilisenin, feodal bir kurum olarak, siyasî, hukukî ve iktisadî etkinliğinin en aza indirilmesidir. Ancak devletten kısmen uzaklaştırılan kilise ve din kültürel ve sosyal hayatta varlığını sürdürmektedir.

Batılı iktisat kitaplarında bugünkü iktisat ilminin temellerinden bir tanesinin İbranî-Hıristiyan geleneği olduğu belirtilir. Yani bugünkü Batılı iktisat ilmine İbranî-Hıristiyan kültürü sinmiştir. Özellikle muharref Hıristiyanlık kapitalizmin oluşum döneminde ahlâkçı, idealist ve spritualist özelliklerini yitirerek emperyalizmin ajanı rolünü üstlenebilmiştir.

Kapitalist içtimai nizamın kuruluşu Hıristiyanlığı da etkileyecektir. Böylece ferdietçilik daha da güç kazanacak, eski hıristiyanlıkta mevcut olmayan rasyonalizasyon oluşacak ve Kapitalizm-protestanlık ilişkisi daha belirgin hale gelecektir. Maamafih Weber'in bu görüşü protestanların (ve kalvinistlerin) buldukları yerlerde genellikle azınlık statüsünde oldukları ve dolayısıyla yönetim ve askerlikten uzak olup ticâretle uğraşmalarından kaynaklanmaktadır.³

Feodal dönemde Hıristiyanlık rasyonaliteye sahip değildi. Reform hareketleri ona bu vasfı kazandırmaya çalıştı. Sonuçta Hıristiyanlığın kapitalizme engel teşkil eden özellikleri ayıklandı ve din geleneğinden uzaklaştı. Max Weber'in (1864-1920) vurguladığı gibi Protestanlık-Kapitalizm arasında

güçlü bir iletişim vardı. Sombart (1863-1941) buna Yahudilik-Kapitalizm ilişkisini ekledi.⁴

İslâm dünyası kendi ilkeleri çerçevesinde hakim sistem olmuş, sonra enerjisini kaybederek duraklamış ve bu özelliğini kaybetmiştir. Batı ise İslâm ile etkileşim içerisinde, fakat kendi ilkeleri doğrultusunda geleneksel düşünceden ayrılarak kapitalizmi oluşturmuştur.

Guenon'cu yaklaşımla konuşursak; Modern Kapitalizmin Hz. Adem'den beri varolan gelenekten en büyük sapma olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır. Hıristiyanlığın kapitalizme engel teşkil eden ilkelerinin etkisizleştirme sürecinde laisizm, yahudilik ve kalvinizmin payını belirtmek gerekir. Bu etkisizleştirme süreci, aynı zamanda, Batı'nın İslâm'la ortak olduğu değerleri kesinlikle terketmesi sürecidir.⁵

Sombart kapitalizmin Batı'ya sağladığı imkanları, "Zengin olduk, çünkü ırklar ve milletler bizim için tamamen öldüler, bizim için kıtalar ıssızlaştı" ifadesiyle sömürgeciliğe bağlamıştı.⁶ İslâm ise bu zihniyete yabancıydı. Onun sömürüye, sömürgeciliğe imkan tanımayan; adaletsizliğe, ferdiyetçiliğe, riba, kumar ve spekülâtif işlemlere karşı olan sistemi kapitalizme geçiş imkanı vermemiştir. Bununla birlikte, iç dinamizmini kaybederek kurumlarını yenileyememiş ve durağanlaşmıştır.

İslâm "gelenek" çizgisine sahip çıkmakla birlikte kendi bünyesine yabancı olan unsurları değiştirme ve dönüştürme kudretine sahip olduğunu göstermiştir. "İslâm iktisadı" İslâm'ın bütünlüğü içinde yerini alır ve yabancı unsurlara İslâm'ın özelliklerini hakim kılmayı amaçlar.

"İslâm iktisadı"nı İslâm'ın bütünlüğünde ele almak gerekir. Bugünün insanına hakim olan Kartezyen düşünce yani mana-madde ruh-beden ayırımı gibi, "ikinci düşünce" İslâm'ın vahdet görüşü içinde yer bulamaz.

Aydınlanma çağı Batı'da dine yani Hıristiyanlığa karşı akli ve pozitif bilimi ön plana çıkarmıştı. Akıl ve pozitif bilim yeni bir din üretmişti. Bu yeni din ideolojidir. Oluşmasında Batı'nın antagonizmalara dayalı denge anlayışından kaynaklanan bilgi ve toplum geleneğinin önemi büyüktür. Burjuva da bir yönüyle bu antagonizmanın bir ürünüdür.

Aydınlanma çağından beri dinlerin uzaklaştırıldığı alanı ideolojiler doldurmaya başladı. Günümüzde, ideoloji halindeki inançlar kaba bir şekilde

içtimaî ilimler üzerindeki hakimiyetlerini sürdürmektedirler. İdeolojiler Batı'ya has olduğu için Batı'nın geliştirdiği bilgi dallarında bunun izini ve tesirini görmek mümkündür. Batı'nın akılcı geleneği içinde ferdî psikoloji bakımından akla uydurma (rationalisation) nasıl büyük bir önem taşıyorsa, içtimaî sahada ideolojileri ortaya çıkaran da bu temel yöneliştir. Özellikle sınıf çıkarları için gerçekler akla uydurulur yani istenilen şekilde saptırılır. İdeolojilerin ortak temel noktaları Batı'yı ve Batı kültürünü esas almalarıdır.⁷

XVIII. yüzyıl Avrupa'sındaki sosyal tarih çalışmalarının esası evrensel bir tarihçilik anlayışıdır. Voltaire'in öncülük yaptığı çalışmalarda esas konu, evrenselle birlikte doğrusal tarih anlayışı, yani, insanlığın ilkelikten, barbarlıktan medeniyete doğru gelişme gösterdiğiidir. Yine insanların ruhi-manevî özellikleri, düşünce tarzları, değer hükümleri, kültürleri sınıflaşmaya göre oluşur. Sınıflaşmadaki, servet ve gelir paylaşımındaki değişiklikler bu unsurlarda da değişikliğe yol açar.⁸

Doğrusal-ilerlemeci anlayış, Batı merkezli anlayışla tamamlanır. Buna göre Batı merkezdir, diğer ülkeler ise çevredir. Medenileşme Batılılaşma demektir.

Modern kapitalizmin yukarıda belirtilen esaslarının belli bir tarih ve coğrafya ile sınırlı olduğunu ilk sistemleştirenler önce Almanya'da ortaya çıkan iktisat tarihçileri olmuştur.

İktisat tarihçilerinin temel fikrinin, Ricardo geleneğinin mutlaklığına ve evrensellik iddiasına karşılık bir iktisadî izafiyet (relativizm) kurmak olduğu söylenebilir. Bu okula göre insan sadece kazanç eğilimi ile hareket etmez. Örf ve âdetler, hukuk, toplum ve devlet, sosyal zümre ve din insanı yönlendiren diğer faktörlerdir. Tarihçi okul evrensellik iddiasına karşı iktisadî relativiteyi (izafiyet, nisbîlik) koymuştur. Maamafih, Mill gibi bazı klasikler, sosyolojinin ve bu arada iktisadın pozitif (müsbet) tahminlerin değil, eğilimlerin ilmi olduğunu söylemekle bu relativiteyi kabul ederler. Marshall gibi bir neoklasik iktisatçı da iktisat kanunlarını iktisadî eğilimlerin ifadesi olarak kabul etmiştir.

Tarihçi okul, ikinci olarak, klasiklerin insanı yalnız menfaat saikiyle kazanç peşinde koşan bir varlık olarak ele almalarına karşı çıkar. Gurur, şöhet arzusu, iş görmek zevki, vazife hissi, merhamet, yakınlara düşkünlük,

itibar görme isteği gibi eğilimleri de hesaba katmak gerektiğini ileri sürerler ki, Mill gibi ve daha sonra Marshall gibi iktisatçılar bu tenkitleri dikkate almak zorunda kalmışlardır.

Tarihçi okul, klasiklerin soyutlamacı ve tündengelimci yöntemleri yerine gözlemci ve tümevarımcı yöntemi ön plana çıkarır. Bu da sonraki iktisatçılar tarafından dikkate alınmak zorunda kalmıştır. Böylece metod hakkında daha geniş bir anlayışa ulaşılmıştır. O kadar ki, Marshall gibi neoklasik iktisadın önemli bir siması, iktisat teorisinin evrensel ve her zaman ve her mekanda geçerli olamayacağını savunurken tarihçi okulu destekliyordu.⁹

Alman tarihçi okulu, klasik kapitalist okulun tıkanıdığı noktada, iktisada yeni bir hayatıyet vermiştir. Evrensel iktisadî kanunlara ulaşabilmek için sadece Batıyla sınırlı kalmayan, çok daha geniş tarihî araştırmalara ihtiyaç olduğunu ilham etmiştir. Nihayet iktisat biliminin izafi olduğunu, her milletin kendi tarihinden ve sosyal gerçeklerinden kaynaklanan ayrı iktisadî politikaları olması gerektiğini vurgulamıştır.¹⁰

Böylece iktisat tarihi bağımsız bir bilim olma sürecine girmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiliz ve Amerikalı bir çok iktisatçı Alman tarihçi okuluna mensup iktisatçıların bizzat Almanya'da öğrencisi olmuşlardır.

Alman tarihçi okulunun yoğun etkisiyle de Rogers, Toynbee, Cunningham, Ashley gibi iktisatçıların temsil ettiği "İngiliz tarihçi okulu" ortaya çıkmıştır.¹¹

XVIII. yüzyıl sonlarında önce İngiltere'de ortaya çıkan Sanayi Devrimi, bu kavramı ortaya atan A. Toynbee (1852-1883), aynı ismi taşıyan şöhretli İngiliz tarihçisinin amcası) klasik iktisadî, sanayi çağının getirdiği sosyal meseleleri çözmeye en büyük engel olarak görüyordu. Ona göre, iktisadî gelişme ve tabii kanunlar, aslında hakim güçlerin bencilliklerinin sonuçlarından başka bir şey değildiler. Serbest rekabetin İngiltere'de gerçekleşen biçimi, güçsüzlerin ezilmesi sonucunu oluşturmuştur. 1760-1820 arasında İngiliz tarım ve sanayiinin geçirdiği köklü değişiklikleri ilk defa 'Sanayi Devrimi' kavramıyla ifade eden odur.

Ona göre Sanayi Devrimi "serbest rekabetin refah getirmeden zenginlikler üretebileceğini" ispatlamıştır. Artan zenginlik sefaletin de yaygınlaş-

masına; büyüyen üretim, sınıf çelişkilerinin keskinleşmesine ve üretici kitesinin sosyal itibarının kaybolmasına yol açmıştır.¹² Kısacası Sanayi Devrimi teknolojik gelişme ve kitlevî üretim yanında işsizlik, düşük ücret, kötü çalışma şartları ve yaygın sefaletle birlikte gerçekleştirilmiştir. Osmanlı toplumundaki yüksek ücret vakiasının Sanayi Devriminin bu toplumda oluşmama sebeplerinden biri olduğunu belirtelim.

Sanayi Devrimi'ni ve modern kapitalizmi hazırlayan süreçte sermaye birikiminin büyük yeri vardır. Sermaye birikimini sağlayan da Merkantilist dönemde yoğunlaşan deniz aşırı sömürgecilik ve köle sömürsüdür. Bu türden bir ekonomik gelişme İslâm'a yabancıdır. Yirminci yüzyılın başlarına kadar İslâm ülkelerinin kapitalizmin tahakkümüne girmesinin de etkisiyle İslâm, müslümanlar, tasavvuf suçlanmıştır.

Yukardaki açıklamalar, bize kapitalizmin evrensel bir gerçek olmadığı konusunun daha iktisadın ayrı bir bilim olarak ortaya çıktığı dönemde ele alındığını göstermektedir. İktisat tarihi de öncelikle böyle bir anlayışın sonucudur. Daha sonraki dönemlerde ise, özellikle Batı ülkeleri dışında tarih araştırmalarının yetersiz kalması sebebiyle, genellikle kapitalizmin evrensel bir gerçek olduğu varsayılmıştır. Bunda, çağdaş kapitalist ve marksist anlayışlardan kaynaklanan ideolojik yaklaşımlar da etkili olmuştur. Günümüz düşünürlerinden sosyal ve iktisadî relativiteyi benimsemiş olanları bundan ayırmak gerekir. İktisat tarihi ayrı bir bilim olarak gelişirken işte bu relativiteden hareket ediyordu.

Kapitalist iktisat ile ideoloji arasında sıkı bir ilişki vardır. İdeoloji sınıflı bir toplumun ürünüdür ve belli bir sınıfın tercihlerini yansıtmaktadır. Kapitalist iktisat-kısmen marjinalistlerin meseleyi ideolojiden sıyrarak, fizyolojik vakialara dayanan 'evrenselleştirme' ve bazı çağdaş iktisatçıların 'nicelleştirme' çabalarına rağmen- burjuvazinin çıkarları doğrultusunda gelişmiştir. Bunun tepki şeklinde ortaya çıkan türevi marksist iktisat da işçi sınıfının sözcüsü olmak iddiasındaydı. Günümüzde ise ideolojiler sınıfları aşmış ve millet hatta kültür ve medeniyet çapına ulaşmışlardır. Bunun en son görüntüsü olan tek kutupluluk ve küreselleşme, kapitalizmin bir kısmının üzerinden komünist örtünün kaldırılmasından başka bir şey değildir. Gerçek temel çelişki gelişmiş-geri kalmış veya daha doğru bir deyişle kapitalist-az kapitalist ülkeler arasındadır.

IV. İKTİSAT VE KÜLTÜR

Her kültür çevresinin kendisine mahsus bir iktisadı vardır. İktisat evrensel gerçeklerden çok, izafî gerçeklere sahiptir. Bu yüzden İslâm çerçevesindeki bir iktisat da farklı olmalıdır.

Günümüz iktisadının her yer ve zamanda geçerli gibi görünen bazı kanun ve ilkeleri ihtiva etmesi, bizi bu konuda yanıltmamalıdır. Gerçekte iktisadî düşünce ve yaklaşımları belirleyen bu kanun ve ilkelerden çok taşıdığı kültür unsurlarıdır. Bu yüzden, günümüzde iktisat ilmine başlayanların ilk öğrenmeleri gereken şey, bu "bilim" in Batı kültüründen, Hıristiyan-İbrani geleneğinden, Roma hukukundan ve Yunan düşüncesinden kaynaklanmış olduğudur. Bu kaynaklar, bizim de ortak olduğumuz asli "gelenek"ten bir çok şeye sahip olabilirler. Fakat kapitalizmin oluşma tarihi içinde, büyük bir sapma ile "gelenek" ile olan bağlar zayıfladığı için bu kültürden benimseyebileceğimiz unsurlar çok azalmış olmalıdır.

Dil ve tarih bize İslâm toplumunu oluşturan ve bu oluşumu zaman ve mekana göre farklılaştıran eğilimleri öğretiyor. Bunlar hesaba katılmadan ele alınan İslâm ilkeleri farkında olunmadan Batılı oluşumların sonucu olan eğilimler çerçevesinde ele alınıyor. Sonuçta karşımıza çıkan en iyimser bir yaklaşımla kapitalizmin bir varyantı gibidir. Yine bu yüzden müslüman "aydın"ı atıfları Batı kültürüne olan tipik bir çevre aydını olarak görmek çok yanlış değildir.

Ekonomi, önceleri ahlâk ilminin bir kolu iken, sanayi devrimiyle birlikte kapitalizmin teorik esasları halini almıştır. Bu tabir (ve iktisat) başlangıçta taşıdıkları tutumlu, idareli, itidalli olma ve tasarruf manalarını kaybetmiş, kitlevî üretim ve tüketime dayalı bir sistemin açıklayıcısı ve (özellikle Keynes'ten sonra) adeta bir harcama ilmi olmuştur. Bu haliyle o, kültürün ve tabiatın kirletilmesine ve giderek yokedilmesine zihni bir gerekçe teşkil etmiştir.

Onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru doğan kapitalist iktisat, içinde olduğu Batı toplumunun zihniyetini, geleneklerini ve kültürünü aksettirmektedir. Comte ve Spencer sosyolojide, Darwin ve Lamarck biyolojide ne yapmışlarsa, Ricardo ile Marks da iktisatta benzer şeyleri yapmışlardır. Hepsinde de doğrusal gelişme fikrî asli unsurdur.

Aydınlanma çağının tabii hukuk öğretisi, tabii düzen fikri, "Bırakınız yapsınlar"ın her türlü müdahaleden uzak, kurtla kuzunun aynı serbestliğe sahip olduğu bir 'serbest rekabet'in temelidir.

Gerek kapitalist gerek marksist olsun, bir bütün olarak Batı iktisadının temel özelliği, evrensel bir gerçeklik olma iddiasını taşımasıdır. Belki her insan topluluğunun ortak meseleleri vardır. Fakat bunlar özel şartlar bertaraf edilerek işlendiğinden, kapitalist iktisat geri kalmış ülkelerin kültürel ve iktisadî sahalarda Batı boyunduruğunda kalmalarına yardımcı olmaktadır. Bu süreç sonunda, Kapitalizm sosyal (ve devletçi) bir Kapitalizm halini alırken komünist sistem de yeniden yapılanmıştır.

Yani bugünkü iktisat, modern kapitalizmin ürünüdür. Bu yüzden de bir ilim olmaktan önce bir ideolojiler yumağıdır. İktisat kitapları da, ana çizgi olarak, ya kapitalist ya da yine Batı'nın bir 'batıl mezhebi' olan Marksizmin ideolojik yaklaşımlarını aksettirmekte, Batı ülkelerinin ihtiyaçlarını ele almaktadır. Söz gelimi, gelir bölüşümü ile ilgili açıklamaları, emek ve sermaye teorilerinde odaklaşan ideolojilerine göre farklılık gösterir. Modern kapitalizm veya modernite burjuvazinin eseridir. Yahudiliğin etkisi altında oluşan protestan veya laik burjuva ahlâkı püriten ahlâktır.¹³ Bu ahlâkın temeli "bu dünyada başarılı olan öbür dünyada da başarılı olur" fikridir. Burjuvazi homo-economicus ile modelleştirilir. Toplum modelini ise tam rekabet oluşturur.

Günümüzün müslüman iktisatçılarının veri olarak kabul edip benimzedikleri bazı iktisadî yaklaşımlar çok kere Batı sisteminden kaynaklanmıştır. Bunlar arasında evrensel olanlar şüphesiz ki vardır. Fakat gerçekten evrensel olabilecek iktisadî tahlillere ve ilkelere ulaşabilmek için çeşitli kültür çevrelerine, bu arada İslâm bilginlerinin eserlerine başvurmak gerekecektir. Bu eserler bize "İslâm iktisadî", İslâm iktisadî düşünce tarihi ve iktisat teorisi için çok verimli kaynaklar teşkil etmektedir.

V. İSLÂM İKTİSADININ ESASLARI VE ÖZELLİKLERİ

İslâm iktisadı temelinde Kur'an ve Hadislerin bulunduğu ilkelere dayanmaktadır. Fakat bu ilkeler, İslâm'ın "Zamanın değişmesiyle hükümler de değişir" kuralı uyarınca özel şartlarda farklı biçimlerde yorumlanıp uygulanabilmişlerdir.

Aile, miras, kamu menfaatiyle sınırlı ferdî mülkiyet, zekât, israf ve ribâ yasakları ve devletin iktisadî işlevi gibi hususların ana hatları bu ilkelerle tesbit edilmiştir.

Bunun dışında kalan hususlar zaman ve mekana göre değişirler. Bir zamanlar uygulanan hususlar tecrübe birikimini oluştururlar ve günümüzün meselelerine çözüm aramada bize, bağlayıcı olmadan, yardımcı olurlar. "Kul hakkı"na önem ve öncelik veren bir sistem kurmayı amaçlayan bu ilkeler israfın bertaraf edilmesi, iktisadî ve siyasî bağımsızlığın sağlanması, mülkiyetin yaygınlaştırılması, içtimaî adalet, güvenlik ve refah olarak özetlenebilir. Kul hakkı kavramını önemseyen ve adalete dayanan sistemin dayanağı ahlâktır.

Başlangıçta İslâm iktisadı başlıca üç yaklaşımla ele alınmaktaydı. Bunlardan birincisi, kapitalist iktisadın geliştirdiği tahlil aletlerini ve modelleri kullanmaktadır. Bu çalışmalar İslâmî economics başlığı altında toplanabilir. İkincisi fıkıh sistematığına dayanan ve genellikle fıkıh kökenli ilim adamları tarafından yürütülen "fıkhu'l-iktisad" çalışmalarıdır. İslâm iktisat tarihi çalışmaları üçüncü bir dal oluşturmaktadır. Nihayet İslâm iktisadî düşünce tarihi konusuna girebilecek, özellikle toprak, ticaret ve fiyat siyaseti gibi konulardaki yüzlerce eser dördüncü bölümdür. Günümüzde de bu ayırım büyük ölçüde geçerli olmakla birlikte ilk kaynaklara inebilen fıkıh ve tarihe aşına iktisatçıların arttığını söyleyebiliriz.

Olaya değişik bir açıdan baktığımızda Batı iktisat geleneği VIII. ve XIII. yüzyıllar arasında 500 yıl J.A.Schumpeter'in "The Great Gap (Büyük Boşluk)" dediği entellektüel bir atâlet yaşamıştı.¹⁴ İslâm dünyası ise bu dönemde ve sonrasında tasvirinde bile güçlük çekilen büyük bir entellektüel birikim oluşturmuştur. Bir kısmını yukarıda belirttiğimiz bu kültür birikiminin ilk örnekleri olan küçük risaleler de, çok ilginçtir, "İslâm iktisadı"nın ilk doğrudan kaynaklarını oluşturmaktadır.¹⁵

A. EVRENİN VE İNSANIN DENGESİ

İslâm iktisadı ile ilgili bilgilerin yerleştirileceği çerçeveyi belirleyen en önemli unsurun adalet olduğunu görüyoruz. Adalet kelime anlamıyla denge demektir. İlk olarak kainat ile ilgili adaletin sağlanmasında veya kainat görüşündeki dengenin oluşturulmasında maddenin mananın emrine verilmesi önemli bir esastır. Çünkü ruh ebedi, madde geçicidir. Bu

çerçeve de insanın gayesi dünyadaki imtihan süresini en verimli bir şekilde ibadet (Allah'a kulluk ve Allah'ı bilmek) şuuru içerisinde değerlendirmek ve kalb-i selîm (temiz kalb) elde etmektir.

Kadim düşüncede görüldüğü gibi evren büyük bir insan, insan da küçük bir evrendir. Evrenin dengesini maddenin geçiciliğini mananın ise ebediliğini sağlar. Bunun için madde mananın emrine verilmelidir. Daha somut olarak dünya hayatı ve maddî ilişkiler ahirete hazırlık dönemini oluşturur ve "Dünya ahiretin tarlasıdır".¹⁶ İnsan, bu dünyada yaptıklarından öbür dünyada sorguya çekilecektir.

İslâm'a göre insanın varlık sebebi ibadet yani Allah'a kulluktur.¹⁷ İbâdet kavramı bütün hayatı etkileyen namaz, zekât, oruç hac gibi fiillerle birlikte salih amel diye ifade edilen her türlü iyi davranış, düşünce, çalışma ve faaliyetleri içine almaktadır. Bu yüzden İslâm, kapitalizmin her davranışını menfaatlerin belirlediği bir insan modeli olan "homo-economicus" görüşüne yabancıdır.

Yine ibadet bütün hayatı kucaklayan, kaynağını insan ruhunda bulan sürekli bir iyiye yönelme duygusu ve tatbikatıdır. Kur'an-ı Kerim bunu salih amel (yararlı ve yerinde iş) diye tarif eder. Salih emel işleyenlere (inanmak şartıyla) ebedi mutluluğu vadeder.¹⁸

Müslümanın davranışları yalan söylememek; başkasının hakkını kendi üzerine geçirmemek; tekelcilik, ihtikâr, karaborsacılık yapmamak; sözleşmelere uymak ve namuslu olmak gibi ahlâkî, hukukî ve iktisadî kayıtlara tabidir. Müslüman toplum çıkarlarını kendi çıkarının üzerinde tutmalıdır. Yani diğergamlık ve hizmet şuuru esastır.

Müslüman için geniş bir nesil veya büyük maddî imkanlar kendiliklerinden hiç bir değere sahip değildir. Onların değerini belirleyen Allah rızasına yönelik olmalarıdır. Allah Müslüman'dan sadece temiz bir kalp (kalb-i selîm) isteyecektir.¹⁹ İşte iktisadî faaliyetler, sadece, bu temiz kalbi elde etme ve ahlâkî arınma sürecini kolaylaştırıcı tedbirler olarak yorumlanabilir.

Kur'an-ı Kerim bunlar ve bunlara benzer âyetlerle maddeye bağlanmanın manâsızlığına ve boşluğuna işaret ettiği gibi, ondan kaçmanın da haddi aşmak olduğuna dikkati çeker.²⁰ Burada önemli olan müslümanın maddeye esir olmaması fakat onu hizmet şuuruyla çalıştırarak, insanlara faydalı olması ve Allah'ın rızasını kazanmaya çalışmasıdır.²¹

İnsan ihtiraslarına boyun eğip maddî eğilimlerine teslim olmamalı ve gayesini unutmamalıdır. İktisadî faaliyetler insanları "Allah'ı anmaktan, namazlarını kılmaktan, zekâtlarını vermekten alıkoymamalıdır".²² Zira bütün kainat ve dünya nimetleri sadece insanın imtihan edilmesi için yaratılmıştır.²³ Bu çerçevede içerisinde her türlü dünya nimeti insanlar için yaratılmıştır ve meşru yollardan elde edilmek şartıyla onlara helaldir.²⁴

Yalnız insanın bunları helâl yollardan elde etmesi kendisini maddenin cazibesine kaptırarak gayesini unutmaması ve dolayısıyla cemiyetin çözülmesine sebep olabilecek ihtiras, güvensizlik ve bencilliğin doğurduğu çatışmalara yol açarak haddi aşmaması, elde ettiği nimetlerin gerçek sahibini hatırdan çıkarmaması ve onun kullarına her vesileyle uzanmak suretiyle şükrü eda etmesi gerekir.²⁵

İslâm insanlar arasındaki maddî farkları imtihan dünyası için gerekli bir gerçeklik olarak kabul ederken²⁶ maddeyi de imtihan aleti olarak değerlendirebilir. Dolayısıyla dünyanın kendiliğinden hiç bir değeri yoktur. O kimileri için ancak bir aldanma metaından ibarettir.

İnsan dünya hayatında başıboş bırakılmayacaktır.²⁷ Çevresi içerisinde kaybolmadan daima uyanık şuurla ayakta durmasını, gayesini gözden kaçırmamasını öğütler. Dünya nimetleri bir yönüyle fert mesuliyetini gerçekleştiren nesnelere dir. Kişi kıyamet gününde bu nimetlerden dolayı sorguya çekilecektir.²⁸

İnsan aşırılıklardan kaçınmalı, yani itidalli olmalıdır. Bunun için israf (savurganlık) yasağı temel ilkelerden biridir. Harcamalarda ve tüketimde bunun için itidal savunulmuş, tıpkı israf gibi yetersiz harcama ve tüketim de (taktir, cimrilik) yasaklanmıştır. Alkollü içki, kumar ve talih oyunlarının yasaklanması, lüks ve israf yasakları bireyler arasında bir tüketim dengesi sağlayarak, tüketim eğiliminin toplumun her kesiminde biraz farklı fakat yaygın bir şekilde canlı kalmasını sağlar.

İnsanın iki önemli zaafı var; mal zaafı biri de iktidar zaafı. Zaaf insanı dönüştürebilir. Tasavvuf hareketlerinin ortaya çıkması boşuna değildir. Hümeze suresinde görüldüğü gibi mal insanı ebedileştirecekmiş sanıyor insan. İnsanın zaafı budur Müslüman da olsa değişmez. Oysa zenginlik bir imtihan vesilesidir. Zenginlik arttıkça insanın yükü de artar ve çoğu zaman bu yükün altında kalınabilir.²⁹

Bütün yaratıklara üstün olan³⁰ ve en güzel şekilde yaratılan insan³¹ çok aşağı bir yere indirilmiştir.³² Bu yer maddî ihtiraslar ve menfaatlerdir. İnsan bu çemberi kıramazsa kendisine bir kötülük geldiğinde feryad eden, bir iyiliğe ve zenginliğe malik olduğunda ona ihtirasla sarılan,³³ nankör,³⁴ maddî sıkıntıya uğradığında ümitsizliğe düşen,³⁵ hatta Allah'a isyana kalkışan,³⁶ elde ettiği mal, mülk sayesinde kendisini herşeyden müstağni gören azgın³⁷ ve cimri³⁸ bir yaratık olur.

İnsanı tarif ve kâinattaki yerini tayin eden Kur'an yukarıda belirttiğimiz gibi ısrarla maddenin geçiciliğini telkin eder ve onunla olan kalbî ilgiyi kesmeyi tavsiye ederken dünya için çalışanların gayretlerinin karşılığını göreceklerini, dünyadan nasiplerini alacaklarını, maddî refahlarını sağlayacaklarını fakat onlar için ebedî hayatın kaybolduğunu ölüm sonrasında hiç bir nasibe malik olamayacaklarını söyler. Geçmiş milletlerden misâller vererek onların zamanlarına göre nisbeten daha çok maddî refaha sahip olanların yok olduklarını ve zenginliklerine güvenenlerin sonlarının hüsrana olacağını ısrarla belirtir.³⁹

1. İyi niyet, Samimiyet ve Sorumluluk

İslâm'da ferdî hayatı içtimaî hayata üç şey bağlar: İyi niyet, samimiyet ve sorumluluk. Davranışların değerini öncelikle iyi niyet belirler. Niyet kavramına tanınan öncelikle insanı içten kuşatılır ve insan davranışları, hukukî hükümler hariç, niyete göre değerlendirilir.⁴⁰

İyi niyet ve samimiyet, dindarlığın ve topluma bağlılığın ölçüsüdür. Bir başka deyişle kişi Allah'a, O'nun koyduğu esaslara, devlete ve cemiyete karşı samimi olursa gerçek dindar olur.⁴¹

Sorumluluk hayatın her safhasına şâmilidir ve herkesin kendi çapında sorumlulukları vardır: Hz.Peygamber şöyle buyurmaktadır: "Hepiniz çobansınız ve hepiniz güttüğünüzden sorumlusunuz. Devlet başkanı çobandır ve güttüklerinden (yönetilenlerden) sorumludur. Erkek (koca) ailesi içinde çobandır ve o da güttüklerinden (ailesinden) sorumludur. Ve hepiniz çobansınız ve hepiniz güttüklerinizden sorumlusunuz".⁴²

Sorumluluk ferdî ve sosyal olarak ikiye ayrılır. Esas olan ferdî sorumluluktur: "Ey insanlar, Rabbinizden korkun. Ne babanın çocuğuna ne de çocuğun babasına hiçbir şeyle fayda vermeyeceği günden korkun".⁴³ Kişi-

nin hem kendisinden hem de bütün toplumdaki sorumluluğu ise sosyal sorumluluk olarak kabul edilebilir.

Ferdî sorumluluk esas olduğuna göre sorumluluğu insanın çalışması ve emeği belirliyor.⁴⁴ Şüphesiz buradaki emek kavramı en geniş anlamdadır. Fert öncelikle kendi kabiliyetlerini geliştirmeli, kendini eğitmeli ve düzeltmelidir.⁴⁵ Fertlerin kendi üzerlerindeki çabalarını derinleştirdikleri ve birbirleriyle bu çerçevede ruhî-mânevi inceliğe sahip münasebetler kurdukları bir toplum sağlıklı bir toplumdur.

İslâm ferdî hakları reddetmez fakat ferdî de cemiyetten de mesul tutar.⁴⁶ Toplumda zulüm ortaya çıktığında zulüm yapmayan ve fakat buna mani de olmayan kişi zulmedenler kadar sorumludur.⁴⁷

2. İhtiyaç

İnsan hayatını sürdürmek, dünyadaki varlığını idame ettirmek zorundadır. Tüketimin anlamı da budur. O nedenle varlığını sürdürecektir kadar tüketim yapması şarttır. Her insan beslenmek, giyinmek ve barınmak ihtiyacıdadır. İktisadî faaliyetler öncelikle bu temel ihtiyaçları giderme amacını güderler.⁴⁹

İslâm ekonomisi, bir ihtiyaç ekonomisidir. Yapay ihtiyaç ve talep arttırıcı bir ekonomi değildir. Geçmişte İslâm toplumu, bir tarım, ticâret ve küçük sanayi toplumuymuştu.

İslâm iktisadı, tüketimi arttırmaya eğilimli bir üretimi öngörmez. Talebi ve ihtiyaçları tahrik edecek, dolayısıyla tüketimi iktisadiyatın motoru haline getirecek bir kapitalist üretim tarzı İslâm'a yabancıdır. İsrâf kesinlikle yasaklanmıştır. Fazla üretim kapasitesi, lüks meta üretimine değil, sosyal, manevî ve kültürel olgunlaşmaya yöneltilmelidir.

Üretim ihtiyaca göre olduğundan tabîî kaynakların israf edilmesi söz konusu değildir. Bu temel üzerinde oluşan üretim tarzı halkın beslenme, barınma, giyinme ve ulaşım konularındaki ihtiyaçlarını karşılar. Devlet bu konuda denetimle yükümlüdür. Böylece israf kültürü aşıl原因an reklamcılık, sürüm ve iktisadî kalkınma faktörü olarak sömürgecilik ve savaş, nihayet talebin daralmasıyla ortaya çıkan işsizlik belirmez. Ancak bugün İslam ülkelerinde israf yasağının umumi bir kültür yozlaşmasının da etkisiyle

tahrip edilmesi önemli bir ilkenin devre dışı kalmasına yol açmıştır. Modern kapitalizm insanların ihtiyaçlarını artırmada iki şey kullanır: Birisi, cinsellik. İkincisi, bencillik. İnsanın fark edilmesi gerektiği ve böylece malların daha kolay pazarlanabileceği fikri vardır.

Modern kapitalizmin vazettiği istikamette insanın kendisine bu denli önem vermesi kendisine tapması gibi bir şeydir. Bunun dozları farklı farklı olabilir. Oysa İslam geleneğinde insanın fark edilmemesi esastır. Başkaları üzerinde hakimiyet kuracak ve kendisini ön plana çıkaracak şekilde de davranmaması gerekiyor.

İslâm'ın insandan istediği onun iman ettikten sonra maddenin geçici görüntüsüne kapılmadan çalışmasıdır. Müslümanı iktisadî hayata iten girişim zihniyetinde ihtirasa ve aĝgözlülüĝe yer olmamalıdır.

İslâm iktisat düşüncesinde kanâat büyük yer tutar.⁴⁹ Kanâat, hayatı sürdürürken aşırılıktan kaçınmaktır. Kanâat ihtirastan kaçınmak, başkalarına kıskançlık duymamak ve hakkına razı olmak, gönül huzuruyla yaşamaktır. İhtirasın tam tersi olan kanâat, girişimin verimliliğini ve kişinin iç huzurunu sağlar. Üstelik üreticinin tüketicilerle, ferdin toplumla barış içinde olmasının da sebebidir. Hz. Peygamber gerçek zenginliğin gönül zenginliği olduğunu bildirmiştir.⁵⁰

Günümüzde yaşanan finans krizi Batının imkanların ötesinde tüketim hırslından kaynaklanmıştır. Krizden çıkış için az tüketmek, gerçek imkanlar ölçüsünde yaşamak yani kanâat tavsiye edilmektedir. Oysa batı insanı için kanâat zor bir şeydir. Müslümanlar için ise kanâat bildik bir şeydir. İnsanlar krizden çıkmak için daha mütevazı olmak zorundaysalar kapitalizmin sınırları parçalanıyor demektir. Müslümanlara düşen görev bir "örnek", bir uygarlık örneği ortaya koymaktır. Bu yeni bir insan tipi, yeni bir toplum türü oluşturarak gerçekleştirilebilir.

Tevekkül, Allah'a güvenmek, bir sonuca ulaşmak için gerekli tedbirleri aldıktan ve şartları eksiksiz bir şekilde hazırladıktan, sebeplere başvurduktan sonra o sonucun elde edilmesini Allah'tan beklemek, insanların güçlerinin yetişmediği şeyleri Allah Taâlâ'ya bırakıp ümitsizlik ve üzüntüden uzak olmalarıdır. Kul tedbirini alır, sebeplere başvurur, fakat sonucu tedbire ve sebebe bağlamaz, Allah'tan bilir.⁵¹

Tevekkül Müslümanların kadere olan inançlarının bir sonucudur. Tevekkül eden kimse Allah'a kayıtsız şartsız teslim olmuş, O'nun kaderine razı olmuş demektir ve o Allah'tan başkasına güvenemez. Salih ameller işlenmedikçe Allah'ın rızâsı kazanılmaz ve dolayısıyla cennete girilmez. Öyleyse tevekkül, çalışıp çabalarken Allah'ı hatırdan çıkarmamak ve sonucu Allah'a bırakmaktır.

Çalışmadan tevekkül olmaz.⁵² Tevekkül çalışıp çabalarken Allah'ın bizimle olduğunu hissetmektir. Bu insan için sonsuz bir güç kaynağıdır. İslamda tevekkülün şartı tabii kanunların gerektirdiği dikkat ve basireti göstermektir. Bunun için sebeplere sarılmak gerekir.⁵³ Bunu ihmal eden insanın karşılaşacağı kötü sonuçtan kimseyi sorumlu tutmaya hakkı yoktur. Hz. Peygamber, devesini salarak tevekkül ettiğini bildiren bir bedeviye: "Hayır, deveni bağla, Allah'a öyle tevekkül et", buyurmuştu.⁵⁴

İslâmî davranış rasyonalitesinden sebeplere başvurduktan yani her türlü tedbiri aldıktan sonra Allah'a tevekkül etmeyi ve ona güvenmeyi anlıyoruz. Bizzat Hz. Peygamber'in (s.a.) yaşayışı bu konuda da birçok örnekle doludur. Kendisi bizzat çalışıp çabalayan ve insanlara çalışmayı emreden Peygamber Efendimizden asırlar sonra onun getirdiğinin dışında bir zihniyet oluşmuş ve bu zihniyet İslâm dünyasının geri kalmasında en önemli rolü oynamıştır. Sebeplere başvurmadan tevekkül, rızık peşinde koşmadan kanâat anlayışları yerleşmiştir. Böylece Kapitalizm gelişirken İslâm dünyası teknolojik gelişmeyi besleyecek bir bilgi ve zihniyet altyapısından mahrum kalmıştır.

Eğer kaynaklar sınırsız yaratılsaydı insanların içersindeki "kötü" onlara hakim olurdu.⁵⁵

Hz. Peygamber muhtaçları gözeteni Allah yolunda cihad edenle veya gecelerini namazla, gündüzlerini oruçla geçirenlerle bir tutmuştur.⁵⁶ İnfâk, Allah'ın verdiği rızıkı toplumla paylaşmadan başka bir şey değildir.⁵⁷ İnfâkın sosyal adaleti sağlama yanında en önemli rolü ruhî eğitime yaptığı katkıdır. Kişi infâk ederken emânetine verilen şeyi sarfettiğini bilmelidir.⁵⁸

İnsanın maddî eğilimleri ve ihtirası veri olarak kabul edilebilir.⁵⁹ İnsan eğitimle bu eğilimi sınırlandırabilir.⁶⁰

B. TOPLUMUN DENGESİ: SOSYAL ADALET

Adalet kelime anlamıyla denge demektir. İnsanla ilgili olan itidal kavramı da aynı kökten gelir. Adalet herkese insanca yaşamasını sağlayan hakkının tanınmasıdır. Bunun ötesi emeğiyle orantılıdır. Yani kişinin emeği oranında istediklerini elde edebilmesi de adaletin gereğidir.

İslâm iktisadının topluma ilişkin hükümleri sosyal adalet olarak ifade edilebilir. Bu ilkeler 'kul hakkı'nı temel alır. Yine İslâm'da zarar vermek ve zarara uğramak yoktur.⁶¹ Sosyal adaletin sağlanmasının temel şartı zengin daha zengin fakirin daha fakir olmamasıdır.

Sosyal adaletin gerçekleştirilmesinin esasları şunlardır: İsrraftan uzaklaşma, adil gelir bölüşümü ile servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması, iktisadî istikrar. Bu esaslar aynı zamanda ahlâkî ilkelerdir. Çünkü israf, üretimin en önemli faktörü olan emeğe ve insana saygısızlık anlamına gelir. Aynı zamanda tabiata ve çevreye de saygısızlık demektir.

Sosyal adaletin iki yönü vardır: Birincisi kazanç hırsıyla ruhları çürüten insanları kurtarmak. İkincisi yoksul halka haklarını vermek. Zenginlik sosyal bir olay olduğu için gerçekte zengin fakire yardımda bulunmama, onun hakkını vermemektir. Fakir halkın zenginlere kin duymalarının önlenmesi, yeni bir haksızlık için fırsat aramalarının ve intikam peşinde koşmalarının engellenmesi ancak onlara haklarının verilmesiyle mümkün olabilir.

Çağdaş insanın 'insan hakkı' diye algıladığı 'kul hakkı' davası aslında bir zihniyet farklılığını aksettirmektedir. İnsan hakları düşüncesi Batı'nın XVII. yüzyıldan yani Aydınlanma Çağından itibaren öne çıkardığı hümanizmin bir sonucudur. Hümanizm ise insanseverlik değil, adından da anlaşıldığı gibi, insan merkezli bir zihniyettir. Bir başka deyişle dinin yani hıristiyanlığın hakimiyeti yerini hümanizmin ve laisizmin hakimiyetine bırakmaktadır. Oysa İslâm kul hakkını bir esas kabul ederek ve insanın Allah'ın kulu olduğu inancının bir uzantısı olarak ayrı bir tavır sergilemektedir. Kul hakkı öncelikle emeği ön planda tutan bir zihniyeti de beraberinde getirmektedir.

Çağdaş Batı kapitalizmi oluşurken bunun tam zıddı bir yol izlemiştir. Kapitalizm insanları köleleştirerek, haklarını yiyerek ve gereğinde onları yok ederek oluşmuştur.⁶²

1. Ahlâk

İktisat sistemi ahlâktan güç almalıdır. Zira hukuk gibi iktisat da, ahlâkın tamamlayıcı bir unsurudur. Millî gelirin artmasına veya üretim artışına katkıda bulunmak önemlidir. Ancak nihaî hedef iktisadî faaliyetleri temiz bir kalbe sahip olmaya engel olmaktan çıkarmaktır.⁶³

Yalnız kimi ahlâk kuralları ve davranışları değişmemiştir. Sözelimi, "kendine yapılmasını istemediğin şeyi başkasına da yapma" biçimindeki evrensel ahlâk kuralı her zaman ve yerde geçerlidir.⁶⁴

Yine "dürüstlük" gibi kişisel, "yoksullara yardım" gibi toplumsal ahlâk kuralları da tarihin her döneminde, her yerde geçerli olmuştur. Acımasızlık, kurnazlık, çıkarıcılık, bencillik, ikiyüzlülük her yerde ve her dönemde ahlâka aykırı, kötü ve yanlış görüldüğü gibi; merhamet, fedakarlık, cömertlik, diğergamlık her yerde ve her dönemde iyi ve doğru görülmüştür. Başkalarını kendine tercih, merhamet, hörmet, hizmet, samimiyet ve tevazu gibi kavram ve haller, ahlâkın esasını oluşturmuşlardır. Adalet ve eşitlik ancak ahlâkî duyguların toplumda yerleşmesiyle gerçekleşebilir. Merhametin olmadığı yerde eşitlikten de söz edilemez.

İktisadın temelinde kültür, kültürün de temelinde ahlâk vardır. O halde iktisat ahlâktan kaynaklanırsa belli bir kültürün izini taşıyabilir. Oysa, bilindiği gibi, günümüzde iktisadî tahlil ahlâk karşısında nötr olmak (lâ-ahlâkî veya a-moral) olmak iddiasındadır.

İktisat ve ekonomi kelimeleri tutumlu olmak, dengeli olmak gibi anlamlar taşırlar. Felsefenin bir bölümü olarak doğan ahlâk ilmi günümüz iktisat ilminin kaynağı gibi görünmektedir.

Ekonomi, önceleri ahlâk ilminin bir kolu iken, sanayi devrimiyle birlikte kapitalizmin teorik esasları halini almıştır. Bu tabir (ve iktisat) başlangıçta taşıdıkları tutumlu, idareli, itidalli olma ve tasarruf manalarını kaybetmiş, kitlevî üretim ve tüketime dayalı bir sistemin açıklayıcısı ve (özellikle Keynes'ten sonra) adeta bir harcama ilmi olmuştur. Bu haliyle o, kültürün ve tabiatın kirletilmesine ve giderek yokedilmesine zihni bir gerekçe teşkil etmiştir.

Günümüz kapitalizmi ahlâk açısından belli bir dengeye ulaşmıştır. Bu yüzden modern Kapitalizm ahlâksızlığı akılsızlık olarak görür. Ahlâk ve erdem

olmadan kalkınmanın gerçekleştirilemeyeceği ileri sürülür. Oysa modern kapitalizmin başlangıcını oluşturan Merkantilizm ve Sanayi Devrimi dönemi, ırkların yokedilmeye çalışıldığı veya köleleştirildiği, kıtaların ıssızlaştırıldığı, uzun iş saatleri içinde kadın ve çocuk işçilerin düşük ücretlerle ve kötü çalışma şartları altında çalıştırıldıkları dönemlerdir. Modern Kapitalizm zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyi olmayan işçi sınıfıyla birlikte doğmuştur. Modern Kapitalizm adil olmayan ve giderek te adaletsizliği artan bir sistem oluşturmuştur. Yine Modern Kapitalizm, sömürü, büyük üretim, büyük tüketim ve harcama hırsına dayanmakta, ahlâka dayanmaktadır.

İslâm iktisat düşüncesinin en önemli unsurlarını insan sevgisi, merhamet, adalet ve kul hakkı gibi ahlâkî ilkeler oluşturmaktadır. Kişinin toplumun çıkarlarını kendi çıkarlarından üstün tutması bunun asgarî şartıdır. Toplum-fert dengesi ferdin şahıs haline getirilip toplumun hizmetine verilmesiyle sağlanıyor. Bu zihniyet ahlâk anlayışının da temelidir. Hizmet, merhamet, hürmet, adalet gibi davranışlar bir yönüyle şahsiyet kazanmanın unsurları, bir yönüyle de toplumculuğun unsurlarıdır. En yakından başlayarak en genel anlamıyla bütün İslâm toplumuna yayılan bu unsurlar infâk gibi davranışlarla somutlaşmıştır.

“İslâm güzel ahlâktır”⁶⁵ İslâm, sadece medeni bir nizam kurmakla kalmamış; aynı zamanda, insan inşa etmiştir. İslâm’ın asıl kalıcı yönü de burası olmalıdır. Siyasî ve iktisadî çöküş dönemlerinde bile İslâm eğri varlığını devam ettirebilmişse, bu, eğitilmiş insan unsurundan dolayıdır. İslâm ahlâkını derinliğine işlemeyi ve yaşamayı konu edinen tasavvuf, bu eğitimi sağlamıştır. Başka insanları kendine tercih, merhamet, hörmet, hizmet, samimiyet ve tevazu gibi kavram ve haller, ahlâk eğitiminin esasını oluşturmuşlardır.

Hukukî kurallar, genellikle, bu ahlâkî kuralların gerisinde emniyet süpürü vazifesini görürler. Mesela, zarara uğrayan kimse, zarar verenden hakkını almalıdır. Bu bir hukuk kuralıdır. Fakat affetmesi daha hayırlıdır. Bu ise bir ahlâk kuralıdır. Kişinin kazandığının sahibi ve maliki olmasını İslâm hukuku kabul etmiştir. Fakat bu mülkten diğer insanları da faydalandırması ahlâkî bir kuraldır. Hz. Peygamber, “Her ne kadar sana müftüler fetvâ verse de sen bir de kalbine danış” buyurmuştur.⁶⁶

Ahlâki ve ruhi derinleşme, kişiler arasındaki ilişkileri düzenleyen özel hukuka düzenleyici ve denetleyici bir işlev yüklemiştir. İlişkilerde çatışma

ve gerginlik değil uzlaşma ve hoşgörü hakim olmalıdır. Bunun sonucunda, devlet bir çok alanı kişilere bırakmıştır.

Değişik meşrep ve mizaçlara sahip olan insana İslâm çerçevesinde yer arayan düşünce ve hareket sistemi olan tasavvuf, İslâm iktisadî kaynaklarındandır. İlkelerini Kur'an'da ve örneklerini Hz. Peygamber ve ashabında bulduğumuz tasavvuf, "İslâm iktisadî"nin öznesini teşkil eden insan tipinin tayin ve dünya görüşünün tesbit edilmesinde bize yol gösterir. İslâm tasavvufu, ahlâkî ve ruhi derinleşmeyi hedef alırken hayatla ilişkisini kesmemiştir. Aksine, Hz. Peygamber döneminden beri eğittiği insanlar aracılığıyla, maddeyle İslâm'a özgü bir münasebet kurmuştur. Bunun sonucunda, içtimaî hayatı düzenleyici karakteriyle de, fütüvvet-ahilik-esnaf gibi, kurumların oluşmasına katkıda bulunmuştur.

Yanlış anlayış ve uygulamaların, İslâm tasavvufu hakkında yanlış düşüncelere yol açmaması gerekir. Bu tür gerekçelerle tasavvufun dışlanması İslâmın özgünlüğünü yokettiği gibi, İslâm'ın kapitalizmin türevi olarak algılanması ve bir tür "İslâm protestanlığı" ve "İslâm kalvinizmi" oluşmasının sebeplerinden birisidir.

İslâm insana güvenir ve ona sorumluluk yükleyip toplumun hizmetine vermek ister. İslâm'ın bir ahlâk ilkesi olarak ortaya koyduğu ve ahiliğin günlük hayata geçirdiği hizmet ilkesi böyle dayanışmacı bir toplum oluşturmayı hedef almıştır.

Esnaf ve sanayicilik ahlâkî esaslara bağlanmalıdır. Esnaf ve sanayi odaları sadece teşkilatın çıkarlarını gütmemeli ahlâkî bir denetim özelliğini de taşımalıdır. İnsanları bütün ömürlerini sadece kazanç peşinde koşmaktan kurtarmak, onların insanlıklarını ön plana çıkarmak gerekir. Yani ahlâk konusunu tüketicinin korunması ile sınırlı tutmamak gerekiyor.

Geçmişte iktisadî hayatımız ahlâka bağlıydı. Sistemin temelini oluşturan küçük üretici yani küçük esnaf, tüccar ve köylü iktisadî faaliyeti ahlâktan ayırmamıştı. Oysa günümüzde küçük esnaf kazanç hırsının peşinde koşan acınacak bir duruma düşmüştür. Onlar gibi özellikle büyük sermaye sahiplerinin ruhlarının kurtarılması gerekiyor.

Esnaf teşkilatı küçük ve orta işletmecilik ve buna bağlı olarak kendiliğinden istihdam sistemini yüzyıllar boyunca başarıyla uygulamıştır. Bu sistem büyümeye değil kaliteyle gücünü korumuştur.

Kapitalist dünya sisteminin edilgen bir üyesi olan ve hala "gelişmekte olan" ve Güney ülkeleri arasında yer alan İslâm ülkelerinin etken ve hakim olmalarının sırrı iktisadın da temelinde yer alan ahlâkın tekrar önemsenmesinde bulunmaktadır.

İslâm'ın insandan istediği temel özellik, güvenilir olmaktır. Bunun için, Hz. Peygamber risalet ve nübüvvetten önce de Araplarca 'el-emîn' (güvenilir) olarak biliniyordu. Hz. Peygamber bu özelliğini tacir olarak da göstermişti. Oysa günümüzde güvenilir olmak işadaminin vasıflarından biri değildir.

İnsan, davranışlarına ibadet özelliklerini kazandırmalıdır. "İslâm iktisadı"nın uygulama ortamı ibadetlerin bile ticâret haline gelmesi değil, aksine ticâretin ibadet vasfı kazanabildiği bir ortamdır.

Hz. Peygamber doğru tüccarın peygamberler ve siddıklarla birlikte haşrolacaklarını buyururken ticaretin ne kadar sorumluluk isteyen bir meslek olduğunu vurguluyordu. Tüccarın müslüman olması zordur ama Hz. Ebu Bekir ve Ebu Hanife gibi gerçek anlamda dindar olan tüccarın mertebesi de yüksek olmalıdır.

Ticâret üretimi de arttırmaktadır. Üretim, geçimlik olmaktan çıkıp pazar genişledikçe büyümektedir. Hz. Peygamber'in "Rızkın onda dokuzu ticârettedir"⁶⁷ hadisi ticarî faaliyetlerin üretimi de kat kat arttırdığına işaret etmektedir.

İktisat gibi çalışma iktisadı da ahlâka dayanmalıdır. İşçi ahlâkının temeli işini iyi yapması, girişimci ahlâkının temeli ise işçinin hakkını vermesidir. Oysa günümüzün tüketicinin korunması, asgarî ücret ve gelir dağılımı gibi konuları incelediğimizde iş ahlâkının çok gerilerde olduğunu görebiliriz.

İslâmın öngördüğü çalışma hayatı belli ahlâkî davranışlara dayanır. Bu ahlâkî davranışların zihnî kökleri, İslâm'ın getirdiği işbölümü anlayışı içerisinde başka bir anlam kazanan, emeğiyle çalışan grupların ve fütüvvet-ahi-esnaf birliklerinin yönetmelikleri mahiyetinde olan fütüvvetnâmelere dile getirilmiştir. Bunun yanında devletin hisbe (ihtisap) kurumu vasıtasıyla daha çok tüketicinin korunmasına yönelik bir denetimi vardır.⁶⁸

Fütüvvet ve ahiliğin en önemli ilkeleri namusluluk (elini, belini ve dilini korumak) ile Sosyal dayanışma ve hizmet, sabır, samimiyet, cömertlik,

Allah'tan başkasına kul olmama, insan sevgisi, iyi niyet, irâde, bencillikten ve kibirden uzaklaşma; hürriyet ve kanâat, dürüstlük, sürekli gelişme ve yenilenme, tevazu, geçimli olma, hörmet, merhamet, dürüstlük, iyi kalplilik hep fütüvvetin özellikleri arasında sayılmıştır.⁶⁹

Sonuçta fütüvvet ve ahilik anlayışı Kur'an'a ve Hz. Peygamber'in sünnetine dayandırılan ilkeleriyle İslâmî-tasavvufî düşünce ve hayat telakkisinin içinde yer alır. Bu anlayış tasavvufî eserlerde işlene işlene adeta bütün İslâmî ve insanî faziletleri barındıran bir mahiyet kazanmıştır.

Ahiler, kendimize mahsus bir iktisat süjesi oluşmasına katkıda bulunmuşlardır. Hatta bizim medeniyetimizi Batı'dan ayıran en önemli özelliklerin ahilikten kaynaklandığı söylenebilir. Batı medeniyeti ve kapitalizmi yapan en önemli faktör burjuva zihniyeti iken bizim içtimaî-iktisadî hayatımızı büyük ölçüde ahi zihniyeti yönlendirmiştir. Bundan dolayı bizde kapitalizmi oluşturan sömürgeci faaliyetler, sınıf mücadeleleri görülmemiştir.⁷⁰

2. Emeğe Dayalı Bir İktisat

İslâm iktisadı emeğe, kapitalizm sermayeye dayanır. Kapitalizm refah üretmeden zenginlikler ve zenginler yaratırken insanların emeğini kullanıyor. Gerçekte bu zenginliklerde bunları üreten emek sahiplerinin hakları vardır.

Ahlâkın temelinde insan, dolayısıyla emek vardır. İnsanın başkasına muhtaç olmadan, kendi emeğiyle geçimini sağlaması ahlâkın esasıdır. İktisadın ahlâka bağlanması insanlığı esirlikten kurtarabilir. Küçük sanayi içinde, iktisadın bir din ve ahlâk hayatına bağlı olması medeniyetimizin önemli bir unsurudur.

İslâm iktisadı emeği en yüce değer olarak görür, kanâati ön planda tutar, servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılmasını sağlar, sosyal refahı gerçekleştirmeyi amaçlar. Böylece ekonomimiz emeği en yüce değer olarak gören ve üretimle ticareti ibadet haline getiren bir anlayışa dayanırsa ahlâk temeli üzerine yükselebilecektir.

Emek temel değer kaynağı ve üretim faktörüdür. İslam'a göre kazancın dolayısıyla mülkiyetin en kutsalı el emeğinin mahsulü olmalıdır.⁷¹

Emeksiz kazanç asgarî seviyede tutulmaya çalışılmıştır. Ribânın yasaklanışının temel sebebi bu olmalıdır. Belirtilen istisnalar dışında, emek-kazanç dengesinin bozulması konusunda büyük bir duyarlılık gösterilir. Haramlık şüphesi bulunmayan kazanç el emeğinin ürünü olan kazançtır.

Bugün iş ahlâkından ayrılmış olan bir iktisadî hayat kapitalist medeniyetin temelidir. Sermaye sahipleri insanların emeğiyle kendilerine saltanatlar kuruyorlar. Emeğin aşağılanması büyük sermaye ve servetin, sınıf farklarının ve bütün zorbalıkların kaynağıdır. Kendi emeğiyle yaşamayı önemseyen insan zorbalık yapamaz.⁷²

Teşebbüs (girişim de emek kavramı içerisinde ele alınır. Bir iş ve hizmet üreten esnaf ve sanatkârlar da bu kavrama dahildir. Bu yüzden İslâm'daki 'işçi' kavramı çağdaş 'işçi' kavramından daha geniştir.

Yine İslâm farklı emeğe farklı ücret ödenmesinden yanadır. Fakat emekçi ile onun emeğini kiralayan arasında hayat standardı farkı olmamalıdır. Teşebbüs faktörünün kapitalizmdeki hayati rolü dolayısıyla ayrı bir üretim faktörü olarak ele alındığını biliyoruz.

Helâl yollardan elde edilmiş mülkiyeti gasb ve hırsızlıktan korumak, bu suretle helâl olmayan kazançlara mani olmak emeğe olan saygının bir ifadesidir. Yine bu sebepten meşru mülkiyet korunmuştur ve onu müdafaa hakkı verilmiştir ve Peygamberimiz "Malının önünde öldürülen kimse şehittir" buyurmuştur.⁷³

Gerçek anlamda emek sarfederek geçimlerini sağlayanlar toplumun örnek gösterilmesi gereken insanlarıdır.

Ahilik ve ahilerin oluşturdukları küçük sanayi sistemi emeğe verilen önceliğin ekonominin temel kurumlarından birini oluşturmasının ispatıdır. Sermayeye genellikle emekle birlikte üretim faktörü olma şansı tanınmış, üretim cihazının dışında âtıl kalmaması öngörülmüş veya üretime bir kredi kaynağı olarak katılarak faiz gelirine bağlı kalmaması istenmiştir. Emeğe verilen önem sebebiyle emeksiz kazançların başında yer alan ribâyâ cephe alınmasına yol açmıştır.

Bu ad altında toplanan her türlü faiz, zamanla oluşan rant ve spekülâtif kazançlar yasa dışı kabul edilmiştir. Buna karşılık kâr güdüsü girişim

özgürlüğüne paralel olarak çok geniş çapta kullanılmıştır. Ribânın asgariye indirilmesinin yolu öz sermayeye dayalı bir ekonomi kurulması ve kredi kullanımının azaltılmasından başka bir şey değildir. Bu da (az sayılı) ortaklıkların teşviki ile olur. Yine servetin âtil bırakılmaması, harcamaların (infâk) teşvik edilmesi ribâ ortamının doğuşunun önlenmesine katkıda bulunur.

İslam iktisadındaki emek önceliği sermayeye dayalı sistemin (kapitalizmin) dışlanması demektir. İslamın ticarete verdiği önem "İslam kapitalizmi" diye adlandırılmamalıdır. Sermaye emekle veya işletme rizikosuyla (daman) birlikte bir üretim faktörü olarak kabul edilebilir.

Günümüzde emeğin hor görülmesinin temel sebebi insanın hor görülmesidir. İnsan bir beşerî sermaye, bir kaynak, bir işçi, bir tüketici, bir müşteri vs. gibi ele alınabilir ama bir "insan" olarak ele alınmaz. İnsanın insan yerine konmaması emek sömürsünün de yoğun olmasının göstergelerindedir. İslâm ülkelerinde bu daha da çok belirgindir.

Emeğiyle geçinenlerin gelirleri, kutuplaşmanın olduğu bir düzende bir hiç mesabesinde. İş-hizmet ilişkisi kopunca topluma verdikleriyle uyumlu olmayan bol kazanç sağlayanların el üstünde tutulduklarını görüyoruz. Üstelik hak edilmeyen yüksek kazançlar ahlâksızlık göstergesidir.

İslâm ülkelerindeki işçi ve emek meselesine İslâm'ın öncelikli yeri vermesi gerektiğini savunmalıyız. Çünkü Batı dünyasında sendikalaşma süreci içerisinde belli bir dengeye ulaşmış bulunan işçi meselesi, İslâm ülkelerinde adaletsiz bir görünümde. ⁷⁴ Bu adaletsizliğin unsurlarını işveren sömürsü, sendikacı sömürsü ve dış sömürü oluşturmaktadır. Gerçekten, özellikle Türkiye'de, bir taraftan işsizlik, bir taraftan da bu işsizlerle alay edencesine istenen veya fiilen ödenen yüksek ücretler ile birlikte emek karşılığı olmayan yüksek haksız kazançlar söz konusudur.

Bugün emeğiyle geçinenlerin gelirleri azalıyor. Zengin daha zengin fakir daha fakir hale geliyor. Küreselleşme ile dünya ekonomisinde üretimin payı azalıyor, finans sektörünün payı artıyor. Bir başka deyişle üretim fakir ülkelere bırakılıyor, ileri kapitalist ülkeler ise finans sistemine sahip olup dünyanın geri kalan kısmını kontrol ediyorlar.

Geçmişte para üretimle yakından ilgiliyken finans piyasalarını ellerinde tutan kapitalist ülkeler elinde bağımsız bir faktöre dönüştü. Parayı

kazananla kullanan farklılaştı. Bugün özellikle petrol ülkelerinin tasarruflarını finans piyasalarını kontrol eden kapitalist sistem kullanıyor. Yine Türkiye'nin yıllık ihracatının, 2008'de 120 milyar dolara kadar çıkması bir açıdan Batı kapitalizminin sanayi ve üretimi nisbeten geri ülkelere bırakıp dünya finans sektörüne hakim olmasıyla yani dizginleri tamamen ele geçirmesiyle açıklanabilir.

Günümüzde Türkiye gibi ülkelerde emek sömürüsü farklı boyutlarda ele alınmalıdır. Bunun en önemli sebebi, iktisadî kalkınmanın tasarruf eğilimi yüksek üst gelir gruplarının görevi olarak görülmesidir. Bu sistem Tanzimat'la birlikte, Batılılaşmanın iktisadî boyutunun gerçekleştirilmesi yani burjuva sınıfı oluşturulması niyetleriyle başlamıştır. Böylece emekçilerin tasarrufları da üst gelir gruplarının finansmanına yönlendirilmekte, vergiler ve enflasyon bu zümrelerin teşvik kaynakları olmaktadır. Böylece, zengini daha zengin, fakiri de daha fakir yapan bir sistem oluşturulmuştur. Oysa İslâm'ın üst gelir gruplarını değil, alt gelir gruplarını teşvik eden ve iktisadî faaliyete sokan bir iktisadî sistem getirdiğini biliyoruz.

İnsanın kendi emeğiyle hayatını sürdürmek istememesi kadar emeğin hakkının verilmemesi de ahlâksızlıktır.

Çalışma ibadettir. En kötü şartlar altında çalışma başkalarına yük olmaktan üstün tutulmuştur.⁷⁵ Çalışma ahlâkının esası insanın emek sarfederek geçimini sağlamasıdır. Sömürü iş olmadığı gibi işsizliğin ve ahlâksızlığın temelidir.

Günümüz ekonomilerinin temel sorunu ahlâkî sefaletlerin en önemli kaynağı olan ve emek israfından başka birşey olmayan işsizlik sorunudur. Çoğunluğunu İslâm ülkelerinin oluşturduğu az gelişmiş (daha doğru bir deyişle az kapitalistleşmiş) ülkeler ise daha da kötü durumdadırlar. Enflasyondan daha çok göze çarpan ve sıkıntı kaynağı problem olan işsizlik sanayi kapitalizminin bir ürünüdür. Kitlevî üretimin bir sonucu kitlevî tüketim, bir diğer sonucu da kitlevî işsizliktir. Bir başka deyişle işsizlik, en önemli kaynak ve emek israfıdır. Batı'da kitlevî üretimin bir sonucu olarak daha fazla arttırılamayan talep, malların satılamamasına, fabrikaların kapanmasına dolayısıyla işsizliğin artmasına yol açıyor.

İşsizliğin bir başka sebebi de insanların artık meslek sahibi olmaya önem vermemeledir. Bir başka deyişle işsizlik daha çok mesleksiz ve vasıfsız

insanların meselesidir. Kalifikasyon yükseldikçe işsizlik azalmaktadır. Meslek sahibi olmak o kadar önemlidir ki Mezopotamya ve Roma gibi bazı ilköğretim uygarlıklarında her tanrının bir mesleği vardı. İslâmî dönemlerde kaleme alınan eserlerde meslek pîrleri peygamberlerdi. Bu bir yönüyle ekonominin din içerisinde yer aldığını da vurgulamaktaydı. İslam insanların ihtiyaçlarını giderebildiği bir ekonomi oluştururken, bir yandan da onların meslek sahibi olmalarına önem verir. Ahilik'in temel fonksiyonu budur. Her insanın meslek sahibi olması, emeğiyle geçinmesi şarttır.

Kapitalist ülkeler kalkınmalarını büyük ölçüde emek (önce köle sonra işçi) sömürüsüyle sağlamışlardır. İslâm ise emeği en yüce değer olarak gören, kanâati ön planda tutan, servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılmasını sağlayan, sosyal refahı gerçekleştirmeyi amaçlayan bir sistem kurmuştur. Bu sistem içerisinde fiyatları ve ücretleri etkileyen tekelci eğilimler ile kaynağı büyük ölçüde emeğiyle geçinenlerin tasarrufları olan işverenleri teşvik kredileri yer bulmamıştır.

Avrupa işçi sefaletini büyük ölçüde XIX. yüzyıl sonlarındaki sendikalaşma süreciyle birlikte aştı. Görüldüğü gibi sendikalaşma, koalisyon hakkı veya bir başka deyişle toplu sözleşme düzeni Sanayi Devriminin bir sonucu olup sınıflı bir içtimaî-iktisadî yapıdan kaynaklanmıştır. Bu dönem Avrupasında işçilerin toplu olarak hak aramaları ve birleşmeleri, serbest rekabete aykırı olduğu için kanunen yasaktı. İşte bir noktada verimliliği düşüren bu sefaletin giderilmesi için adım adım, bazan uluslararası anlaşmalarla, sendikalaşma, toplu pazarlık ve sözleşme hakları tanındı.

3. Şahsiyetçilik ve Cemaatçilik: İnfâk, Zekât ve Miras

İslâm insana öyle bir değer vermektedir ki, onun nazarında bir insanı öldüren bütün insanlığı öldürmüş, bir insanı dirilten (maddî-manevî) bütün insanlığı diriltmiş gibidir.⁷⁶

Şahsiyetçiliği ile ferdî cemiyet içerisinde kaybolmaktan kurtaran onu daima cemiyete ilâvelerde bulunan bir birim haline getiren İslâm, ona ısrarla cemiyet menfaatlerini kendi menfaatlerinden üstün tutmayı telkin eder.

Merhamet, hürmet, adalet ve hizmet gibi ahlâkî esaslar ferdin şahsiyet kazanmasının olduğu kadar cemiyetin sağlam temellere dayanmış ol-

duğunun da göstergesidirler. Manevî ve kültürel yoğunluğu fazla olması gereken bir cemiyet ferdin sığınabileceği, ondan kopamayacağı cemiyettir. Böyle bir cemiyetin değerlerine karşı çıkmak İslâm'a karşı çıkmak olarak yorumlanmıştır ve cemaatten ayrılan kınanmıştır.⁷⁷

İslâm insanların doğuştan "hür ve eşit" olduklarını belli bir çerçevede kabul eder.⁷⁸ Ancak insanların zeka, kaabiliyet ve cinsiyet gibi doğuştan getirdikleri farklılıklarla miras, iktisadî farklılaşma gibi sonradan ortaya çıkan farklılıklar inkar edilmez. Yalnızca bunların hukukî imtiyazlara yol açmaması ve yine bunların en aza indirilmesi çeşitli politikalarla sağlanmaya çalışılır.

Bu, eşitlik kavramı ile 'işe en yakından başlama' ilkesi birbirini tamamlar. Toplumsal bütünlüğün bireylerin en yakın çevrelerinden, ailelerinden, akrabalarından ve komşularından başlayarak sağlanması amaçlanır.

Önce işe kendisinden başlaması gereken ve bu suretle olgunlaşan fert içtimaî dayanışmaya en yakınından başlayacaktır. Nitekim Hz. Peygambere görevini yapmaya en yakınlarından başlaması emredilmiştir.⁸⁰

Müslümanlar da faaliyetlerini öncelikle kendi çevrelerinde, genişleyen halkalar halinde yoğunlaştırmalıdır.⁸¹ Yakınları daima gözetmeyi teşvik, onlarla ilginin kesilmemesini tavsiye buna bir başlangıçtır. Öncelikle yakınların ihtiyaçları karşılanmalıdır.⁸²

İslâm'ın sosyal ve iktisadî ilkelerinden en önemlisi toplumculuktur (cemaatçilik). Toplum çıkarları her zaman kişi çıkarlarından üstün tutulmuştur.⁸³

Hatta, fıkhîta cemiyetin hakları, Allah'ın hakları arasında mütalaa edilmiştir. Bunları affetmek kimsenin yetkisinde değildir. İslâm, toplumculuğunu, kişilere sorumluluk verip ve kişilikleri güçlendirip onları toplumun hizmetine vererek sağlamak istemiştir.

Yine, sonuçta toplumun hakları olan kul hakları da ancak bu hak sahiplerinin affetmesiyle ortadan kalkabilirler. İstihsân ve istislâh bahislerinde belirtilen hususlar, İslâmın cemaatçi yönünü ortaya koymaktadır. İçtimai adalet, dayanışma ve güvenliğin temeli olan hizmet ilkesi de İslâm'ın bu yönünü vurgular.⁸⁴

Hizmet ahlâkı dayanışmacı toplumun esası olduğu gibi İslâm ekonomisi bir yönüyle infâk kavramına ve olgusuna dayanır. Yani İslâm ekonomisi biriktirmeye değil harcamaya dayanır. Daha teknik bir deyişle gelir oluşmasının temeline tasarrufu değil harcamayı koyar.

İnfâk (harcama) olgusu bu arz yönlü toplumu oluşturmanın maddî yönünü teşkil eder. Bütün toplum, kişinin kendisinden başlayarak en yakınlarından dış halkalara kadar infâk ile birbirine bağlanır. İşte bu noktada arz yönlü ekonomi gündeme gelir. Bu yaklaşıma göre ekonomi insan içindir. Çağdaş kapitalist anlayışta olduğu gibi insan ekonomi için değildir.

Bütün bunlar cemiyetin ayakta kalmasının şartı olan genel ahlâkı koruma ve sağlıklı bir kamuoyunu gerçekleştirme amacındadır.⁸⁵

Zekât, ister malî ister sosyal güvenlik kurumu olarak ele alınsın, bir nesil içinde servet ve mülkiyetin yaygınlaşmasının en önemli aracıdır. Bilindiği gibi zekât temel ihtiyaçlar çıktıktan ve bir yıl geçtikten sonra, bir asgarî geçim çizgisinin (nisâb) üstünde olanlardan altında olanlara, bazan devlet aracılığıyla, gelir transferidir. Vergi sistemi oldukça esnektir. Müslümanların ürün ve gelirlerinden % 5-50 arasında, ayrıca servetlerinden % 2,5 oranında vergi (zekât) alınmaktaydı.

Hz. Osman'dan sonra zekât, devletin karışmadığı, tıpkı namaz gibi ferdî bir sorumluluk unsuru ve sosyal dayanışma kurumu olarak yaşamıştır.

4. Sınıfsızlık

İslâm imtiyaz tanımaz. İslâm toplumunda imtiyazlara karşı bir tutum takınılmakla birlikte kabiliyet ve gelir farklılaşmasının tabii kabul edilmesi işbölümünün ve sosyal hareketliliğin temelidir.⁸⁶

Gelir, yetenek ve güç farklılaşmaları bir üstünlük sebebi değil dünya hayatındaki sınamanın aletleri olmalıdır.⁸⁷

Bireylere üstünlük ilmî⁸⁸ ve ahlâkî⁸⁹ ve anlamlarda tanınmıştır. Bu yüzden İslâm toplumlarında toprak aristokrasisi ile sanayi ve ticaret burjuvazisi oluşmamıştır. Fütüvvet ve ahilik geleneğine bağlı olan esnaf teşekkülünde küçük ölçekli fakat yaygın bir sanayi sistemi oluşturmuşlar ve sınıf geleneğinin oluşmasına imkân vermemişlerdir.⁹⁰

İslâm'ın sınıflaşmayı önleyici vasfı, vakıflar gibi içtimaî hizmet kurumlarının gelişmesinde oynadığı rol ile de sabittir. Böylece, kişilerin gelir fazlaları, bizzat kendileri tarafından, içtimaî hizmet kurumlarına aktarılmıştır. Dolayısıyla, teknik olarak müstehlik rantı denen bir mala değerinden daha fazla fiyat ödeyebilme takatinin, lüks tüketimde (ulaştırma araçlarındaki mevki farkları, turistik tarifeler, umumi hayat standardının çok üstündeki harcamalar şeklinde) israf edilmemesi, toplum refahının artmasına yardımcı olması amaçlanmıştır.

Vakıflar İslâm'daki hizmet müesseselerinin temelini teşkil etmektedir.⁹¹ Yine muhtelif hadislerde "sadaka-i câriye" (süreklî sadaka) gibi ıstılahlar altında vakıf teşvik edilmiştir. Böylece İslâm devletlerinde özellikle ilk devirlerden sonra Selçuklular ve Osmanlılar zamanında lüks tüketime yönelemeyen tüketici rantları vakıflara akarak sosyal refahı yükselten yaygın bir sabit sermaye teşekkül etmiştir.

Vakıf sistemi sosyal güvenlikle alakalı olduğu kadar eğitim, sağlık ve sosyal yardım, diyanet ve bayındırlık yatırımlarını yürüten kurum olarak malî sistemin üçüncü alt ögesini teşkil etmiştir.

5. Sınırlı Özel Mülkiyet

Mülkiyetin asıl sahibi Allah'tır. İnsanların mülkiyeti Allah'ın mülkiyetinden türemiştir. Allah'ın kullarına bağışladığı mülk onlara verilen emânettir. Kulun elindeki mülk bir imtihan aracıdır ve özel mülkiyetin toplumsal çıkarlarla çatışmaması lazımdır.⁹²

İslâm mülkiyetin temelinde öncelikle emeği arar. Sermaye ve toprak gibi diğer üretim faktörlerinin de ürünlerinin ferde ait oluşu ancak onun emeğiyle desteklenmiş olmasıyla mümkündür. Yine özel mülkiyetin toplumsal çıkarlarla çatışmaması lazımdır. Bu yüzden enerji kaynakları, stratejik madenler, geniş tarımsal topraklar üzerinde kamu mülkiyeti öngörülmüştür.

Özel mülkiyet bir hak olarak kabul edilmekle⁹³ birlikte kişiye malında her dilediği şeyi yapmak hakkı verilmemiştir.⁹⁴ Bu yüzden özel mülkiyeti sosyal bir görev aracı olarak yorumlayabiliyoruz. Bu şekilde İslâm'ın "malı koruma" ilkesi ortaya çıkıyor. Bu ilke hem malı saldırılardan korumak, hem de onu israf etmekten ve yoketmekten kaçınmak anlamlarına da gelir.

Özel mülkiyetin yaygınlaştırılması, belli ellerde toplanmasının önlenmesi aynı zamanda İslâm iktisadının en önemli hedeflerinden biridir. Yine bu sebepten miras mümkün olduğu kadar çok yakınlar arasında paylaşılır.⁹⁵

Mülkiyet olgusu bir yönüyle insan şahsiyetiyle ilgilidir. İslâm insana güvendiği ve onun şahsiyetine büyük değer verdiği için özel mülkiyeti de tanır. Zira özel mülkiyeti kabul etmeyen sistemler insana güvenmeyenlerdir. Mülkiyet insan şahsiyetinin gereği ise mülkiyete hürmet insana hürmetten başka bir şey değildir.

Mülkiyet şahsiyet ve hürriyetle ilgili olduğu için mülkiyet büyüdükçe ona sahip olan kişinin de hürriyeti büyür ve toplumun hürriyetini tehdit etmeye başlar. Bu durum, ancak mülkiyetin büyümesine engel olunursa önlenabilir. Şahsiyetin belirleyicilerinden olan mülkiyet küçük ve yaygın olmalıdır.

Ahlâkî kurallara uyararak büyük sermaye sahibi olmanın imkânı yoktur. Bu yüzden küçük sermaye ve küçük mülkiyet emek ürünü olabilir fakat bunu büyük sermaye için düşünemeyiz.

Özel mülkiyet bu imtihan esprisi çerçevesinde toplumsal görev niteliği olan bir haktır. Helâl yollardan elde edilen mülkiyeti gasb ve hırsızlıktan korumak, bu suretle helâl olmayan kazançlara mani olma emeğe olan saygının bir ifadesidir. Yine bu sebepten meşru mülkiyet korunmuştur ve onu müdafaa hakkı verilmiştir ve Peygamberimiz "Malının önünde öldürülen kimse şehittir" buyurmuştur.⁹⁶

İslâm'da böyle bir esas olan özel mülkiyetin çerçevesini toplum çıkarları çizmektedir. Toplumun menfaati gerektirdiği zaman özel mülkiyete müdahale edilebilir.

Zaruret hallerinde ferdî mülkiyete geçici olarak yeni sınırlar konabilir.⁹⁷ Burada zekâtta olduğu gibi belirli bir nisbet söz konusu değildir. Nisbeti tayin eden zarurettir.⁹⁸

6. Adil Gelir Dağılımı ve İktisadî İstikrar

Servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması ile adil gelir dağılımı iktisat siyasetinin temel hedeflerindedir. Özel mülkiyetin yaygınlaştırılma-

sı, belli ellerde toplanmasının önlenmesi aynı zamanda "İslâm iktisadî"nın en önemli hedeflerinden biridir.⁹⁹

Ayrıca servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılmasını sağlayan bir başka faktör, mirasın mümkün olduğu kadar geniş bir yakınlar zümresi arasında bölüş-türülmesidir. İslâm miras hükümleri mülkiyeti küçük parçalara ayırmaya eğilimlidir.¹⁰⁰

Bu hedefe doğru ilkin büyük mülkiyetlerin oluşma süreci ortadan kaldırılır. Kapitalist devletin büyükleri ve büyümeyi teşvik politikası söz konusu olmadığı gibi **küçük üretici ve girişimciliğin** hakim kılındığını tarihî tecrübe ispatlamaktadır.

Bu ekonomik gücün siyasî güce dönüşmemesi anlamına da gelir. Yine zenginlik bireysel bir olay değil toplumsal bir olaydır. Bireysel yetenekler ancak toplumsal talep varsa zenginlikler oluşturabilir. Bu yüzden zenginliğin toplumla paylaşılması esas olmalıdır. Yine bu ilke iktisadî güçlenmenin belli bir zümrenin değil; bütün toplumun görevi olduğunu gösterir. Burada sosyal adaletin adeta bir finansman unsuru olarak uygulandığını tekrar edelim.

Adil gelir dağılımının esasî iktisadî istikrardır. Bunun da üç önemli esasî üretim ve arzın yüksek seviyede tutulması, istikrarlı para sistemi ile fiyat ve kalite denetimidir.

Adil gelir dağılımını sağlamak (servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması) fakirliği ortadan kaldırmaktır. Hayatın idamesi için insanların ihtiyaçlarını giderebilmeleri gerekir; o da bunu sağlamak ister. İslâm'ın üst gelir gruplarını değil, alt gelir gruplarını teşvik eden ve iktisadî faaliyete sokan bir iktisadî sistem getirdiğini biliyoruz. Böylece daha üretim safhasının başlangıcında bölüşüm meselesi de büyük ölçüde halledilir.

Gelir dağılımının son derece bozuk olduğu dolayısıyla fakirliğin yaygın olduğu İslâm toplumlarında iş ahlâkının ve iş barışının hatta toplum barışının sağlanması imkansızdır. Bu yüzden ortaya çıkan toplumsal gerginliklerin büyümemesinin temel sebebi aile, akrabalık ve komşuluk geleneklerinin hala varlığını sürdürmesidir. Modern kapitalizmin hor gördüğü bu tür gelenekler toplumlarımızdaki gerginlikleri azaltan en önemli faktördür.

Gelir ve servet dağılımının âdil olmadığı bir toplumda ve dünyada kardeşlikten bahsedilemez. Bu sömürü aslında yerel olmaktan çok global bir sömürüdür. Şüphesiz ki, kardeşini¹⁰¹ kendine tercihte ileri gitme müslümanlıkta ileri gitmez.¹⁰²

Günümüzde halen büyümeyi teşvik eden, sonuçta gelir dağılımını bozan zihniyetin ve uygulamanın hakim olduğunu görüyoruz. Bu da gelir ve servet adaletsizliğini arttırmakta dolayısıyla ahlâksızlığın zeminini güçlendirmektedir.

Günümüzde dünya sistemi içerisinde müslümanların etken değil edilgen olmaları, İslâm ülkelerinin dünyanın gelir dağılımı en bozuk ülkeleri olmaları öncelikle ahlâkî bir problem gibi görünmektedir.

İktisadî istikrar sosyal adaletin ve adil gelir dağılımının sağlanmasının temel şartlarından. Bunun da üç önemli esası üretim ve arzın yüksek seviyede tutulması, istikrarlı para sistemi ile fiyat ve kalite denetimidir.

İslâm'ın, iktisadî ahlâka bağlama yönündeki temel tavrı fiyat konusunda da geçerlidir. Burada alıcı ve satıcılara müsamahalı olmaları yönünde bir davranış öğütlenir: "Satarken cömert ve müsamahakar hareket eden, alacağını isterken cömert ve müsamahakar olan kula Allah merhamet eder".¹⁰³ Buna göre pazarlık vetiresinin sertlikten uzaklaşması amaçlanır. Talep cephesinin düşük fiyat verme, arz cephesinin yüksek fiyat isteme eğilimi yumuşatarak arz ve talebin esneklik kazanması ve fiyat istikrarının kolaylaşması düşünülür.

İnsanlar, hayırlı işlerde rekabet etmeli, yarışmalıdırlar. İktisadî anlamda rekabetin bir süre sonra rekabeti öldürdüğü ve şu veya bu şekilde anlaşmalarla sonuçlandığı bilinmektedir. Bu yüzden daha işin başında yardımlaşma ve dayanışmanın bir esas olarak kabul edilmesi tekellik gibi arzu edilmeyen şeylerin doğmasına yol açacak ortamın belirmesini büyük ölçüde önler.

İslâm ekonomisi kapitalizmin dayandığı kitlevî üretim olgusunu benimsemez. Buna karşılık ihtiyaca göre üretim fikrini uygular. İlk bakışta bu yaklaşımın yüksek bir üretim kapasitesi yaratamayacağı düşünülebilir. Ancak küçük üreticiliğin hakim kılındığı bir sistem içinde herkesin ihtiyacını gidermeyi hedefleyen yüksek bir üretim seviyesi tutturulmuştur. İhtiyaçların başında halkın beslenme, giyinme ve barınma ihtiyaçları gelir. Bu

yüzden tarım ve küçük sanayi sistemiyle savunma ihtiyaçlarını gidermeye yönelik sanayi faaliyetleri öncelik taşır.

Hz. Peygamber ilke olarak toprağı işleyenin ona sahip olmasını ve herhalde toprağını boş bırakmamasını istemiştir. Boş toprakların da işletmeye açılması özendirilmiştir. Büyük tarımsal topraklarda, kişilere kullanım hakkının tanınması yanında, kural olarak devlet mülkiyeti tanınmıştır. Daha Hz. Peygamber döneminde iktâ' denen bu uygulama sonraları tımar sistemi olarak yaşatılmıştır.

İslâm ekonomisi istikrarlı ve reel para sistemini savunur. Bu bir noktada belirsizlik ve bilinmezliklerin giderilmesi ilkesinin tabii bir sonucudur. Paranın sadece mübadele aracı olma fonksiyonu ön plana çıkarılmıştır.

Fiyat ve kalite denetimi narh sistemi olarak yaşamıştır. Buna göre fiyatların, ilke olarak, tekelci müdahalelerin olmadığı bir piyasada serbestçe oluşması istenmiştir. Devlet veya tekelci güçler tarafından yapılacak müdahalelerin ticâret hacmini daraltacağı ve karaborsaya yol açacağı bilinmektedir. Ancak eksik rekabet şartları altında ve özellikle ihtikar ortamı oluştuğunda fiyatlar devlet denetimine tâbidir.

Fiyat denetimi gibi narh sistemi içinde yer alan kalite denetimi ve standardizasyon da aynı zamanda bilinmezlik ve belirsizliklerin giderildiği reel ekonominin gereğidir.

Yine ticarî faaliyetlerde tüketiciyi aldatacak davranışlardan kaçınılması, mal fiyatlarını yapay olarak yükseltecek spekülâtif müdahalelerden uzaklaşılması istenmiştir. Mal komisyonculuğu yasaklanmış, malların üreticiden tüketiciye en kısa yoldan ulaşması amaçlanmıştır.

VI. SONUÇ

İslâm iktisadının da hedeflerinin başında, zenginliğe değil, temiz kalbe ulaşmak gelir. Zenginlik bir güç, itibar ve iktidar vesilesi olmamalıdır. Sadece hizmet ve infâk vesilesi olmalıdır. Ancak böylece temiz kalbe ulaşmayı sağlayan bir araç olabilir.

Gerek İslâm'ın iktisadî ilkeleri, gerek tarihî tecrübe bize, İslâm iktisadının bir öz sermaye iktisadı olduğunu göstermektedir. Kredi arzı teşvik

edilirken kredi talebi en aza indirilmeye çalışılmıştır. Krediyeye dayanmayan ekonomi hem ribâ baskısının hafifletilmesi anlamına gelir, hem de girişim sahiplerinin ortaklıklar kurmalarını teşvik eder.

O halde İslâm iktisadında işçilik kalıplaşmış ve sürekli bir statü değildir. Bunun için İslâm iktisadî emek-sermaye, işçi-işveren ilişkilerini Batı'dan farklı olarak çatışma içerisinde değil bir işbirliği içerisinde düzenlemiş ve bu ilişkileri mutlak değil nisbî ilişkiler olarak kabul etmiştir. Emeğin teşkilatlanması sınıfsal karaktere bürünmemiş, işçi ile işveren, esnaf sisteminde, aynı çatı altında birleştirmiştir.

İşbirliği ve bütünleşme çabalarına rağmen bugünkü İslâm ülkelerini İslâm devleti tanımına sokmak zor olduğu gibi iktisadî sistemlerini de "İslâm ekonomisi" olarak sıfatlandırmak kabil değildir. İnsaniyle, toplumuyla, devletiyle İslâm gerçekleşmeden "İslâm iktisadı" uygulamalarının geçiş dönemi uygulaması olma şansı bile yoktur.

İslâm ülkelerinin geçmişinde belirleyici olan fütüvvet ve ahilik geleneğinin ihyâ edilmesi iktisat-ahlâk bütünlüğünü tekrar oluşturmada ilk adımı oluşturacaktır. Yeni bir uygarlık oluşturmanın hareket noktası budur. Günümüze müslümanların tecrübeleri yani İslâm tarihi iyi bilinmediği için "İslâm iktisadı"na İslâm tarihi değil Batı tarihi kaynaklık etmekte ve bir tür 'İslâm Kapitalizmi' ortaya çıkmaktadır.

Bilgi ve usul meselelerini halletmeden İslâm'ın bütünlüğünü ve "İslâm iktisadı"nın bu bütün içerisindeki yerini belirtmek mümkün değildir. İslâm'ın kültürel ve tarihî bütünlüğünü dikkate almadan yapılan "İslâm iktisadı" çalışmaları "faizsiz ve zekâtlı kapitalizm"i düşündürmektedir. Bu tür çalışmalar "İslâm iktisadı"ndan çok, kapitalist iktisat teorisine katkıda bulunmaktadır.

Kapitalizm, hevesleri sınırsız burjuva tipini oluşturmuş ve onu homo-economicus ismiyle modelleştirmiştir. Oysa üretim tarzının hedefi ise insanın tüketim ihtiyaçlarını gidermekle birlikte sonsuz maddî tatmin eğilimi yerine sonsuz manevî tatmin imkanlarını vermek olmalıdır. Yine harcamalarda ve tüketimde itidal savunulmalıdır. Harcama ve tüketim eğiliminin yaygın bir şekilde canlı kalması istenmiştir.

"İslâm iktisadı" ferdiyetçi değil, şahsiyetçi ve cemaatçi eğilimlere sahiptir. Kendi çıkarını ön planda tutan insan tipi İslâm'a yabancısıdır. Devletçilik

olsa olsa ekonominin denetim ve gözetim alanlarını kapsar. Yoksa devlet üretici değil ancak üretim alanında organizatör olabilir. Bu çerçevede ferdi ve özel teşebbüsü engelleyici ve ona rakip değildir.

Az gelişmiş veya kalkınmakta olan ülkeler Batı türü bir kalkınmayı bir hayat yolu olarak benimsemiş görünüyorlar. Bu ülkeler "kalkındıkça" kalkınmış ülkelerle aralarındaki açık kapanacağına daha da artıyor. Dünya nimetlerinin dörtte üçü dünya nüfusunun ileri kapitalist üçte birinin tekeli altındadır.

Günümüzde ihtişam ile sefalet, aşırı beslenmeden ölüm ile açlıktan ölüm yanyana barınıyor. Silahlanma ve başkalarını tahribe yönelen kaynakların çok az bir kısmı açlık sorununu ortadan kaldıracaktır. Gerçekten kapitalist sistem kendisini "tehlikeye" atmıştır. Bütün bunlar insanca bir hayat tarzı özlemini ve yeni bir uygarlığı gündeme getiriyor.

Bu yüzden faizsiz bankacılık gibi gelir dağılımını olumlu yönde etkilemeye kurumların teorisini yapmaktan çok, insanca bir hayat tarzı ve yeni bir medeniyet ile ilgili sorunlar ele alınmalıdır. Bu yaklaşım binlerce yıllık birikimin önümüzdeki yeni uygarlık ve ekonomi arayışlarına ışık tutması anlamına da gelmektedir.

- 1| *Fütüvvet ve ahilik hakkında bkz. Giese F., "Osmanlı imparatorluğunun teşekkülü meselesi", Türkiyat Mecmuası, S. 1-İst. 1925; Abdülbaki Gölpınarlı, "İslâm-Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları", İÜİFM, XI, İst. 1952, s. 354; Aynı yazar "Şeyh Seyyid Gaybi oğlu Şeyh Seyyid Hüseyin'in Fütüvvetnâmesi, İÜİFM, XVII, İst. 1960, s. 27-155; Franz Taeschner, "İslâm Ortaçağında Fütüvva Teşkilâtı", İÜİFM, XV, İst. 1955; Aynı yazar, "İslâm'da Fütüvvet Teşkilâtının Doğuşu Meselesi", Belleten, 142, Ankara 1972, s. 209-210; L. Massignon, "Guild-Islamic", Encyclopaedia of the social sciences, VII-VIII, 214-216; "Sınıf", İslâm Ansiklopedisi, X, 555.*
- 2| *Osmanlı Devleti XVIII. yüzyılın birinci bölümünde, 1747-1768 yılları arasında uzun süreli bir barış dönemi yaşamıştır. 21 yıl süren uzun ve kesintisiz bu barış döneminden sonra 1768 yılından 1820'lerin sonuna kadar uzun, yıpratıcı, masraflı ve yenilgilerle biten savaşlar yapmış, bunun sonucunda bütçe harcamaları önemli oranda artmıştı.*
- 3| *Kalvinizmin izafe edildiği Jean Calvin (1509-1564) teokrat olduğu kadar siyasetçidir. Cenevre kentinin diktatörü olarak ölen Calvin'in, Stefan Zweig'in*

- 1936'da yazdığı bir kitabında Hitler'i çağrıştıracak bir ifadeyle ele alınması ilginçtir. Bkz. Kılıçbay, 2006, I, 90-98.
- 4| Sombart, Werner (2005), *Kapitalizm ve Yahudiler*, (Çev. S. Gürses), 2. bs. İleri Yay. İst. ; (2008), *Burjuva*, (Çev. Oğuz Adanır), 2. bs. Doğu-Batı Yay. İst.; Kılıçbay, M. Ali (2006), "Kapitalizm, Kalvinizm ve İslami Kalvinistler", *TİSK Akademi Dergisi*, I. 2006, 91.
- 5| *Buna bir örnek olarak Medine pazarı uygulamasını verebiliriz. Bu pazarda mevki avantajları gibi rantların oluşmasına imkan verilmiyordu: Cengiz Kallek, Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa, İst. 1992. Yine İslam piyasa ekonomisiyle Ortaçağ Batısındaki uygulamanın birbirlerine çok benzediğini biliyoruz:*
- Orta çağın ilk yarısında idealize edilen buhransız ve ihtirssız ekonomik hayat yeniden geçerli olup şehir için dayanışma ve himaye esaslarına göre örgütlenmiş bir ekonomik ve sosyal düzen tesisine çalışılmıştır.*
- Şehre ucuz ve bol erzak sağlayabilmek için malın pazara gelmesini, herkesin ihtiyacı oranında ve arz edilen miktar göz önünde tutularak alımını yapmasını sağlamak, zahirenin üreticiden dolaysız bir şekilde tüketici eline geçmesini sağlama prensipleri dahilinde hareket ediliyordu. Bu nedenle, pazara gelmeden bir malın, şehre varmadan yolda alınmasının, ihtiyaçtan fazlasını alıp depo ederek suni darlık yaratarak ihtikar yapılmasının önlenmesi gerekiyordu. Satılmak üzere gelen mallar pazar yerinde belediye memurları gelip evsafını ve fiyatını tesbit edinceye kadar bekletilir ve pazar açıldıktan sonra satışına izin verilirdi.*
- Fiyatlar narha tabiydi. Pazar yerlerinde, mevki rantını önlemek için, pazarcı esnafın yeri belli bir sıra dahilinde değişiyordu.*
- Bkz. Halil Sahillioğlu, İktisat Tarihi Ders notları*
- 6| Sée, Henri, *Modern kapitalizmin doğuşu*, Çev. T.Erim, İst. 1970, s.43. *İslâm'ın sömürüye, sömürgeciliğe imkan tanımayan; adaletsizliğe, ferdîyetçiliğe, riba, kumar ve spekülâtif işlemlere karşı olan sistemi kapitalizme geçiş imkanı vermemiştir.*
- 7| *İdeoloji konusunda bkz. Cemil Meriç, Ümrandan uygarlığa, İst. 1984.*
- 8| *Sosyal tarih çalışmaları için bkz. Freyer, Hans, İçtimai nazariyeler tarihi (Çev. T. Çağatay, 2. bs.), Ank. 1968, 20-26.*
- 9| *Ona göre klasikler, 'İngiliz medeni hukukunu Hindistan'ın yerli halkı üzerine zorla empoze eden' zihniyetinin etkisiyle teorilerini 'bütün dünyanın Londra'nın sermayedarlarından oluştuğu' varsayımı üzerine kurmuşlardı. Soyut akıl yürütme yöntemi ise ona göre Ricardo'nun Yahudi olmasından kaynaklanıyordu. Yine o tümevarımın tüm dengelimle birlikte kullanılması gerektiğini vurgulamıştı. Bu nakiller için bkz. Kurmuş, Orhan, Bir bilim olarak iktisat tarihinin doğuşu, Ank. 1982, 143-5.*

- 10| Alman tarihçi okulu hakkında bkz. Rist C.- Gide, C., *Fizyokratlardan günü-müze kadar iktisadî mezhepler tarihi*, (Çev. A. Muammer-Ş. Kaya), 4. bs. İst. 1341, 497-535; Kazgan, Gülten, *İktisadî düşünce veya politik iktisadın evrimi*, 2. bs. İst. 1973, 208-210; Kurmuş, 1982, 143.
- 11| Kurmuş, 1982, 79-89.
- 12| Kurmuş, 1982, 166-171.
- 13| İngiltere'de 1600'lü yılların başında radikal bir kalvinist mezhep olarak yayılan püritenlik İngiltere'de 1649'da Cromwel'in iktidara gelmesinde, ABD'nin kuruluşunda ve kızılderili soykırımında etkili olmuştur. Afganistan ve Irak'ın işgallerinde püriten geleneğinin önemli yeri vardır.
- 14| Schumpeter, Joseph A., *History of Economic Analysis*, London, 1961, s.73-74. Schumpeter'in bu samimi itirafı bir çok batılı yazarın girmeye cesaret edemediği bir alanı işaret etmektedir. Mesela bkz. Galbraith, J. K. *İktisat Tarihi*, Çev. M. Günay, İst. 2004, s. 28.
- 15| İslâm iktisadî düşünce tarihinin kaynakları hakkında bkz. Orman, Sabri, *İktisat, tarih ve toplum*, İst. 2001, s. 247-299; Ayrıca bkz. Abul-Hasan M.Sadeq-Aidit Ghazali (Ed.), *Readings in İslâmic Economic Thought*, Longman Malaysia, 1992; *İslâm İktisadı Araştırmaları*, İst.1988.
- 16| Aclûnî, *Keşfu'l- Hafa*, I, 412
- 17| *Zâriyât*, 51/56.
- 18| *Bakara*, 2/25, 277; *Nisa*, 4/57, 112, 124, 173; *Mâide*, 5/9, 55, 69; *Kehf*, 18/30; *Nûr*, 24/97.
- 19| *Şuarâ*, 26/88.
- 20| "De ki, Allah'ın kulları için ortaya çıkardığı güzellikleri ve temiz, hoş rızıkları kim haram kıldı" (*A'raf*, 7/32).
- 21| "Şüphesiz ki, Allah müminlerden kendilerini ve mallarını cennet karşılığında satın almıştır." (*Tevbe*, 9/111; ilgili diğer âyetler: *Âlu İmrân*, 3/14-15; *Şûrâ*, 42/27; *Zuhruf*, 43/33-35).
- 22| *Nûr*, 24/38.
- 23| *Kur'an'da* "Biz yeri, göğü ve arasındakileri boş yere yaratmadık" (*Sâd*, 38/27) ve "Şurasını iyi biliniz ki, mallarınız ve çocuklarınız birer imtihan vasıtasıdır" (*Enfâl*, 8/28; ilgili diğer âyetler: *Âlu İmrân*, 3/186; *Kehf*, 18/7; *Câsiye*, 45/22; *Tegâbün*, 64/15) buyrulmuştur.
- 24| *Bakara*, 2/22, 29, 35, 36, 58; *Mâide*, 5/ 120; *A'raf*, 7/10, 24; *Tevbe*, 9/24, 115; *İbrahim*, 14/32; *Hicr*, 15/19-21; *Nahl*, 16/5, 11-14; *Taha*, 20/53-54; *Hacc*, 22/65; *Lokman*, 31/20; *Mümin*, 40/79-80; *Casiye*, 45/13; *Kâf*, 50/11; *Mülk*, 67/15.
- 25| *Bakara*, 2/60, 68, 177; *Mâide*, 5/88; *A'raf*, 7/128, 160; *Nahl*, 16/114.
- 26| *En'am*, 6/165; *Mâide*, 5/48.
- 27| *Kıyâmet*, 75/36.

- 28| *Tekâsür*, 102/8.
- 29| "Her ümmet için bir fitne vardır. Benim ümmetimin fitnesi de maldır": *Tirmizî*, *Zühd*, 26.
- 30| *İsra*, 17/70.
- 31| *Tîn*, 95/4.
- 32| *Tîn*, 95/15.
- 33| *Me'aric*, 70/19-25.
- 34| *Hacc*, 22/66.
- 35| *İsra*, 17/83.
- 36| *Fecr*, 89/15-20.
- 37| *Beled*, 90/10; *Alak*, 96/6-8.
- 38| *İsra*, 17/190.
- 39| "Şüphesiz ki, kâfirlerin ne malları, ne çocukları Allah'tan gelecek şeyden onları kurtarabilecektir. Onlar ateşin yakıtlarıdır": (*Âlu İmrân*, 3/10); "Bırak onları yesinler, faydalansınlar. Onları emel oyalasın. Yakında bileceklerdir" (*Hicr*, 15/3; ilgili âyetler *Âlu İmrân*, 2/116, 145, 152; *Nisa*, 4/134; *Tevbe*, 9/69; *Hûd*, 11/16-17; *Nahl*, 16/30; *İsra*, 17/18-19; *Mü'minûn*, 23/114).
- 40| "Ameller (eylemler) niyete göredir. Kişiye niyetinin karşılığı verilecektir". *Buhârî*, *Bedu'l-vahy*, 1; *İman*, 41.
- 41| Peygamberimiz şöyle buyurmuştu: "Şüphesiz ki, din samimiyettir...Allah'a, Kitabı'na, Elçisi'ne, müminlerin önderlerine (devlet başkanlarına) ve cemiyetlerine karşı olan samimiyet": *Müslim*, *Îmân*, 95; *Ebû Dâvûd*, *Edeb*, 4944.
- 42| *Buhârî*, *Ahkâm*, I.
- 43| *Lokman*, 31/33.
- 44| "Allah, sizin ne dış görünüşünüze ne de mallarınıza bakar. O sadece sizin kalplerinize ve amellerinize bakar": *Müslim*, *Birr* 33; *İbn Mâce*, *Zühd*, 9; *İbn Hanbel*, II, 285, 539.
- 45| "Ey iman edenler. Kendinizi düzeltmeye bakın. Siz doğru yolu bulunca sapanlar size zarar veremez. Hepinizin dönüp varacağı nihayet Allah'tır (*Mâide*, 5/105).
- 46| Kişi çevresinde ufak olsun büyük olsun bir fenalık gördüğünde eliyle, gücü yetmezse dili ile önlemelidir. Buna da gücü yetmezse onu kalbiyle kötülemelidir. *Ebû Dâvûd*, *Salat*, 1140; *Melâhim*, 4340.
- 47| "Sizden sadece zulmedenlere isâbet etmekle kalmayacak fitneden sakınınız" (*Enfâl*, 8/25).
- 48| Klasik fıkıh usulünde ihtiyaçlar zârûriyât, hâciyât ve tahsîniyât olarak sıralama gösterirler. Bunları insanın hayatını sürdürebilmesi için yeme-içme, barınma, giyinme gibi temel ihtiyaçlar ve bu ihtiyaçları en güzel şekillerde karşılayan kültürel, entellektüel ve sanatsal boyutlar olarak yorumlayabiliriz. Zaten iktisatta da ihtiyaçların zorunlu, kültürel ve lüks olarak bir sıralama gösterdiğini

biliyoruz. Bu ihtiyaçlar zaman ve mekan içerisinde izafî ve nisbî olabilir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Yaran, Rahmi, İslam Fıkıhında İhtiyaç Kavramı Ve Kurumsallaşması, İst. 2007.

- 49| "Kanâat tükenmez bir hazinedir" buyurulmuştur: Keşfu'l-hafa, II, 102. Herhangi bir şeyi lüzumundan fazla kullanmak, yani israf etmek, bir şeyi beyhude yere dağıtmak, layık olmayan yerlere sarfetmek, bir şeyin olmasını hırsla istemek kötü huylardır. Fakat güzel şeylere erişmek için hırs göstermek iyidir.
- 50| "Zenginlik mal mülk çokluğundan değildir. Zenginlik gönül zenginliğidir": Buhârî, Rikak, 15; Müslim, Zekât, 120; Tirmizi, Zühd, 40; İbn Mâce, Zühd 9; "Müslüman olup da ancak yetebilecek kadar rızıklandırılan kimse kurtulmuştur. Allah verdiği şeyle onu tatmin etmiş, kanâat sahibi kılmıştır": Müslim, Zekât, 125; Tirmizi, Zühd, 35; İbn Hanbel, II, 8.
- 51| "Kim Allah'a tevekkül ederse O ona yeter" (Talâk, 65/3); "Müminler Allah'a tevekkül etsinler"(İbrahim, 14/11); "Eğer mümin iseniz Allah'a tevekkül ediniz" (Mâide, 5/23).
- 52| "Bir işe başlayacağın zaman Allah'a tevekkül et. Şüphesiz Allah tevekkül edenleri sever": Âlu İmrân, 3/159; Âlu İmrân 3/122, 160; Mâide 5/11; Tevbe 9/51; Tegâbün 64/13.
- 53| Sâd, 38/10.
- 54| Tirmizi, Kıyâmet, 60.
- 55| "Allah rızıkı kullarına sınırsız olarak verseydi yeryüzünde azgınlık çıkarırlardı. Fakat Allah dilediği kadar indiriyor. Şüphesiz o kulların herşeyinden haberdar olan ve onları bilendir" (Şûrâ; 42/27).
- 56| Buhârî, Nefekât, I; Müslim, Zühd, 41; Tirmizi, Birr, 44; Nesâî, Zekât, 78.
- 57| "Ey iman edenler, hiçbir alışveriş, dostluk ve şefaatin olmayacağı gün gelmeden size rızık olarak verdiğimiz şeylerden infâk edin" (Bakara, 2/254).
- 58| Vâkıa, 57/7.
- 59| "Adem oğlunun mal dolu iki vadisi olsa hiç şüphesiz üçüncüsünü de ister. Adem oğlunun karnını ancak toprak doyurur. Bununla beraber Allah da tevbe edenlerin tevbesini kabul eder": Buhârî, Rikak 10; Müslim, Zekât 116-119; İbn Hanbel, III, 247, 341; V, 219; Ayrıca bkz. Tirmizi, Zühd 27, Menâkıb 32, 64; İbn Mâce, Zühd 27.
- 60| "Adamlar vardır. Ne bir ticâret ve ne de bir alışveriş onları Allah'ı anmaktan, namazlarını kılmaktan, zekâtlarını vermekten alıkoyamaz" (Nûr, 24/38).
- 61| "Başkalarına zarar vermek ve zarara zararla karşılık vermek yoktur": İbn Mâce, Ahkâm, 17; Malik, Akdiye, 31; İbn Hanbel, V, 327 hadis-i şerifi ve bundan çıkarılan diğer hukuk kaidelerinden birkaçı: "Zarar kadim olmaz" Mecelle: 7, "Zarar izale olunur" Mec. 20, "Zarâr-ı âmmi def' için zarâr-ı hâs ihtiyar olunur" Mec. 26, "Zarâr-ı eşedd, zarâr-ı ehaff ile izale olunur" Mec. 27 vs. nitekim Hz. Peygamber iktâ' ettiği tuz madenin bulunduğu bir toprağı ferđ

- mülkiyet altında olması kamuya zarar vereceği gerekçesiyle geri almıştı: Ebû Dâvûd, Harâc, 3064.
- 62| Mesela bkz. Sée, 1970, 43.
- 63| "O gün, ne mal fayda verir ne de evlat, ancak Allah'a temiz bir kalple gelenler fayda bulur": Şuarâ, 26/88-89.
- 64| "İnsan, başkalarına karşı, kendisine nasıl davranılmasından hoşlanıyorsa öyle davranсын": Müslim, İmâre 46. Ayrıca bkz. Nesâî, Bey'at 25; İbn Mâce, Fiten 9.
- 65| Suyutî, Kenzû'l-Ummâl, 3/17, No: 5225.
- 66| Ahmed b. Hanbel, I, 194. Yine "Kalbine danış. İyilik, kalbin uygun gördüğü ve yapılmasını tasdik ettiği şeydir. Günâh ise içini tırmalayan ve başkalarını sana yap diye fetvâlar verseler bile, içinde şüphe ve tereddüt uyandıran şeydir.": Ahmed b. Hanbel, IV, 227-228; Dârimî, Büyü, 2.
- 67| Suyutî, el-Câmi'ü's-Sağîr, 3, 244; Gazzâlî, İhya, II, 64
- 68| Fütüvvet ve fütüvvetnâmeler hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülbaki Gölpınarlı, "İslâm-Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları", İÜİFM, XI, İst. 1952, s. 354; Aynı yazar "Şeyh Seyyid Gaybi oğlu Şeyh Seyyid Hüseyin'in Fütüvvetnâmesi, İÜİFM, XVII, İst. 1960, s. 27-155; Franz Taeschner, "İslâm Ortaçağında Fütüvva Teşkilâtı", İÜİFM, XV, İst. 1955; Aynı yazar, "İslâm'da Fütüvvet Teşkilâtının Doğuşu Meselesi", Belleten, 142, Ankara 1972, s. 209-210; "Fütüvvetnâme", Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, III, 262.
- 69| Bu ilkeler için bkz. Msl. Kuşeyrî, Risale, Mısır, 1319, s. 112; Muhyiddîn b. Arabî, Fütühâtü'l-Mekkiye, I, Bulak, 1269, s. 262; Erdebilî Kitabu'l-fütüvvve, v.100b. Süleymaniye Ktp. Ayasofya Kit. Nu. 2049 da kayıtlı Mecmuatu'r-resail fi't-tasavvuf içinde.
- 70| Sombart kapitalizmin Batı'ya sağladığı imkanları, "Zengin olduk, çünkü ırklar ve milletler bizim için tamamen öldüler, bizim için kıtalar ıssızlaştı" ifadesiyle sömürgecilğe bağlar. Bkz. Sée, 1970, 43; XVI. yüzyılın ilk yarısında İspanyol Cortez Aztek, Portekizli Pizarro İnkâ uygarlıklarını kısa sürede 'her türlü zulüm ve alçaklık'la yokettiler. Altın elde etmek için Aztek ve İnkaların yokedilmeleri hakkında bkz. Cipolla, Fatihler, Korsanlar, Tüccarlar, (Çev. T. Altınova), İst. 2003, 2-3; Yelken ve Top, (Çev. A. Kayabal), İst. 2003, 75; "Coğrafi keşiflerden sonra Avrupa devletleri açgözlükte ve barbarlıkta birbirleriyle yarıştılar". Baharat ticareti için Portekizliler, Hollandalılar, İngilizler, İspanyollar ve Fransızlar insanları fakir düşürdüler, köleleştirdiler ve kimilerinin de kökünü kuruttular": Dalby, Andrew, Tehlikeli Tatlar, Tarih Boyunca Baharat, (Çev. N. Pişkin), İst.2004, 11.
- 71| "Ve gerçekten de insan ancak kendi çalıştığını elde eder" (Necm, 53/39). Hz. Peygamber de kazancın en üstününün el emeğinin ürünü olduğunu belirtir: "Hiç kimse elinin emeğinden daha hayırlı bir şey yememiştir": Buhârî, Büyü, 15.

- 72| NurettinTopçu, *Yarınki Türkiye, İst. 1997, s. 23.*
- 73| *Buhârî, Mezâlim, 33.*
- 74| *Oysa Hz. Peygamber ücretin işçiye "teri kurumadan" verilmesini emretmiş (İbn Mâce, Ruhûn, 4) hele ücretle bir kimse çalıştırıp da ücretini vermeyen kimsenin kıyamet gününde hasmı olduğunu bildirmiştir (Buhârî, Büyû', 106).*
- 75| *"Kişinin sırtında odun taşıyarak geçimini sağlaması, versin veya vermesin birisinden birşey istemekten daha hayırlıdır". Buhârî, Nefekât, 1.*
- 76| *Mâide, 5/32.*
- 77| *Buhârî, Fiten, 2; Ahkâm, 4.*
- 78| *Hz. Peygamber "Bütün kulların hepsinin kardeş olduklarına tanıklık ederim" buyurur. Ebû Dâvûd, Salât, 1508*
- 79| *Mâide, 5/105.*
- 80| *Şuara, 26/214.*
- 81| *"Allah dileseydi sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat verdiği şeylerde sizi imtihan etmek için (çeşitli ümmetlere ayırdı). O halde hayırlı işlerde yarışın" (Mâide, 5/48).*
- 82| *"Allah adaleti, ihsanı ve yakınlarla vermeyi emreder" (Nahl, 16/90); "Yakına, miskine ve yolcuya hakkını ver" (Rum, 30/38).*
- 83| *"Müslümanlar, kendileri fakirlik ve ihtiyaç içerisinde olsalar bile diğer kardeşlerini kendi öz canlarına tercih ederler" (Haşr, 59/9) âyeti toplumcu yaklaşıma bir örnektir.*
- 84| *"İnsan, başkalarına karşı, kendisine nasıl davranılmasından hoşlanıyorsa öyle davransın": Müslim, İmâre 46. Ayrıca bkz. Nesâî, Bey'at 25; İbn Mâce, Fiten 9; "Birbirinize kin tutmayınız, hased etmeyiniz, sırt dönmeyiniz ve ilginizi kesmeyiniz. Ey Allah'ın kulları, kardeş olunuz. Bir müslümanın, din kardeşini üç günden fazla terketmesi helâl değildir": Buhârî, Edeb 57, 58, 62; Müslim, Birr 23, 24, 28, 30-32. Ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, Edeb 47; Tirmizî, Birr 24; İbn Mâce, Duâ 5.*
- 85| *"Siz insanlar için meydana çıkarılmış en hayırlı bir ümmetsiniz. İyiliği emreder kötülükten vazgeçirmeye çalışırsınız. Çünkü Allah'a inanıyorsunuz" (Âlu İmrân, 3/110).*
- 86| *"İnsanları derecelendirdik ki, birbirleriyle iş görsünler" (Zuhruf, 43/32).*
- 87| *"Allah, sizi yeryüzünün halifeleri yapan, bize verdiği şeylerde sizi imtihan etmek için derecelendirendir" (En'am, 6/165).*
- 88| *Hucûrât, 49/13.*
- 89| *Zümer, 39/9.*
- 90| *L.Massignon, "Guild-Islamic", Encyclopaedia of the social sciences, VII-VIII, 214-216; "Sınıf", İslâm Ansiklopedisi, X, 555.*
- 91| *Hz. Peygamber Hz. Ömer'e şöyle bir tavsiyede bulunmuşlardı: "Bir şeyin aslini, satılmamak üzere, hayır vasıtası kıl. Yalnız mahsulü harcansın ve sadaka*

- olarak dağıtılsın”: Buhârî, Hars, 14.
- 92| “Biliniz ki mallarınız da çocuklarınız da ancak birer imtihan vasıtasıdır. Asıl büyük mükâfat ise şüphesiz Allah katındadır” (Enfâl, 8/28 ve Âlu İmrân, 3/186; Kehf, 18/7; Casiye, 45/22; Teğâbün, 64/15), “Şüphesiz ki Allah inananlardan kendilerini ve mallarını Cennet karşılığında satın almıştır” (Tevbe, 9/111).
- 93| “Erkeklerin kendi kazandıklarından bir payı olduğu gibi kadınların da yine kendi kazandıklarından payı vardır” (Nisa, 4/32).
- 94| Hûd, 11/84-88.
- 95| Nisa, 4/176.
- 96| Buhârî, Mezâlim, 33.
- 97| Meselâ Medine’ye hicretten sonra ensar ile muhacirler arasında bir kardeşlik kurulmuş, muhacirlere ensarın bir kısım malları verilmiş, kazançları ortak kılınmıştı. Hatta Hz. Peygamber de bu şekilde bir hurmalığa sahip olmuştu. Hayber’in fethinden sonra bu malların eski sahiplerine geri verildiğini biliyoruz. Müslim, Cihad, 70.
- 98| Abdurrasûl Ali (1968), *el-Mebâdiü’l-iktisadiyye fi’l-İslâm*, Kahire, s. 110.
- 99| “Ta ki, bu servet içinde sadece zenginler arasında dönüp dolaşan bir devlet olmasın” (Haşr, 59/7).
- 100| Nisa, 4/176.
- 101| “Müslüman müslümanın kardeşidir... Kim kardeşinin bir ihtiyacını giderirse, Allah da onun bir ihtiyacını giderir...”: Buhârî, Mezâlim, 3; Müslim, Birr, 58.
- 102| “(Müslümanlar) kendileri fakirlik ve ihtiyaç içerisinde olsalar bile (diğer kardeşlerini) kendilerine tercih ederler”: Haşr, 59/9.
- 103| Buhârî, Büyü’, 16; Ayrıca bkz. İbn Mâce, Ticârât 28.

KÜRESEL FİNANS KRİZİNİN ALMANYA VE TÜRKİYE'YE ETKİLERİ - ALMANYA ÖRNEĞİ

Dr. Michael Wohlgemuth

İzin verirseniz sözlerime moral veren güncel bir görünümle başlamak istiyorum. Bugün Münih'te 200. Ekim Şenlikleri kutlanıyor. Bu şenlikler geleneksel olarak Eylül'de yapılır. Bira çadırları tıklım tıklım dolu, biranın fiyatı neredeyse hiç artmadı, insanların morali muhteşem. Kısacası Almanların hepsi oldukça memnun. Krizden eser yok!

Hatta bazıları şakalar yapacak kadar keyifli. Mevcut hükümetin bir bakanı birkaç gün önce bir bira çadırında keyifli bir konuşma yaptı ve konuşmasında özellikle şu tespitte bulundu: "Almanya'nın yeni hükümeti ilk on ayda hiçbir şey yapmadı. İşte bu on ay ekonominin kendini toparlamak için getirdiği dönem olmuştur". Birinci cümle doğru mu değil mi ve ikinci cümleyle ilişkili mi değil mi, burada bunu ele almak istemiyorum. Ama doğru olan şu: Alman ekonomisi son 10 ay içinde – savaş sonrası tarihin en büyük gerilemesinden – kendini toparlamıştır.

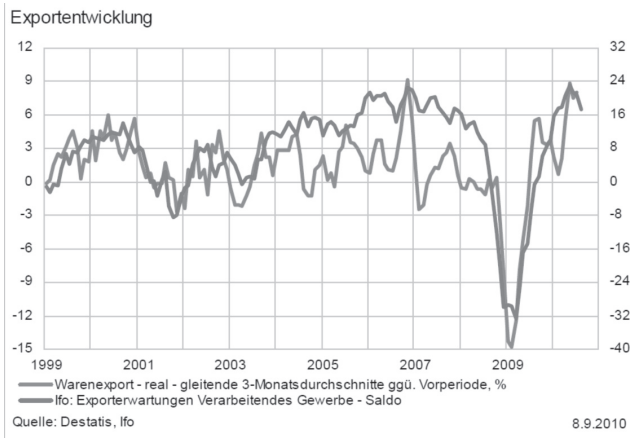
Öyleyse haberler iyi. Ama her zamanki gibi krizin ardından gelen etkileri ve gelecekte muhtemel krizler de var. Önce iyi haberlerden başlayalım.

**„Almanya'nın İkinci Ekonomik Mucizesi mi?"
İhracat ve istihdam için iyi haberler**

İçinde bulunduğumuz 2010 yılı için gayri safi milli hâsılanın %3 oranında veya daha fazla artması bekleniyor. Bu da AB ortalamasının neredeyse üç katıdır.

Bunun birçok nedeni var, ama ben sadece üç tanesini belirteceğim:

1) Alman ekonomisi, özellikle ihracat sanayisi de geçen yılda aşırı kayıp verdi. Gayri safi milli hâsılanın yaklaşık %5 azalması da şimdiki artış gibi aynı şekilde ihracattan kaynaklanıyordu. Bilhassa sürekli büyüyen gelişmekte olan ülkeler üretim potansiyellerini artırmak ve geliştirmek için Almanların yatırım mallarına ihtiyaç duymaktadırlar.

Exportentwicklung = İhracatın seyri

- Mal ihracatı – gerçek – bir önceki döneme oranla değişken 3 aylık ortalama, %
 - Ifo: İhracat beklentileri, malları işleyen endüstri – bakiye
- Kaynak: Destatis, Ifo

2) Almanya’da (örn. ABD, İspanya ve İngiltere’den farklı olarak) gayrimenkul patlaması yok ve böylece patlayabilecek ve tüketicileri tüketimden dolayı birçok borca girmekten alkoyabilecek yatırım şişkinliği de yok

3) Alman endüstrisi fiyat bakımından rekabete çoğu OECD ülkelerinden daha elverişlidir. Bunun başlıca nedenleri Alman firmalarının artan üret-

kenliği, sendikaların istihdama duyarlı ücret politikaları, düşük reel faizler ve (son zamanlarda) güç yitiren Avro.

Bunun iş piyasasına da etkisi olmuştur. Çok yakında işsizlerin sayısı 3 milyonun altına düşebilir ve çalışanların sayısı ise 40 milyonun üzerine çıkabilir – ki neredeyse 20 yıldan beri böyle bir şey olmamıştır. Bunun için de sadece üç nedene kısaca değineceğiz:

Almanya'da İşsizliğin Seyri

- Veriler bin üzerindedir -

Asıl değerler

Sezona göre ayarlanmış değerler

Kaynak: Federal İş ve İşçi Bulma Kurumu

1) Son iki (kriz) yılında devlet tarafından desteklenen kısa süreli çalışma, firmaların aldıkları iş siparişlerinin düşmesine rağmen personelinin önemli ölçüde elinde tutmalarını ve siparişler aynı şekilde tekrar hızla arttığı için bunları tekrar düzenli olarak (hatta fazla mesai ile) çalıştırabilmelerini sağlamıştır.

2) Kırmızı-Yeşil koalisyon hükümetinin ("2010 Hükümet Programı") iş piyasası reformları, iş piyasasını krizden önce bile esnekleştirdi ve çalışma teşviklerini güçlendirdi. 2003 yılında başlatılan program gerçekten 2010 yılında başarılar gerçekleştirmektedir.

3) Demografik gelişme sürekli olarak çalışabilir durumdaki kişilerin sayısına inecek. Bazı alanlarda az istihdamdan daha ziyade eksiklikleri (yetişmiş eleman eksikliği) hesaba katmak gerekir.

DEUTSCHLAND AG (ALMANYA A.Ş.)'NİN YANLIŞ TİCARET MODELİ Mİ?

Bu "iyi haberlerin" bazılarının bir de öteki tarafı var. Bu özellikle biraz evvel bahsettiğimiz demografik gelişme için söz konusudur. Birazdan "aşırı borçlu refah devleti" konusuyla bağlantılı olarak bunun hakkında daha fazla bilgi vereceğiz.

Almanya'nın ihracattaki başarıları da Avrupalı komşularımızın çoğu (ve ABD) için "iyi haberler" olarak değil aksine "kötü ticaret modeli" olarak görülüyor. Almanya'nın başkalarının sırtından zenginleştiğinden, Almanya'nın ihracattaki başarılarının Avro için ve AB içindeki dayanışma veya dünya piyasalarının dengesi için bir sorun olduğundan şikayet edilmektedir. Bu ise önemli ekonomistlerin bile üzerinde tartıştıkları karmaşık bir konudur. Bu konuda birkaç kısa tezi zikredebilirim:

1) İhracatın artışları ülke içindeki siyasi planlamanın değil, yurtdışındaki kişilerin kendi satın alma kararlarının sonuçlarıdır. Almanya başbakanına "Almanya" çok fazla ihracat yapıyor veya "Almanya'nın rekabet gücü çok fazla" diye sitem etmeye gerek yok. Yurtdışındaki özel aktörler Yunan teknolojisi (eğer varsa) yerine Almanya'nın hassas teknolojisini satın alıyorsa Almanya hükümetinin bu konuda yapacağı fazla bir şey olmaz. Alman hükümetinden ithalat talebini olumlu yönde etkilemek için ücretleri artırmasını talep etmek de aynı şekilde absürddür. Piyasa ekonomisinde ücretler de hükümet tarafından dikte edilmemektedir.

2) Başkaları ise konjonktür programları aracılığıyla diğer ülkelerin ekonomilerini birlikte teşvik etmek için Almanya hükümetinden makro ekonomik denge lehine daha fazla borçlanmasını talep etmektedir. Gerçi Almanya'nın 2008 ve 2009'da diğer bazı ülkelere oranla biraz daha az belirgin konjonktür programı gerçekleştirdiği doğru. Ama Almanya genişlemeci olarak yapılmış bir sosyal devlet olarak daha güçlü ve "daha otomatik stabilizatörlere" sahiptir. Bu şu demektir: Gerileme döneminde (progresif) vergi gelirleri oldukça azalır ve sosyal devletle ilgili ihtiyaçları gelirler aşırı şekilde artar – bu konuda bir "program" hakkında karar

vermeye gerek olmayan bir "konjonktür programı". Genel itibarıyla Alman mali politikası tamamen genişlemeci bir politikaydı.

3) Ortak para birimi Avro gerçekte özellikle de şimdi gizli gerilimleri açığa çıkarmaktadır. Faizler ve döviz kurlarının Avro bölgesinde artık "otomatik stabilizatörler" olarak etki etmeleri mümkün değil. Avro olmadan Almanya Yunanistan'a oranla (ama İspanya ve Fransa'ya oranla da) uzun süreden beri kendi para birimine değer katmış olurdu. Buna karşın rekabet gücü daha az olan ülkeler kendi para birimlerinin değerini düşürmüş ve böylece de bir fiyat avantajına sahip olmuş olurlardı. Bu ülkelerin merkez bankaları da farklı konjonktür gelişmelerine farklı kredi şartlarıyla (faizlerle) karşılık verebilir.

4) Artık işler bir para birimi ve bir faiz politikasıyla yürümüyor. Yapısal krizde ülkelerin yapacağı şey sadece kendi yöntemiyle rekabet edebilir duruma gelmek (örn. ücretleri düşürerek, üretkenliği artırarak, yatırımları cazip hale getirerek vs.). Bu ise acı verici bir durum. Ama Avro ortak para birimi olarak muhafaza edildikçe ve AB'nin merkezi devlete özgü transfer birliği olması gerekmedikçe başka alternatif yok.

ALMANYA EKONOMİSİ İÇİN DOĞURDUĞU RİSKLER VE SORUNLAR

Öyleyse Almanya'da her şey yolunda mı? Ve diğer ülkeler bu krizden çıkmak için şimdi "Alman" mı olmak zorundalar? Hayır. Her şey yolunda değil. Mali piyasalardaki kriz de Almanya'da henüz sona ermiş değil. Birçok Alman kredi kurumunun "kötü kağıtlarının" ne kadar kötü olduğu ve böylece daha hangi masrafların Almanya'da vergi mükelleflerinin sırtına yükleneceği henüz oldukça belirsiz. Burada özellikle eyaletlerdeki devlet bankaları, ama bu arada kamulaştırılan Hypo Real Estate de söz konusudur.

Hypo Real Estate'nin devlet teminatı olarak şimdiye kadarki 100 Milyar Avro yanında 40 Milyar Avro'ya daha ihtiyacı var. Alman bankalarına devletin yatırdığı sermaye, verdiği teminat ve kefaletler toplam olarak 500 Milyar Avro'yu bulmaktadır. Bu meblağ ise Almanya'nın gayri safi milli hâsılasının en az %20'sine denk gelmektedir. Elbette sonunda bu korkunç meblağın sadece küçük bir miktarı gerçekten ödenecek, yani vergi mükellefleri tarafından ödenmek zorunda kalacak. Ancak bu küçük miktarın ne kadar büyük olacağını şimdiye kadar bilen yok.

Buna karşın Federal hükümetin, eyaletlerin ve belediyelerin bütçelerine bir yük geleceği kesin – ve demografik gelişme orta vadede hiç değişmeyecek gibi görünüyor. İşte asıl “borç bombasının” saati burada tik tak sesleri çıkarıyor. IMF toplumun aşırı yaşlanmasının (daha az genç vergi mükellefi, daha çok emekli aylığı alanlar) sonuçlarının ekonomik krizin G-20 ülkelerinde neden olduğu borçların on katından daha fazla tespit etti. IMF’ye göre bu durum Türkiye için de söz konusu, ama daha düşük ve daha uygun bir seviyede.

Tablo 6.4. Krizin Mali Bütçe Açığı ve Yaşlanmayla İlgili Harcama üzerindeki Etkinin Net Bugünkü Değeri^{1/, 2/}

(aksi belirtilmedikçe GSYİH’nin yüzdesi)

Ülke	Kriz	Yaşlanma	Kriz/Yaşlanma
Avustralya	30	482	6.1
Kanada	21	726	2.9
Fransa	31	276	11.2
Almanya	29	280	10.3
İtalya	35	169	20.7
Japonya	35	158	22.3
Kore	20	683	2.9
Meksika	13	261	4.8
İspanya	39	652	5.9
Türkiye	22	204	10.9
Birleşik Krallık	48	335	14.2
Amerika Birleşik Devletleri	37	495	7.5
Gelişmiş G-20 Ülkeleri	35	409	10.8

Kaynak: IMF personeli tahminleri.

IMF’nin alarm veren bir diğer rakamı da buna uymaktadır. Devletin “dahili” borçları (emekli maaşları, emekli aylıkları, sosyal sigortalar için devletin gelecekteki yükümlülüklerinin şimdiki değeri) harici borçlarına dahil edildiğinde Almanya’nın borç oranı yaklaşık %85 değil bilakis %220 olacak. Almanya bundan dolayı iflas mı etti? Hayır, ama aşırı borçlanmış bir refah devletinin yükü demografik gelişmelerden ve çok az reforme edilen harcamalara katılım yöntemi (gittikçe az sayıda genç çalışanlar sürekli mutlu emekliler için ödeme yapmaktadır).

Devletin borçlanması ve demografik değişim önümüzdeki birkaç on yıl boyunca Alman ekonomisinin, Alman siyasetinin ve Alman toplumunun

en büyük meselesi olacaktır. Bizler Almanya'da kendimizi buna ayarlamış durumda mıyız? Son olarak da zorunlu reformlar bakımından – özellikle de Alman refah devleti bakımından – kısmen elverişsiz kısmen de elverişli etki yapabilecek spesifik "Alman" olan, spesifik "konservatif" olan düşüncelere işaret etmek istiyorum.

Almanya'daki elverişli (elverişsiz) konservatif düşünceler

Geleneksel olarak Almanya'da özellikle sosyal transferleri ve de işten çıkarmalara karşı kazanılmış haklar olarak anlayan tipik bir aktif sermayeyi koruma düşüncesi elverişsiz bir etki bırakıyor. Bu aktif sermayeler Almanya'da köklü bir reformu engelleyebilecek "veto oyuncularının" sayısının fazla olması sayesinde siyasi olarak teminat altına alınmaktadır. Buna mahkemeler (Federal Anayasa Mahkemesi, Alman İş Mahkemeleri, ayrıca Avrupa Adalet Divanı), sendikalar ("birlikte karar verme"), ama aynı zamanda partiler (Almanya'nın temsili demokrasisinde koalisyon partileri kural oldukları için) ve eyaletlerin temsilcileri (Eyalet temsilciler meclisi üzerinden) dahildir. Sistem politikasına yönelik ve uzun vadede geniş bir çoğunluğa yarar sağlayabilecek reformlar da çoğu kez veto oyuncularının fazlalığından ve konservatif bir "kategorik üstünlükten" dolayı başarısızlığa uğramaktadır – bunlar en azından benzer gruplar kadar kazanmak isterler.

Ama "tipik Alman" düşüncesi olan ve Sosyal Piyasa Ekonomisi'nin muhafazası ve gelişmesi için ümit verici şekilde doğru olan elverişli "konservatif" düşünceler de mevcuttur. Özellikle güncel kriz de piyasadaki ve siyasetteki (aynı zamanda ekonomi bilimindeki) aktörlerin en azından bazı şeyleri iyi öğrenmeleri için bir fırsattır. Finans kurumları gelecekte riskli ticaretlere aşırı yatırımları önlemek amacıyla kendi kendilerine daha iyi gözetleme ve teşvik sistemleri oluşturabilirler. Aksi takdirde müşterileri ve ticaret ortakları tarafından buna yönlendirilebilir veya buna zorlanabilirler. Politikacılar ve merkez bankaları da bir sonraki aşırı borçlanma krizini – devlet borçlanması şeklinde – önlemek amacıyla para politikasında ve mali politikada kendilerine daha fazla çeki düzen vermeleri gerektiğini öğrenebilirler. Ama politikacılar için "hırs" ve "kısa vadeli düşünme" asla yabancı bir şey değil. Onların prim sistemi (Boni) seçim dönemleri tarafından belirlenir. Nihayetinde sadece seçmenler tarafından da anlaşılan ve istenilen şekilde fazlaca düzen politikası yapılmaktadır.

Seçmen kitlesinin genel duyarlılıkları düzeyinde asla sadece sistem politikasıyla ilgili vurdumduymazlık görmek mümkün değildir. Aksine krizin "Almanların sistem politikasına yönelik eski erdemlerinin" yeniden keşfedilmelerini sağlamış gibi görünmektedir. Son olarak bu iyi haberi üç örnekle kısaca açıklamak istiyorum.

(1) "Schwabenli ev kadınının övülmesi" (Angela Merkel Aralık 2008'de Stuttgart'taki bir etkinlikte bundan bahsetmişti) kriz tarafından kendilerine insanın "kendi şartlarının üzerinde yaşamaması" gerektiği hatırlatılan halkın damarına dokunmuştur. Alman ailelerin geleneksel olarak özellikle ABD'ye oranla daha yüksek olan tasarruf oranları Keynes yanlıları için genişlemeyi önleyici gelebilir. Ama bu durum Almanya'da mali kriz ve ihracat krizine ilave olarak birde özel şahısların oluşturacağı aşırı borçlanma krizinin çıkmasını önlemiştir. Alman devlet bütçesi elbette "Schwaben eyaletindeki şartlardan" çok uzaktadır. İstemedi de olsa kamuoyuna açıklanan konjonktür programlarının sonucu olarak da Almanya'nın borç bakiye oranı oldukça artmıştır. Fakat yine de halk arasındaki endişe aynı şekilde artmaya devam etmiştir. Devlet borçları artık Keynes'in reçetesi olarak memnuniyetle karşılanmamakta, bilakis ağır bir yük olarak algılanmakta ve önemli bir siyasi mesele olarak ikaz edilmektedir. Aksi halde mali politikanın uzun vadede inandırıcı şekilde kendi kendini bağlayıcılığı olarak etki etme şansı olan borçların frenlenmesi konusundaki anlaşma olmazdı.

(2) Aşırı genişlemeci para politikasının enflasyona yol açan etkileri konusundaki endişe de "Almanlara özgüdür" ve özellikle ABD'de alay konusu olmuştur. Bu konuda da bir düşünce değişikliği olmalıdır. Özellikle Alan Greenspan yönetimindeki konjonktür için söz konusu olan her tehlikede piyasaları ucuz para ile doldurma şeklindeki federal ihtiyat politikası kötü bir politika olduğunu göstermiştir. Para politikası en azından Avrupa Merkez Bankası tarafından tüketici fiyat endeksi bakımından basit "enflasyon hedefinden" vazgeçmek ve para miktarlarının artmasındaki ve mülkiyet fiyatlarındaki aşırılıkları daha fazla dikkate almak üzeredir. Bu konuda da merkez bankalarının "çıkış stratejileri" için önemli sorunlar ortaya çıkmaktadır. Ama en azından Almanya'da aşırı likiditenin zorunlu olarak "çekilmesi" için de halk arasında yeterli bir anlayışın mevcut olması gerekir.

(3) Son olarak Almanya'da krizin ele alınması Kant'ın kategorik emir düşüncesinde şaşırtıcı bir Rönesansa yol açtı. Orada burada spesifik büyük

şirketlere "kurtarma" sözü veren politikacılar, seçmenlerin ve vergi mükelleflerinin genelinin onayını alacaklarından emin olmaları artık mümkün değildi. Almanya'nın o tarihteki ekonomi bakanı zu Guttenberg özellikle de Opel olayında kamuoyunun sırtından yapılacak sübvansiyon imtiyazlarına karşı uyarmakla ve iflas hakkının kullanılmasını tercih etmekle umulmadık bir popülerliğe kavuşması da sistem politikasıyla ilgili iyi bir sinyal olabilir.

Bu üç gözlem aşırı iyimser gibi gelebilirler. Bunlar kamuoyunun duyarlılıklarının gerçekten aktif sermayeyi koruma ve "biz gidersek kıyamet kopar" şeklindeki bir siyaset sistemine karşı kendini kabul ettirmek için bir teminat değildir. Fakat en azından halk arasında sistem politikasıyla ilgili "içgüdüler" bulunmaktadır. Bu içgüdülerini kuvvetlendirmek ve iyi gerekçelerle donatmak sistem ekonomisinin görevidir. Bu içgüdülerini (sürekli zarar veren diğer içgüdüler değil) güvenilir kurumlara yerleştirmek tam anlamıyla "konservatif" bir siyasetin görevidir.

KAYNAKÇA

- Almanya'daki reform engelleri – ve bunların aşılması konusunda:
- Wohlgemuth, Michael (Yayımlayan): Spielregeln für eine bessere Politik. Reformblockaden überwinden – Leistungswettbewerb fördern, Freiburg 2005: Herder (2. Auflage 2006).
Daha iyi bir siyasetin oyun kuralları. Reform engellerini aşma – Çalışma rekabetini destekleme, Freiburg 2005: Herder (2. Baskı 2006)
- Avrupa'daki devlet borçlanmaları – ve bunların ortadan kaldırılması konusunda:
- Wohlgemuth, Michael: Avoiding the Debt Trap: Public Finances in Crisis and Recovery, Policy Paper of the Centre for European Studies, Brussels, December 2009.

KÜRESEL FİNANS KRİZİNİN ALMANYA VE TÜRKİYE'YE ETKİLERİ - TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Prof. Dr. Aykut Kibritçioğlu

1. GİRİŞ

Son 20-30 yıldır dünya ekonomisinde küresel ekonomik güç ve etkinin Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Avrupa Birliği (AB) ve Japonya'dan, daha önce hemen hemen hiç güç ve etkiye sahip olmayan bazı ölkelere (Çin ve Hindistan gibi) doğru kaymakta, finansal servetin eskiden daha çok borçlu olarak görmeye alıştığımız bazı ölkelerin de aralarında bulunduğu yeni bir grup ölkede toplanmakta ve çok sayıda yeni finansal aracın (risk transferi ve çeşitlendirmesi amacıyla veya yeni risk kaynağı yaratacak biçimde) ortaya çıkmakta olduğu konuşulurken,¹ Türkiye ekonomisinin 2000'li yıllarda ciddi bir yapısal dönüşüme girdiği, son birkaç yıldır daha sık dile getirilir oldu. Özellikle, (i) 1996 yılında Türkiye-AB gümrük birliği anlaşmasının yürürlüğe girmesiyle birlikte Türkiye'nin sanayi malları ticaretindeki koruma oranlarının gelişmiş ölkeler düzeyine gerilemesinin, (ii) 2000-2001 krizinden sonra Türkiye'de köklü ve kapsamlı ekonomik yapısal reformlar gerçekleştirilmesinin, (iii) 2001'den bu yana görece daha istikrarlı seyreden döviz kurlarının ithal girdi kullanımını çekici kılmasının ve (iv) dünya piyasalarında özellikle Çin ve Hindistan'ın yükselişleriyle yaşanan hızlı değişim ve gelişmelerin etkisiyle Türk

sanayiciler rakipleriyle artık çok daha rekabetçi ve değişken bir dünya ortamında rekabet etmek zorundalar. Yeni biçimlenen bu ortam ve ona uyum çabaları; 21. yüzyılın ilk 10 yılında bir yandan Türkiye ekonomisinde olumlu yapısal değişimler yaratırken, diğer yandan da işsizliğin ve dış ticaret açığının yükselmesi gibi sorunlar da üretmekte.

Makroekonomik ve politik istikrarsızlık 1990'ların ikinci yarısında da (tıpkı önceki iki onyılıda olduğu gibi) sürünce ve enflasyon sorunu çözülememeye devam edince, alınan zayıf, gecikmeli ve tutarsız önlemler karşısında Türkiye, Kasım 2000 – Şubat 2001'de yaşanan ağır bankacılık ve döviz kuru kriziyle birlikte bu finansal krizle etkileşim halindeki derin bir reel sektör krizine girdi.² İşsizlik hızla arttı. 2000 yılında yürürlüğe koyulan üç yıllık yeniden yapılandırma ve ekonomik reform programı kriz sonrasında revize edildi ve güçlendirildi. Kasım 2002 seçimlerinde iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi (Ak Parti) mevcut ekonomik programı uygulamayı sürdürdü ve uzunca bir süre kamu kesimi bütçesini kontrol altında tutarak enflasyonu 2000'lerin ilk on yılının ikinci yarısında tek haneli rakamlara kadar geriletmeyi ve iktisadi büyümede istikrar sağlamayı başardı. Fakat, Temmuz 2007'deki erken seçimleri kazanarak ülkeyi 2011 yılı ortalarına dek yönetme hakkını elinde tutmayı garantileyen Ak Parti hükümeti, aslında 2005 yılı başlarından itibaren yeni / ek ekonomik önlemler almayı ve gerekli yapısal düzenlemelerle işsizliği düşürme ve ekonomiyi güçlendirme açısından gerekli adımları atmamayı bir türlü başaramadı (Kibritçioğlu, 2007). Üstelik, 2006-2007 yıllarında ABD'de patlak veren ve 2008-2009 yıllarında hızla dünyanın geri kalan kısmına yayılıp reel kesime de yansıyan finansal kriz, Türkiye ekonomisini özellikle 2008 yılının son ve 2009'un ilk çeyreğinde derinden sarstı. Zaten yüksek seyreden işsizlik oranı, resmî verilere göre bile % 15'in üstüne tırmandı. Dünyanın geri kalan kısmından, özellikle de ABD'den, Mayıs 2009 itibariyle gelmeye başlayan olumlu haberlere rağmen, dünya ekonomisinde ancak 2010 yılından itibaren bir gerçek iyileşmenin (pozitif hasıla artışlarının) başlayabileceği anlaşıyordu ve zaten Mayıs-Haziran 2010'dan itibaren öyle de oldu.³

Yukarıda özetlenen makroekonomik arka-plandan hareketle bu çalışmada, güncel küresel finans krizinin özellikle 2008-2009 yıllarında Türkiye ekonomisine yaptığı etkilere dikkat çekilecektir.⁴ Bu amaçla, çalışmada önce (Bölüm 2), ABD'de 2006-2007'de ortaya çıkan konut piyasası krizinin bir yandan ülke içindeki, diğer yandan da küresel ekonomiye ve bu

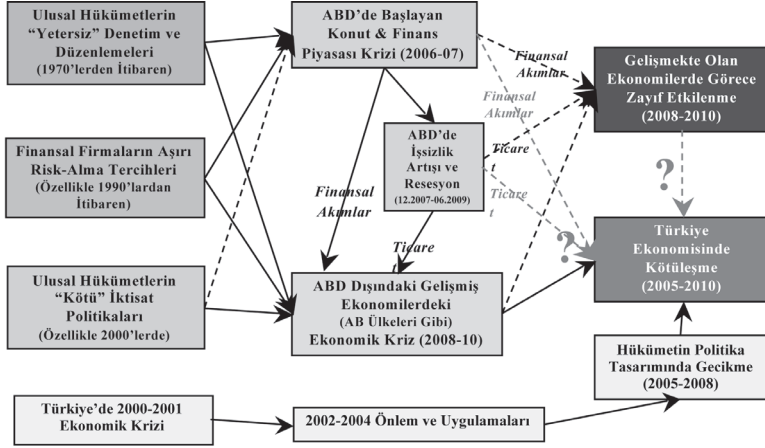
arada Türkiye ekonomisine (olası) yayılma kanalları üzerinde durulacak. Daha sonra (Bölüm 3); ABD’de önce finansal, daha sonra ise reel sektör krizine dönüşen konut piyasası krizinin (2006-2009) belirtilen bu kanallar yoluyla dünyanın geri kalan kısmına (bu arada özellikle Türkiye ekonomisine) yayılma süreci (2008-2010) kısaca anlatılacak. Bölüm 4, Ak Parti iktidarının küresel krizin Türkiye üzerindeki etkilerine nasıl yaklaştığının ve aldığı önlemlerin neler olduğunun özetlenmesine ayrılacak. Bölüm 5’te, Türkiye’de özellikle 2008 ve 2009 yıllarında belirginleşen kriz göstergeleri incelendikten sonra; 6. bölümde, seçilmiş bazı öncü ekonomik göstergeler ışığında, küresel ekonomi ve Türkiye ekonomisi açısından yakın gelecekte ne gibi (yeni) riskler doğduğuna değinilecek. Çalışma; konuyla ilgili temel saptama, sonuç ve derslerin özetlenmesiyle sona erecek.

2. ABD’DEKİ FİNANS KRİZİNİN DÜNYA VE TÜRKİYE EKONOMİLERİNE YAYILMA KANALLARI

Mal (tarım ve sanayi ürünleri), hizmet (bankacılık ve taşımacılık gibi) ve üretim faktörlerinin (işgücü, sermaye, girişimci, doğal kaynaklar ve teknoloji gibi) akımları açısından dünyanın geri kalan kısmındaki mal, hizmet ve faktör piyasalarına entegre olmuş her ülke ekonomisi, söz konusu iç ve dış piyasalar ve döviz piyasasındaki yerli ve yabancı ekonomik aktörlerin (firmalar, hanehalkları, ulusal merkez bankaları gibi) alım-satım işlemleri aracılığıyla olumlu veya olumsuz etkilerin yurt içi veya dışına yayılması süreci ile karşı karşıya kalır.

Bir ülke ekonomisi dünya piyasalarında küçük olduğu, yani yerli aktörler ilgili küresel piyasalardaki fiyatları veri almak zorunda olduğu ölçüde (örneğin Türkiye, Portekiz veya Nijerya ekonomisi gibi), iç gelişmeler dünyanın geri kalan kısmına ciddi ölçüde sirayet etmez. Öte yandan, bir ülke ekonomisi küresel fiyat oluşumlarını etkileyebilecek ölçüde büyük olduğu derecede (örneğin ABD veya Almanya ekonomisi gibi), kendisi küçük ülkelerden kaynaklanacak ekonomik şoklardan ya hiç etkilenmez ya da hissedilmeyecek derecede az etkilenir; ama bir büyük ülke olarak kendisinden kaynaklanacak (olumsuz veya olumlu) şoklar ilgili piyasalardaki karşılıklı ekonomik işlemler nedeniyle diğer (görece küçük) ülkelere doğru kolayca yayılır. Ekonomik şokların uluslararası yayılma veya bulaşma kanalları işte özetlenen bu uluslararası mal, hizmet ve faktör akımları veya işlemleri tarafından oluşturulur.

Şema 1: ABD'deki Finansal Krizin Dünya ve Türkiye Ekonomileri Üzerindeki Etkileri (2006-2010)

Kaynak: Yazar.

Not: Yukarıdaki şemadaki kesikli çizgiyle gösterilen oklar, kesiksiz çizgili okların temsil ettiğine göre daha zayıf etkilere dikkat çekmektedir.

2006-2007 yıllarında ABD'deki konut piyasasında meydana gelen krizin etkilerinin iç ve dış (olası) yayılma kanalları Şema 1'de özetlenmiştir. Literatürdeki yaygın tartışma ve kanılara göre, ABD'deki konut piyasasında yaşanan krizin temel sebepleri, (1) ABD başta olmak üzere pek çok ülkede ulusal hükümetlerin 1970'lerden itibaren finans piyasalarındaki yetersiz kalan denetim ve düzenlemeleri ve (2) özellikle ABD'de finans sektöründe faaliyet gösteren firmaların (1990'lardan itibaren) "yeni icat edilen" finansal araçlar kullanarak aşırı-risk üstlenmeyi yaygın biçimde tercih etmeye başlamaları olarak kabul edilmektedir. ABD'de ve diğer ülkelerde çeşitli ulusal hükümetlerin (özellikle 2000'lerde) uyguladıkları "kötü" iktisat politikaları da, küresel krizin oluşumu ve güçlenmesinde etkili olmuş faktörler arasında sayılmaktadır. Ancak, bu çalışmanın asıl konusunu ABD'deki krizin sebeplerinin irdelenmesi oluşturmadığı için, dikkatimizi artık şemanın sağ bölümü (yani krizin uluslararası bulaşma kanalları) üzerinde yoğunlaştırarak krizin Türkiye'ye etkilerini analiz amacımıza biraz daha yaklaşabiliriz.⁵

ABD'deki konut piyasasında 2006-2007'de ortaya çıkan kriz, 2007-2009 yıllarında önce finansal, sonra da reel sektöre hızla yayıldı ve böylece

ABD ekonomisi, Şema 1’de de belirtildiği üzere, Aralık 2007 – Haziran 2009 arasında büyük bir işsizlik artışı ve durgunluk (resesyon) sorunu ile karşılaştı. ABD’deki bu ekonomik kriz, özellikle güçlü finansal ilişkiler kanalıyla dünyanın diğer gelişmiş ekonomilerine (özellikle AB ülkelerine) de bulaştı. Aradan geçen zamanda, gelişmekte olan ülkelerin ABD’deki krizden gelişmiş ekonomilere kıyasla görece daha az etkilendiği görüldü. Yine de, ABD’den dünyaya yayılarak derinleşen ve Yunanistan, İrlanda, İspanya ve Portekiz gibi bazı AB ülkelerindeki eşanlı ekonomik sarsıntılarla boyutları daha da büyüyen küresel ekonomik krizin gerek gelişmiş, gerekse Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelere yansımaları için zaten çok önemli potansiyel bulaşma kanalları mevcuttu (Şema 1):

(i) Aşırı-riskli varlık ticareti kanalı (birinci finans kanalı): Kriz öncesinde ABD ile arasında var olan uluslararası finansal akımlar aracılığıyla, ileride “zehirli” (toxic) niteliğe bürünecek olan varlıklar (assets) edinmiş olan finansal aktörlerin varlığı ABD’nin krizinin ilgili ülke ekonomisine de bulaşması için büyük bir açık kapı yaratıyordu.

(ii) Kredi kanalı (ikinci finans kanalı): Kriz nedeniyle daralan uluslararası kredi kanalları, ilgili ülkelere fon akışlarını azaltarak da o ülkelere krizi bulaştırabilirdi. Çünkü küresel likiditedeki daralma yerli bankaların ve şirketler dış finansman güçlükleri yaşamalarına ve/veya mevduat bankalarının açtıkları yurtiçi kredilerde daralmalara sebep olabilirdi.

(iii) Ticaret kanalı: Krize sebep olan (ABD) veya krizin bulaştığı (AB ülkeleri gibi) ülkeler üçüncü ülkelerin temel ticaret ortağı oldukları ölçüde, bu kriz ülkelerindeki olası durgunluk ve reel gelir kayıpları, üçüncü ülkelerin mal ve hizmet ihracatına yönelik dış talebi daraltarak sonuçta krizi söz konusu üçüncü ülkelere de aktarabilirdi.

(iv) Tüketici ve yatırımcıların üçüncü ülke ekonomisine ve orada uygulanan/uygulanacak ilgili iktisat politikalarına olan güvenlerindeki azalma ve belirsizlikler de, ilk üç kanaldan o ekonomilere olumsuz etkiler yansımalarını güçlendirebilirdi.

Nitekim, özellikle çeşitli AB ülkelerindeki ekonomik daralmanın yol açtığı ihracat düşmesi ve uluslararası finansman güçlüklerindeki artışlar nedeniyle (genel güven azalışının da etkisiyle), Türkiye ekonomisi küresel krizden (ileride daha yakından inceleneceği üzere) hızla ve derinden etkilendi (2008-2009). Ancak, iç finans piyasalarının görece az gelişmiş olması ve küresel piyasalarda özellikle son iki onyılda iyice yaygınlaşan karmaşık türev finans ürünlerinin ticaretinin yapılmıyor olması sayesinde-

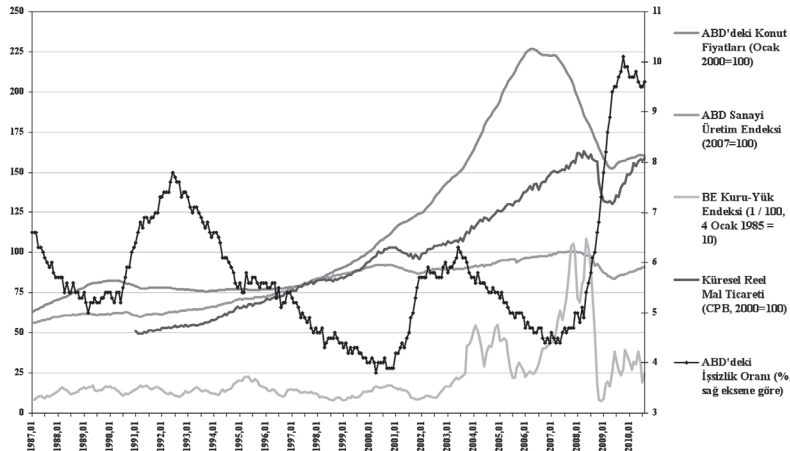
de ilk (dolaysız) finans kanalı krizin Türkiye'ye de bulaşması açısından hemen hemen hiç etkili olmadı.⁶

3. ABD'DEKİ FİNANS KRİZİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE DÜNYAYA YAYILMASI

ABD'de, düşük gelirli oldukları için yüksek geri-ödeme riski taşıyan ekonomik aktörlere 2000'lerin ilk yarısında yoğun biçimde açılan konut kredilerinin, faizlerdeki yükselme ve konut fiyatlarındaki gerilemeyle birlikte geri ödenememeye başlamasıyla, 2006-2007 yıllarında patlak veren finansal kriz, özellikle 2008 yılı sonbaharından (hatta kısmen Mart 2008'dan) itibaren, yukarıda belirtilen dört kanal aracılığıyla ABD'den dünya ekonomisinin geri kalan kısmına da hızla yayıldı ve ilgili ülkelerdeki reel sektörlere de yansıdı. Bu süreç, Şekil 1 yardımıyla kolayca izlenebilir.

Şekil 1'e göre, ABD'deki konut fiyatlarındaki aşırı şişmenin 2006 yılı başlarında tersine dönmesinin (yani yaygın deyişle "konut fiyatı balonunun patlaması"nın) ardından, Aralık 2007'den itibaren sanayi üretiminde ciddi gerilemeler ve işsizlik oranlarında büyük artışlar yaşanmıştır. Bunu, 2008 yılının ikinci yarısında dünya mal ticaretinde büyük bir gerileme izlemiştir. Ticaret daralmasının önemli bir öncü göstergesi olarak, Baltic Exchange'in (BE) "Kuru-Yük Endeksi"nde 2008 yılı başından itibaren ortaya çıkan ve aynı yılın sonlarından itibaren süregelen keskin düşüşler dikkat çekicidir.⁷

Şekil 1: Küresel Ekonomik Krizin Gelişimi (2006-2010): Seçilmiş Göstergeler

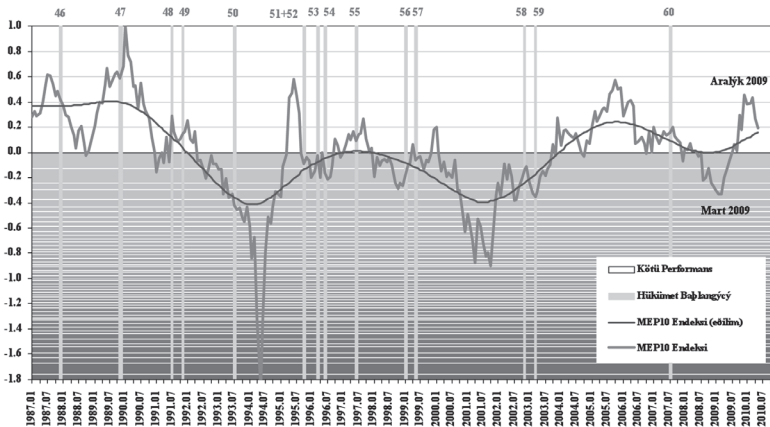

Kaynak: Standard & Poors, Fred II Veri bankası; Baltic Exchange (Reuters) ve Hollanda İktisat Politikası Analiz Bürosu (CPB); yazarın kendi hesaplamaları.

Güncel küresel ekonomik krizin yukarıda sözü edilen kanallar aracılığıyla Türkiye ekonomisine bulaşma süreci ise, Şekil 2'deki MEP10 endeksinin seyri yardımıyla izlenebilir. MEP10 endeksi, Kıbrıtcıoğlu (2007) tarafından, Türkiye'deki hükümetlerin makroekonomik performanslarını karşılaştırmalı olarak aylık biçimde izlemek üzere geliştirilmiştir ve ülke ekonomisinin değişik yönlerini temsil edecek nitelikteki temel büyüklükler arasından seçilmiş 10 makroekonomik göstergenin bir tür ağırlıklı ortalaması olarak hesaplanmaktadır:

- X1: Tüketici fiyatlarındaki 12 aylık artışlar
- X2: Resmî işsizlik oranının trendi
- X3: İmalat sanayii üretim endeksindeki 12 aylık artışlar
- X4: Yıllık cari hesap fazlası / Nominal hasıla
- X5: Hazine'nin ağırlıklı yıllık bileşik faiz haddi
- X6: Kamu kesimi borçlanma gereği / GSYİH
- X7: Reel döviz kurunun dengeden sapma derecesi
- X8: Döviz tevdiat hesapları / M2 para arzı (para ikamesi oranı)
- X9: Toplam dış borç stokundaki yıllık artışlar
- X10: İMKB Ulusal 100 Endeksindeki 12 aylık artışlar

Şekil 2: Türkiye'de Hükümetlerin Makroekonomik Performansı (MEP10 Endeksi, Ocak 1987 - Haziran 2010)

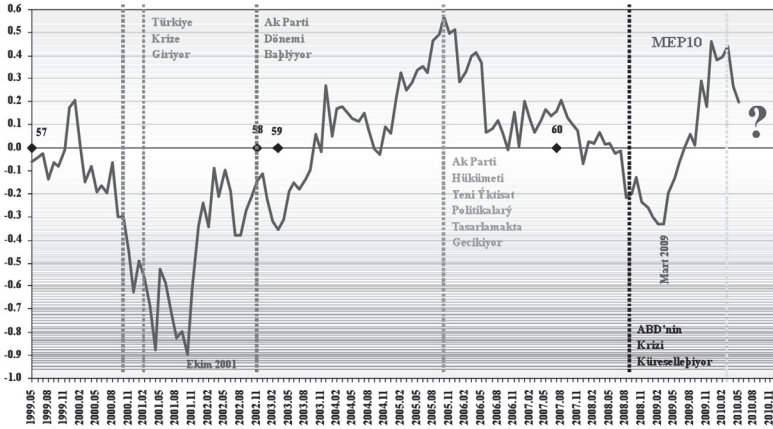

Kaynak: TÜİK, TCMB ve DPT; yazarın kendi hesaplamaları.

Not: Şekildeki dikey çizgiler, Türkiye’de hükümetlerin iktidara geldikleri ayları ve ilgili hükümet numaralarını göstermektedir.

Tarihî ortalaması sıfır olacak biçimde (vasat iktisat politikası performansı) tanımlanmış olan MEP10 endeksindeki artışlar görece makroekonomik iyileşmeye, azalışlar ise kötüleşmeye işaret etmektedir. Dolayısıyla, tarihî ortalamanın (sıfırın) altındaki MEP10 değerleri “kötü performans”ı göstermektedir. MEP10’un Şekil 2’deki seyrine göre; sekiz Kasım 2002’de iktidara gelen Ak Parti’nin ilk üç yıllık yönetiminden sonra Türkiye ekonomisinin bazı göstergelerinde alarm verici bozulmalar başlamıştır. Küresel ekonomik krizin Türkiye’ye sirayet etmesinden iki (hatta üç) yıl önce zaten Türkiye ekonomisinin temel göstergelerinde birtakım bozulmalar başlamış olması, güncel küresel krizin Türkiye’deki yansımalarının değerlendirilmesi açısından kritik bir önem taşımaktadır. Başka bir deyişle, Türkiye’de 2008-2009’da yaşanan ekonomik krizin sadece küresel krizden kaynaklandığını söylemek olanaksızdır. Başka bir deyişle, bu süreçte, Şema 1’de en alt bölümde de dikkat çekildiği üzere, dönemin Ak Parti hükümetinin 2005-2006 yıllarındaki (2007’deki büyük politik gerginliklerden ve Temmuz 2007’deki erken seçimden daha önce) yeni politika tasarımı açısından yaşadığı gecikmenin de küçümsenmeyecek bir katkısı olmuştur.

Şekil 3: Ak Parti Hükümetlerinin Makroekonomik Performansı ve Küresel Kriz (MEP10 Endeksi, Mayıs 1999 - Haziran 2010)

Kaynak: TÜİK, TCMB ve DPT; yazarın kendi hesaplamaları.

Belki de 2005 yılı ortası itibariyle ekonomideki kayda değer iyileşme performansını nedeniyle ilgisi daha çok ekonomi dışı alanlara kayan Ak Parti iktidarının yeni ekonomi politikaları üretme konusundaki büyük gecikmesinin kronolojik seyri, Şekil 3'te daha dar bir zaman dilimi (Mayıs 1999 – Haziran 2010) için yeniden çizdirildiğim MEP10 eğrisi yardımıyla daha açık seçik bir biçimde görülebilir.

4. TÜRKİYE'DE HÜKÜMETİN KRİZE BAKIŞI VE ALDIĞI ÖNLEMLER

Türkiye, 2008 yılında kendisine de bulaşmaya başlayan küresel krize karşı önlemler almak bakımından da çeşitli sebeplerle gecikti.⁸ Bunda, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın, o dönemde çeşitli vesilelerle küresel krizin Türkiye'yi "teğet geçeceğine", ülkenin bu şoku minimal zararlarla atlatacağına inandığını söylemesi de etkili olmuş olabilir.⁹

Türkiye'de küresel krizin etkilerini yumuşatmaya yönelik önlemler, küçümsenmeyecek bir gecikmenin ardından, küçük paketler halinde ve zamana yayılmış biçimde 18 Şubat 2009, 13 Mart 2009, 25 Mart 2009, 4 Haziran 2009 (Yeni Teşvik Sistemi) ve 15 Haziran 2009 tarihlerinde alınmıştır. Söz konusu önlem paketleri şu başlıklar altında toplanabilir: (i) Likidite destekleri, (ii) vergi ve prim destekleri, (iii) üretim ve ihracata yönelik kredi ve garanti destekleri, (iv) finansman destekleri ve (v) yeni yatırım teşvik mevzuatı. Hükümet tarafından alınan bu önlemlerin temel hedefleri ise; tüketim harcamalarını artırmak, istihdam artışını teşvik etmek, yurtdışından sermaye girişlerini teşvik etmek, yurtiçi yatırımları teşvik etmek, KOBİ'lerin üretim ve ihracatını teşvik etmek olarak ilan edilmiştir. Fakat, asıl konumuzdan uzaklaşmamak için burada bu önlemlerin ayrıntılarına girmiyorum.¹⁰

5. TÜRKİYE'DEKİ 2008-2009 EKONOMİK KRİZİNİN TEMEL ETKİ VE GÖSTERGELERİ

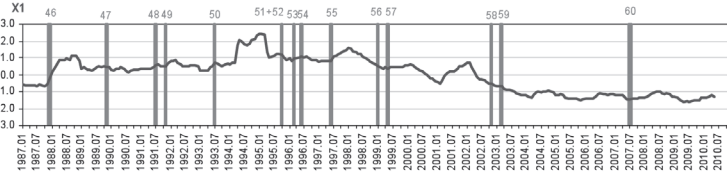
Başbakan Erdoğan'ın ülke yönetiminin başındaki bir siyasetçi olarak 2008 ve 2009'da (hatta 2010'da bile) sık sık dile getirdiği "küresel krizin Türkiye'yi teğet geçeceğine/geçtiğine" ilişkin görüşleri o günlerde olduğu gibi bugünlerde de iktisatçılar tarafından akademik açıdan ve genelde kabul görmemektedir. Türkiye 2008-2009 yıllarında gerçekten ciddi bir "ekonomik krize girmiştir". Türkiye ekonomisinin finansal ve reel kesimleri üzerinde doğan etkilerin ayrıntılı analizi ve değerlendirmesi için litera-

türde artık çok sayıda kayda değer araştırma mevcuttur.¹¹ Bu çalışmada, mevcut incelemenin bütünlüğü açısından, küresel krizin Türkiye ekonomisi üzerinde bıraktığı izleri özetlemek için, yukarıda sözü edilen MEP10 endeksinin 10 bileşeni dikkate alınacaktır (Şekil 4). Şekil 4'teki MEP10 bileşenleri itibarıyla, bu temel etkileri şu şekilde özetleyebiliriz:

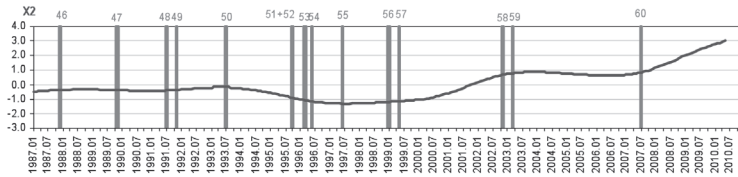
- Türk finans sektörü, güncel küresel kriz karşısında hem önceki yakın tarihli iç krizlerdekine (1994 ve 2000-2001), hem de bugünkü gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ekonomilerindeki krizlere (2008-2010) kıyasla çok daha az kırılganlık sorunu yaşamıştır.
- Türkiye'de 2008-2009 krizi sırasında işsizlik hızla yükselmiştir ve 2010 yılında azalma eğilimi içine girmiş olmakla birlikte bu azalma henüz kalıcı bir düşüğe dönüşebilmiş değildir (Şekil 4-ii ve Şekil 5).
- Türkiye'nin sanayi üretimi, 2008-2009 krizi karşısında, gerek gelişmekte olan, gerekse gelişmiş ekonomilerdekinden genelde daha önce ve daha sert bir düşüş yaşasa da, onlardakinden daha hızlı bir artış sürecine girmiştir (Şekil 4-iii).¹²
- Türkiye'nin reel GSYİH'sı üzerinde küresel krizin ve bazı iç makroekonomik gelişmelerin olumsuz etkisi "olmasaydı", Ocak 2008 – Haziran 2010 döneminde reel hasıla belki de doğru iktisat politikalarının da yardımıyla Şekil 6'daki kesikli eğrideki gibi seyredebilirdi. Ama kriz Türkiye ekonomisini maalesef "teğet geçmediği" için Türkiye bu süreçte ciddi bir reel gelir ve refah kaybına uğramıştır. Kesikli ve kesiksiz eğriler arasındaki taralı alan, bu kaybın küçümsenecek bir büyüklükte olmadığına açıkça dikkat çekmektedir.
- Türkiye ekonomisinde reel GSYİH'nın küresel kriz öncesindeki düzeyine ulaşabilmesi için iki, hatta iki buçuk yıl geçmesi gerekmiştir: Ocak 2008 – Haziran 2010. Bu süre, Şekil 6 ve özellikle de Şekil 7'den açıkça görülmektedir.

Şekil 4: MEP10 Endeksinin Bileşenleri Açısından Türkiye'deki 2008-2009 Ekonomik Krizinin Etkileri

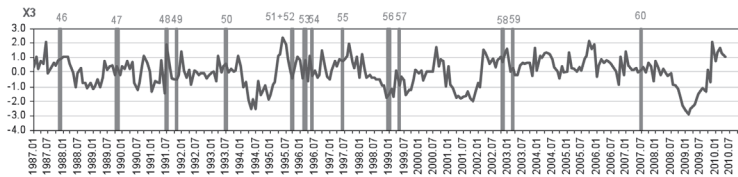
(i) Tüketici Fiyatlarındaki 12 Aylık Artışlar (X1)

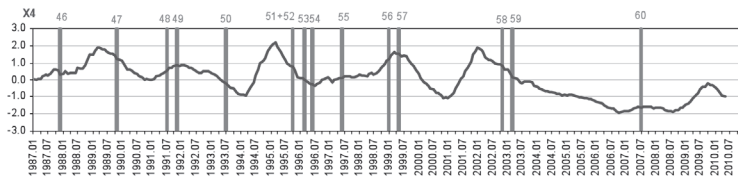
(ii) Resmî İşsizlik Oranının Trendi (X2)

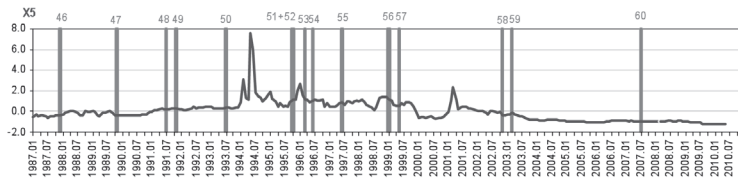
(iii) İmalat Sanayii Üretim Endeksindeki 12 Aylık Artışlar (X3)

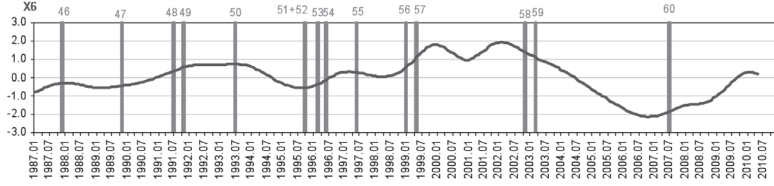
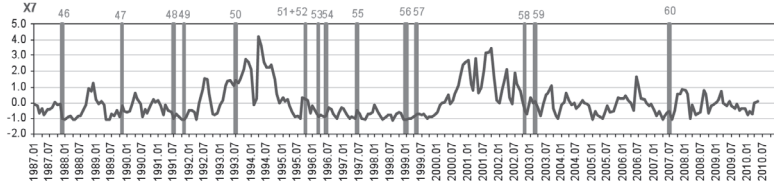
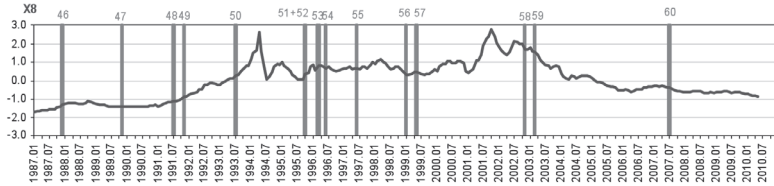
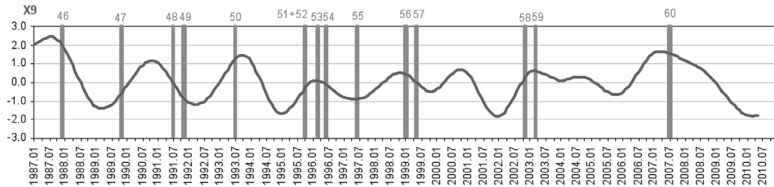
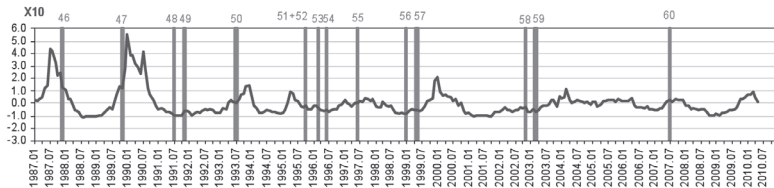

(iv) Yıllık Cari Hesap Fazlası / Nominal Hasıla Oranı (X4)

(v) Hazine'nin Ağırlıklı Yıllık Bileşik Faiz Haddi (X5)

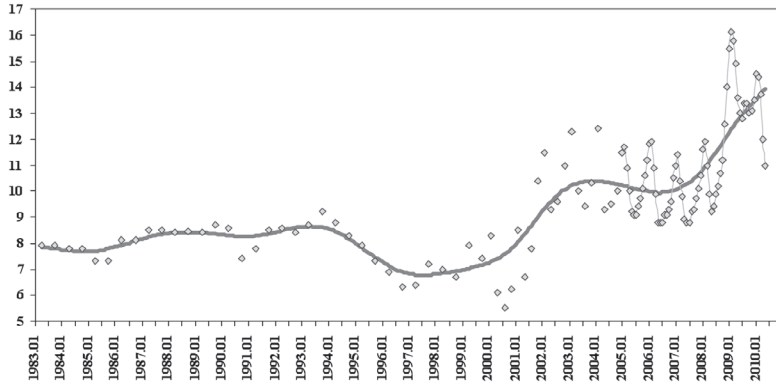

(vi) Kamu Kesimi Borçlanma Gereği / GSYİH (X6)**(vii) Reel Döviz Kurunun Dengeden Sapma Derecesi (X7)****(viii) Döviz Tevdiat Hesapları / M2 Para Arzı (X8)****(ix) Toplam Dış Borç Stokundaki 12 Aylık Artışlar (X9)****(x) İMKB Ulusal 100 Endeksindeki 12 Aylık Artışlar (X10)**

Kaynak: TÜİK; yazarın kendi hesaplama ve tahminleri.

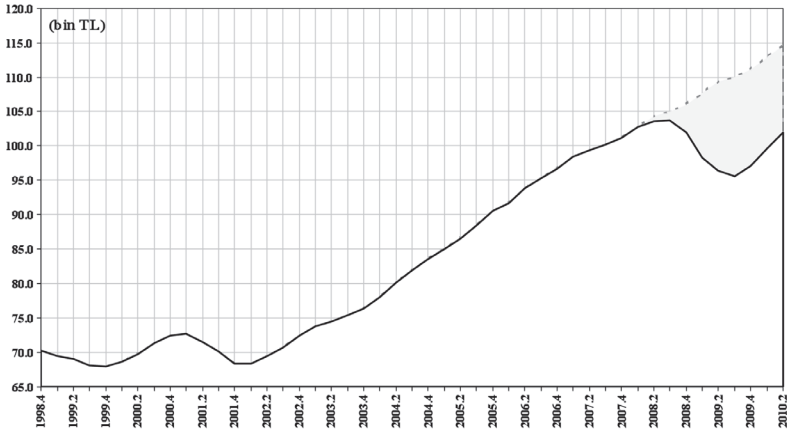
Not: Şekildeki dikey çizgiler, Türkiye'de hükümetlerin iktidara geçtikleri ayları ve hükümet numaralarını göstermektedir.

**Şekil 5: Türkiye’de Resmî İşsizlik Oranı ve Trendi
(%, Ocak 1983 – Haziran 2010)**

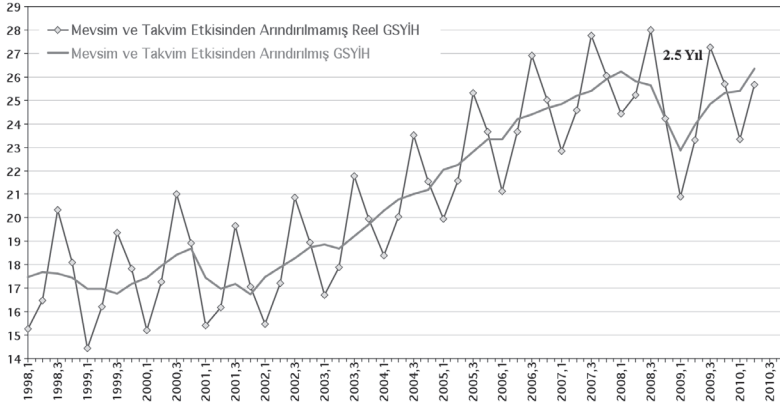
Kaynak: TÜİK; yazarın kendi hesaplama ve tahminleri.

Şekil 6: Türkiye’de Güncel Krizin Reel GSYİH Cinsinden Bedeli

Kaynak: TÜİK; yazarın kendi hesaplama ve tahminleri.

Şekil 7: Türkiye’de Reel GSYİH’nın Seyri (1998.1 –2010.2)

Kaynak: TÜİK; yazarın kendi hesaplamaları.

6. KÜRESEL EKONOMİNİN VE TÜRKİYE EKONOMİSİNİN YAKIN GELECEĞİ?

Dünya ekonomisinin, sonuna yaklaştığımız 2010 yılından sonra, ne gibi eski ve yeni risklerle karşı karşıya olacağı ve yeniden bir krize girip girmeyeceğiyle ilgili olarak, literatürde de sıkça yapıldığı gibi, örneğin Dünya Ekonomik Forumu’nun (www.weforum.org) son yıllardaki Küresel Risk Raporlarını, Almanya’daki Ifo Araştırma Merkezi’nin (www.cesifo-group.de) yayınladığı “Dünya Ekonomik İklim Endeksi” verilerini ve OECD’nin (www.oecd.org) “Bileşik Öncü Göstergeler Endeksi”ni dikkate alabiliriz.

Dünya Ekonomik Forumu’nun 2009 ve 2010 yılı başlarında yayınlanan Küresel Risk Raporlarına göre, dünya ekonomisi son yıllarda özellikle şu risklerle karşı karşıya bulunmaktadır:

- Dünya piyasalarında finansal varlık fiyatları daha da düşebilir,
- Çin’in iktisadi büyümesi yavaşlayabilir (% 6’nın altına doğru),
- kamu kesimi bütçelerinde yeni krizler çıkabilir,
- küresel yönetim açıkları artabilir,
- kronik hastalıklarda artışlar oluşabilir,
- su, toprak ve enerji gibi kaynaklarla ilgili küresel riskler artabilir ve/veya
- altyapı yatırımları yetersiz kalabilir.

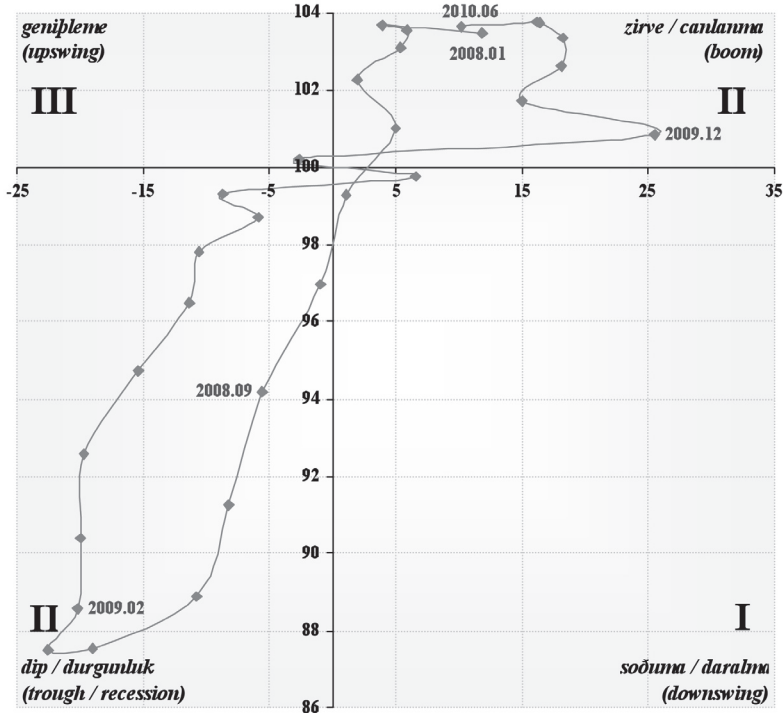
Saptanan bu ve benzeri risklerin gerçekleşmesi durumunda, dünya ekonomisinin önümüzdeki birkaç yılda yeni krizlere sürüklenebileceği açıktır.

Ifo'nun güncel "Dünya Ekonomik İklim Endeksi" (DEİE) verilerine göre ise, 2010 yılı yaz ayları itibariyle mevcut ekonomik durum küresel ölçekte oldukça iyileşmiştir; ama ilgili ekonomik aktör ve araştırmacıların yakın gelecekle ilgili beklentileri yeniden kötüleşmektedir (Ifo, 2010). Aynı öngörüler, Türkiye için hesaplanan DEİE itibariyle de bundan daha farklı gözükmemektedir.

Son olarak, OECD'nin "Bileşik Öncü Göstergeler Endeksi" (BÖGE), Almanya gibi birkaç ülke hariç dünya genelinde (ve bu arada Türkiye'de de), Temmuz 2010 itibariyle yakın gelecek için yeniden makroekonomik bozulma eğilimi doğmuş olduğuna işaret etmektedir (OECD, 2010). Aynı OECD verilerine göre, özellikle Çin ve Hindistan için diğer ülkelerdekinden biraz daha önce ve hızlıca bozulmaya başlayan öncü ekonomik göstergeler, oldukça alarm verici niteliktedir.

Şekil 8'de, OECD'nin Türkiye için hesapladığı BÖGE verileri yardımıyla çizdirilen "konjonktür saati" görülmektedir. Bu şekil, Türkiye ekonomisinin Ocak 2008 – Haziran 2010 arasında, küresel ekonomik krizin ve olumsuz iç ekonomi ve siyaset gelişmelerinin bir uzantısı olarak yitirdiği 2.5 yıllık sürenin ekonomik seyrini özetlemektedir. Aynı zamanda, ülkenin ne denli hızlı biçimde krize sürüklenip ondan yine büyük bir hızla çıkmış olduğunu da göstermektedir. Ancak, yine de, yukarıda değinilen yeni küresel ekonomik bozulma uyarı ve eğilimleri dikkate alınarak, politik açıdan bir rehavete kapılmaması gerektiği ortadadır.

Şekil 11: Türkiye İçin OECD Bileşik Öncü Göstergeler Endeksi Verilerinden Oluşturulan "Konjonktür Saati" (Ocak 2008 – Haziran 2010)

Kaynak: OECD, http://stats.oecd.org/index.aspx?datasetcode=MEI_CLI [Erişim tarihi: 15.9.2010]; yazarın kendi hesaplamaları ve çizimi.

Bu bağlamda, son olarak eklemek gerekir ki, Haziran 2011'de Türkiye'de yapılması beklenen genel seçimler öncesinde eğer hükümet tarafından popülist (oy amaçlı) ekonomi politikalarına başvurulacak olursa, dışarıdan yeni olumsuz ekonomik şoklar gelmese bile ülke ekonomisinde az ya da çok yeni kötüleşme eğilimleri ortaya çıkabilir.

7. SONUÇLAR

Türkiye ekonomisi güncel küresel krizden ciddi biçimde etkilenmiştir. Krizden, çok hızlı girildiği gibi yine çok hızlı çıkmış veya çıkmakta oluşu bu gerçeği değiştirmemektedir. Türkiye'de, özellikle, 2000-2001 krizinden sonra yüksek bir düzeye sıçrayan (resmî) işsizlik oranları 2008 sonlarından itibaren daha da yüksek düzeylere çıkmıştır (Şekil 5).

Ancak, Türkiye’de yaşanan 2008-2009 krizinin tek sebebi dış kaynaklı bir şok değildir. Onun yanı sıra, şu iki benzer iç etken de Türkiye’de yaşanan ekonomik krizi derinleştirmiştir:

- Dönemin Ak Parti hükümetinin 2005-2006 yıllarından itibaren ülkede başlayan makroekonomik kötüleşmeye karşı hiçbir yeni/ciddi önlem almamış olması ve
- 2008’de küreselleşmeye başlayan kriz karşısında oldukça (en azından Aralık 2008’e dek) gecikerek, alınabilecek önlemleri tasarlamaya geç başlamış olması.

2010 yılı yaz ayları itibariyle, Türkiye’nin krizden tamamen çıktığını söylemek ve bazı temel değişkenlerde gözlemlenen iyileşmelerin artık kalıcı olduğunu iddia etmek için vakit hâlâ henüz erkendir. 2010 yılında dünyanın pek çok ülkesinde ve bu arada Türkiye’de de ekonomik durumdaki yeni bozulma işaretleri hissedilmektedir. Eğer bu senaryolar ve tahminler öngörüldüğü gibi gerçekleşecek olursa önce dünya ekonomisi, sonra da onunla birlikte Türkiye ekonomisi, boyutları önceki kadar olmasa da yeni bir krize doğru sürüklenebilirler. Öte yandan, Türkiye açısından, cari hesap açığında 2009’un son aylarından itibaren yeniden başlayan artışlara ve yaklaşan yeni genel seçimler (Haziran 2011) nedeniyle popülist harcamalardaki artış riskine (malî disiplinden uzaklaşma?) mutlaka dikkat edilmesi gerekmektedir.

21. yüzyılın ilk onyılıının ikinci yarısında Türkiye ve dünyada meydana gelen ekonomik gelişmeler ve tasarlanan iktisat politikaları bizlere öğretmiştir ki, bir ülkenin makroekonomik durumundaki kötüleşmeler veya şoklar karşısında hükümetler daima “uyanık” olmalı, olası görece kötüleşmeleri küçümsememeli ve bu olumsuz gelişmeleri “bertaraf etmeye” veya en azından “hafifletmeye” yönelik iktisat politikası kararları tasarlamak için kesinlikle gecikmemelidir.

KAYNAKÇA

- Aydoğuş, Osman (2009): “2008-09 (?) Küresel Krizi’nden Geçerken Türkiye
- Ekonomisi Üzerine Bazı Gözlem ve Değerlendirmeler”, TİSK Akademi Dergisi, 2009 / Özel Sayı II, s. 26-50.

- Dahinten, Jan. "Roubini Says U. S. Economy May Dip Again Next Year", Reuters, 2009, <http://www.reuters.com/article/wtUSInvesting-News/idUSTRE54R1U120090528> [Erişim tarihi: 28.5.2009].
- Elekdağ, Selim ve diğ. (2010), "Finansal Stres ve İktisadi Faaliyet", Central Bank Review, Cilt. 10 (Temmuz 2010), 1-8.
- El-Erian, Mohamed. Piyasalar Çarpışınca: Küresel Ekonomik Değişim Çağı İçin Yatırım Stratejileri, İstanbul: Scala Yayıncılık, 2009.
- Gürsel, Seyfettin ve Duygu Güner (2010): "Krizin Teğet geçtiği ve Delip Geçtiği Bölgeler", BETAM Araştırma Notu, No. 10/88.
- Ifo (2010): World Economic Survey, No. III/2010. Münih, <http://www.cesifo-group.de/DocCIDL/WES-3-10.pdf> [Erişim tarihi: 21.9.2010].
- Kazgan, Gülten (2010): "Türkiye'de 2008 Krizi ve Sonrası İçin Beklentiler", içinde yayınlandığı kitap: Coşar, Nevin ve Melike Bildirici, Tarihi, Siyasi, Sosyal Gelişmelerin Işığında Türkiye Ekonomisi, s. 21-39, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Kibritçioğlu, Aykut (2001): "Türkiye'de Ekonomik Krizler ve Hükümetler, 1969-2001", Yeni Türkiye Dergisi, Ekonomik Kriz Özel Sayısı, Cilt 1, Yıl 7, Sayı 41 (Eylül-Ekim): s. 174-182, <http://129.3.20.41/eps/mac/papers/0401/0401008.pdf> [Erişim tarihi: 1.9.2010].
- Kibritçioğlu, Aykut (2007): Türkiye'deki Hükümetlerin Makroekonomik Performanslarının Bir Karşılaştırması, 1987-2007. Munich Personal RePEc Archive (MPRA) Paper No. 3962, http://mpra.ub.uni-muenchen.de/3962/01/MPRA_paper_3962.pdf [Erişim tarihi: 21.8.2010].
- OECD (2010): Composite Leading Indicators (MEI) Databank, http://stats.oecd.org/index.aspx?datasetcode=MEI_CLI [Erişim tarihi: 15.9.2010].
- Özatay, Fatih (2009): Finansal Krizler ve Türkiye, İstanbul: Doğan Kitap.

- Özel, Saruhan (2008): *Global Dengesizliklerin Dengesi: Ne kadar Sürdürülebilir? Nasıl Sonuçlanabilir? İstanbul: Alfa.*
- Özsoylu, Ahmet F., İltter Ünlükaplan ve Melek Akdoğan Gedik (2010): *Küresel Kriz ve Türkiye, Adana: Karahan Kitabevi.*
- Türel, Oktar ve Ebru Voyvoda (der.) (2009): *Türkiye’de ve Dünyada Ekonomik Bunalım, 2008-2009, İstanbul: Yordam Kitap (Bağımsız Sosyal Bilimciler).*
- Uygur, E. (2010), "The Global Crisis and the Turkish Economy", *Türkiye Ekonomi Kurumu, Tartışma Metinleri, No. 2010/3, <http://www.tek.org.tr/dosyalar/TURKEY-UYGUR-FF.pdf> [Erişim tarihi: 15.9.2010].*

- 1] *Örneğin bak. El-Erian (2009: 39-40).*
- 2] *Bu çalışmada, "kriz" (crisis) terimi, Kibritçiöğlü (2001)'de çizilen kavramsal çerçeve bağlamında kullanılmaktadır.*
- 3] *ABD’de yaklaşmakta olan finansal krizi en erken öngören az sayıdaki iktisatçıdan biri olan Nouriel Roubini’nin geçen yıl belirttiğine göre, ABD ekonomisinin 2010’da yeniden durgunluğa girmesi riski söz konusu idi (Dahinten, 2009). Bu ve benzeri yeni kriz öngörü ve uyarıları bu çalışmanın hazırlandığı 2010 yılı sonbaharı itibariyle hâlâ kimi yerli veya yabancı iktisatçılar tarafından dile getiriliyor.*
- 4] *Bu çalışma KAS ve AÜİF tarafından düzenlenen disiplinler-arası bir çalıştayda sunulmak üzere hazırlanan bir bildiri niteliğinde olduğundan, anlatımda daha çok genel okuyucu kitlesi hedeflenecek ve teknik ayrıntılara çok gerekmedikçe bu metinde yer verilmeyecektir.*
- 5] *ABD’de 2006-2007 yıllarından itibaren yaşanan krizin sebepleri, gelişimi ve ülke içi ve dışındaki yayılma süreci hakkında örneğin Özel (2008) ve Özsoylu et al. (2010: 40-59)’e bakılabilir.*
- 6] *Belirtilen kanalların Türkiye’deki işleyişi hakkında ayrıntılı değerlendirme ve saptamalar için örn. Özatay (2009: 136-151) ve Kazgan (2010: 25-27)’ye bakılabilir*
- 7] *Baltic Exchange (www.balticexchange.com) adlı kuruluşun hazırlayıp yayınladığı kuru-yük taşımacılığı fiyat endeksinin dünya ticaretinin önemli bir öncü göstergesi olarak kabul edilmesinin en temel sebebi, dünya mal ticaretinin çok büyük ölçüde denizler yoluyla, yani yük gemileri ve tankerler tarafından gerçekleştiriliyor olmasıdır.*
- 8] *Gecikmenin olası sebepleri hakkındaki değerlendirme ve tartışmalar için*

- Özatay (2009: 151-153), Aydoğuş (2009: 45-47) ve Özsoylu et al. (2010: 90-92)'ye bakılabilir.
- 9| *Başbakan Erdoğan'ın özellikle Ekim 2008'de ve onu izleyen aylarda yaptığı bu benzeri yorum ve açıklamalarının ayrıntılı bir kronolojik dökümü için Türel ve Voyvoda (der.) (2010: 155-164)'e bakılabilir.*
- 10| *Alınan iktisadi önlemlerin içeriği ve etkiliği hakkında daha fazla bilgi edinmek isteyenler özellikle şu çalışmalara bakabilirler: Uygur (2010: 26-33), Türel ve Voyvoda (der.) (2010: 165-184) ve Özsoylu et al. (2010: 93-100).*
- 11| *Örneğin Aydoğuş (2009), Özatay (2009), Uygur (2010), Kazgan (2010), Türel ve Voyvoda (der.) (2010), Özsoylu et al. (2010) ve Gürsel ve Güner (2010).*
- 12| *Bak. Elekdağ et al. (2010).*

SOSYAL PİYASA EKONOMİSİ KRİZE BİR CEVAP OLUŞTURABİLİR Mİ?

Prof. Dr. Ralph Wrobel

1. PROBLEMİN TANIMI

Mali ve ekonomik kriz esnasında ve sonrasında bir taraftan anglo-amerikan etkisi altındaki tam bağımsız piyasa ekonomisinin “vahşi kapitalizmine” diğer taraftan da bundan 20 yıl önce başarısızlığa uğramış sosyalizme alternatif konseptler aranmaktadır. Bundan dolayı Sosyal Piyasa Ekonomisi konsepti uzun süren suskunluğun ardından yeniden bilimsel ve siyasi tartışmalarda yerini aldı. Ama 1930’lu ve 40’lı yıllarda Alman ekonomist Walter Eucken tarafından geliştirilen ve daha sonra Ludwig Erhard tarafından Almanya Federal Cumhuriyeti’nde uygulamaya konulan konsept günümüz şartlarına uyarlanmak zorundadır.

Son birkaç on yıl içinde tüm dünyada büyük bir teknik gelişme görülmektedir. Dijital devrim yeni yüksek teknolojilerin, özellikle de İnternetin hızla yayılmasını sağladı. Buna artan nakliye imkanları da dahil olmaktadır. Dolayısıyla bugün bizler ekonomi süreçlerinin, ulusal ekonomilerin ve şirketlerin dünya çapında bir ağ oluşturmasıyla ve refah seviyesinin artmasıyla bilinen bir küreselleşmesinden bahsediyoruz. Bununla birlikte bugünkü mali ve ekonomik krizin de gösterdiği gibi gittikçe artan karşılıklı bir bağımlılık söz

konusudur. Buna ilave olarak bütün dünyada oldukça dengesiz bir refah dağılımı gözlemlenmektedir. Avrupa’da ayrıca nüfusun yaşlanması ve azalması da buna ilave olmaktadır, çünkü yaşam beklentilerinin artmasından dolayı doğum oranlarının geriye gitmesiyle karşı karşıyayız.

Bu nedenle ulusal ve uluslar arası düzeyde yeni bir Sosyal Piyasa Ekonomisi konsepti aramak gerekmektedir. Dolayısıyla bu makalede önce geleneksel Sosyal Piyasa Ekonomisi konsepti anlatılacak. Daha sonra mali ve ekonomik krizlere ekonomi politikasıyla ilgili tepkilerin bu bakımdan ne derece doğru veya yanlış oldukları tartışılacak. Bu düşüncelere dayanılarak hemen ardından da krize tepkiler konusunda ulusal ve uluslar arası düzeyde Yeni Sosyal Piyasa Ekonomisi olarak nitelendirilebilecek somut öneriler ele alınacak.

Şekil 1: Walter Eucken’e göre rekabet sisteminin ilkeleri

2. SOSYAL PİYASA EKONOMİSİ KONSEPTİ

Alman ekonomist Walter Eucken 20. yy’ın ilk yarısında insan onuruna yaraşır yeni bir “rekabet sistemi” tasarısı hazırladı. Eucken “Ekonomi Politikasının İlkeleri” (ölümünden sonra 1952’de yayımlandı) adlı eserinde bu rekabet sisteminin yönlendirici ilkelerini tespit etmektedir. Özellikle de sistemi oluşturan ve düzenleyen yedi ilkeden bahseder. Ayrıca bu ilkelerin kesinlikle birbirine bağlı olduklarına ve “sistemlerin birbirine bağımlılıklarına” işaret etmektedir.

Eucken'e göre rekabet sisteminin temel ilkesi işleyen bir ücret sistemidir. Bu ilkeye göre önce ekonomi politikasıyla ilgili çeşitli önlemlerden – örn. devlet sübvansiyonlarından, zorunlu devlet tekellerinin oluşturulması, genel fiyat dondurma, ithalat yasağı vb. gibi – kaçınılmalıdır. Bunun ötesinde Eucken tam rekabetin ideal şekline mümkün olduğunca benzeyen bir piyasa sistemi tesis etmeyi hedefleyen aktif bir sistem politikası talep etmektedir. Çünkü ancak serbestçe oluşan fiyatlar arz ve talebi yansıtıkları takdirde bir ekonomideki yönetim problemi memnun edici şekilde çözülebilir. Fiyat sisteminin işlemesi için ayrıca kur istikrarı da gereklidir. Bu nedenle Eucken kur politikasının önceliğinden bahsetmiştir. Kur istikrarı olmadan değişen fiyatlar arz ve talep şartları için sinyal işlevlerini yitirirler. Açık pazarlar da işleyen rekabetin temel bir şartıdır, çünkü açık pazar tekellerin oluşmasını önler ve rekabet sistemini istikrara kavuşturur. Eucken hem dışa hem de içe yönelik açıklık talep etmektedir. Hem ulusal piyasalarda rekabet hem de yabancı ülkelerle serbest ticaret aynı oranda önemlidir.

Rekabet sisteminde özel mülkiyet birçok nedenden dolayı önemlidir: Özel mülkiyet bir taraftan etkin bir yönetim için bir teşvik, diğer taraftan da ulusal ekonomi çerçevesinde tasarruf gücü ve tasarruf özgürlüğü ifade eder. Özel mülkiyet böylece piyasa aktörlerinin ekonomik bağımsızlığını garanti eder. Sözleşme özgürlüğünü de aynen özel mülkiyet gibi rekabet için bir ön şart olarak anlamak gerekir. Piyasa aktörleri, dışarıdan herhangi bir kısıtlama olmaksızın piyasa sözleşmelerini yapabilme özgürlüğüne sahip olmalıdırlar. Tabii ki bu sözleşme özgürlüğü sınırlıdır, dolayısıyla da rekabet sistemini olumsuz etkilemek veya ortadan kaldırmak için suiistimal edilmesi mümkün değildir. Ayrıca Eucken sorumluluk ilkesine büyük önem vermektedir. Ancak sözleşmelerinden sorumlu tutulabilecek piyasa aktörleri sorumlu davranacaktır.

Eucken çalışmasının sonunda ekonomi politikasının değişmezlerinin önemini vurgular. Bu değişmezlik ekonomi politikasıyla ilgili mevcut şartlara bir güven oluşturur ve böylece rekabette bulunan firmalar için uzun vadeli bir planlama anlayışına teminat verir. Piyasa ekonomisinin bütün bu temel ilkeleri Eucken'e göre yalnız önemli değil, aynı zamanda birbirine bağlıdır. Walter Eucken piyasa ekonomisini oluşturan ilkelerin yanında rekabet sisteminin oluşturulmasının ardından bu sistemin varlığını sağlamak için dikkate alınması gereken düzenleyici dört ilkeyi ön plana çıkarmıştır. Tekelcilik problemine karşı koymak için düzenleyici ilkelerin en

önemlisi rekabet politikasıdır. İlave düzenleyici ilkeler, piyasa başarısızlığının mevcut olduğu özel alanlara dayanmaktadır. Gelir politikası sadece sınırlı çerçevede gerçekleşmeli ve bütün insanlara asgari bir yaşam standardı garanti etmelidir. Buna karşın gelir dağılımının önemli ölçüde piyasa tarafından koordine edilmesi gerektiği söylenmektedir. Harici etkilerin ise "kesin tespit edilebilen durumlarda" devletin müdahalesiyle kendine mal edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Eğer ayrıca iş piyasasındaki arzın norm dışı bir davranışı söz konusu olursa, burada da bir devlet müdahalesinin gerekli olduğu belirtiliyor. Düzenleyici ilkeler ilk bakışta piyasa süreçlerine devletin müdahale yolunu açarken, Eucken gerçekte piyasa ekonomisinin kurucu sistem ilkelerinin sıkı sıkıya uygulanmasına özel bir önem vermektedir.

Son olarak da Eucken'e göre "sistemlerin birbirine bağımlılıklarına işaret etmek gerekir. Eucken bununla bir toplumun ekonomik, siyasi ve hukuksal alt sisteminin karşılıklı olarak birbirine bağımlılığını kastetmektedir. Böylece Eucken'in ilkelerine dayanılarak ulaşılan "Sosyal Piyasa Ekonomisi" (kendisi bu kavramı henüz kullanmamıştır) demokrasi sayesinde siyasi alanda hukuk devleti ilkesi olarak da desteklenmiş olmak zorundadır. Bu ilkelerle birlikte Walter Eucken şimdiki ekonomi politikasının analizi için iyi bir örnek oluşturmuştur. Ama bu örnek küreselleşme çağındaki günümüz şartlarına uyarlanmak zorundadır.

3. MALİ VE EKONOMİK KRİZDE SOSYAL PİYASA EKONOMİSİ'NİN YENİLENMESİ

3.1 Krize Şimdiye Kadar Gösterilen Tepkilerin Eleştirisi

Ekonomi politikasının tüm dünyadaki mali ve ekonomik krize gösterdiği tepkiler analiz edildiğinde öncelikle büyük konjonktür programları, piyasaya müdahaleler ve yayılcı bir para politikası görülmektedir. Buna karşın sistem politikasıyla ilgili iyi düşünülmüş önlemler oldukça nadirdir.

Ekonomi politikasıyla ilgili tartışmalara özellikle J. M. Keynes'in tarzındaki konjonktür programları damgasını vurmuştur. Şimdiye kadar her ekonomik kriz kendine has bir kriz olarak nitelendirildi ve sistem politikasıyla ilgili ilkeler tarafından istisna olay olarak ilan edildi. Buna göre de artık hemen finans disiplini hakim değildir, bilakis sınırsız miktarda harcama programları kararlaştırılır. Hatta Almanya bu bakımdan 80 Milyar Avro'yu

aşkın bir toplam tutara ulaşan 1. Konjonktür Paketi ve 2. Konjonktür Paketi ile oldukça çekingen kalmıştır. Bu paralarla altyapı yatırımları, cüzi vergi indirimleri ve halka yapılan hibeler finanse edildi. Fakat bu tür bir politikanın sorunları eskiden beri bilinmektedir. Parlamentoda uzun süren karar süreçleri ve aynı şekilde kamu işleri için yapılan ihale sürelerinin uzun olması yüzünden harcama programları etkisini çok geç göstermektedir. Bu tür paralar piyasaya ulaşıncaya kadar iki yıl geçebilir. Ama o zaman da kriz çoğunlukla aşılmış olur. Ayrıca yapılan para hibeleri atıl vaziyette tasarruf hesaplarına akmakta ve kullanım etkileri sayesinde ancak kısmen etkili olmaktadır. Ancak bu politikanın kesin bir sonucu var ki o da devlet borçlarının oldukça artmasıdır.

Ekonomik süreçlere mali ve ekonomik kriz çerçevesinde yapılan birçok müdahale başarısız olmuştur. Bir krizde önce yeniden güven ortamı oluşturmak ve beklentileri istikrara kavuşturmak önemlidir. Bu ise Eucken'in düşündüğü anlamda ekonomi politikasının sabitlik konseptinin uygulanması olarak nitelendirilebilir. Ama mali ve ekonomik kriz çerçevesinde birçok ülkede hükümetlerin birçok koordinesiz önlemleri oldu. Almanya örneğinde kalmak için bankaların ve belirli branşların (örn. hurdaya çıkarma primi sayesinde otomobil üretiminin) sübvansiyonu için harcanan milyarlarca Avro'ya işaret edilebilir. Fakat bu tür bir politikadan dolayı sorumluluk ilkesi yürürlükten kaldırılmaktadır. Ekonomik verimlilik yerine artık talep ve giderlere göre ayarlanmış bir ayırım ve kapasite uyumu yapılmamaktadır. Burada özellikle "too big to fail!" kavramı özel bir önem taşımaktadır. Gerçi birçok kişiye iş imkanı sunan kilit sanayiler ve büyük şirketler desteklenmektedir, ama bu politika özellikle de yardım almayan orta tabaka için önemli sonuçları olan rekabeti engellemektedir. Ayrıca devlet güvencesindeki zayıf ekonomi şirketleri ve harcama programlarının desteklenmesi her zaman devletin programlarını vergileriyle finanse eden sağlıklı şirketlerin sırtına yüklenmektedir.

Son olarak da yine tüm dünyada merkez bankalarının yayılmacı bir para politikasına şahit olunmaktadır. Krizde mali politikayla ilgili birçok önlem para basan bankaların yayılmacı para politikalarıyla desteklenmektedir. Ama bundan dolayı da enflasyona yol açan tüm etkileriyle birlikte para stoklarının ayrıca arttığı görülmüştür. Dolayısıyla uluslar arası finans piyasalarında yakında tekrar yeni bir şişkinlik oluşacak ve bu şişkinlik günün birinde patlamak zorunda kalacak. Her halükarda şimdilerde Avrupa Merkez Bankası'nın ve ABD Merkez Bankası'nın bankalara sundukları

sıfıra yakın faiz oranları vatandaşların güvenini geri kazanmak için uygun önlemler değildir. Bunun yerine merkez bankaları kendi hareket alanlarını ortadan kaldırmaktadırlar. Mali ve ekonomik krizde şimdiye kadar alınan önlemler, genel olarak çoğu kez sadece sistem politikasına yönelik bir konsepti olmayan güdübirlik alınmış önlemler olmuştur.

3.2 Yeni Sosyal Piyasa Ekonomisi Bakış Açısıyla Alternatif Önlemler

Diğer taraftan her bir ülke sistem politikası bakımından mali ve ekonomik kriz karşısında nasıl hareket etmeliydi ve bu konuda uluslar arası düzeyde neler yapılmalıdır? Öncelikle tüm dünyada bir sorumluluk ilkesi getirilmelidir. Walter Eucken (1952/90) "kim kazanç sağlıyorsa zararı da üstlenmelidir. ... Sorumlular yatırımların sorumluluğunu ne kadar fazla üstlenirse yatırımlar da o kadar itinalı yapılır" diye yazmaktadır. Bu da kaynaklarını iyi idare kötü idare etmiş şirketlerin krizde bundan dolayı cezalandırılmaları ve hatta gerekirse piyasadan çekilmeleri anlamına gelir. Devletin görevi ancak örn. gerekli uyarlamaların kolaylaştırılması ve krizden etkilenen işçiler için sosyal programlar aracılığıyla piyasanın tasfiye edici etkisine eşlik etmek olabilir. Ayrıca menajerler için kendilerine teslim edilen kaynakları sorumlu şekilde kullanmalarını sağlayacak somut kurallar getirilmelidir. Hissedar Değer İlkesi'ne göre devlet tarafından üç ayda bir yapılan sübvansiyonları mümkün olduğunca yüksek almak için sadece kendi şirketlerinin güncel borsa kuruna ilgi duyan ama başarısızlık halinde ise yüksek emekli maaşı alan menajerler sadece kısa vadeli hareket etmekte ve yüksek risklere girmektedirler. Buna göre menajerler için kaynakları kalıcı şekilde kullanmayı teşvik eden kurallar gereklidir. Bu nedenle dünya ülkeleri böyle bir kural için uluslar arası büyük tröstlerin menajerlerini de uzun vadeli şirket politikası gütmeye yönlendiren bir çerçeve belirlemekten çekinmemelidir.

Ayrıca piyasa sürecinin hatasız işlemlerini sağlamak amacıyla acilen para politikası istikrara kavuşturulmalı. Piyasa ekonomisi sistemi ancak enflasyonsuz bir ortamda işleyebilir. Bununla birlikte eğer para politikası konjonktür politikasına tamamen bağımlı ise bu durumda fiyat sistemi artık işlevini yerine getiremez. Bu bağlamda merkez bankalarının bağımsızlık konseptleriyle ilgili yenilikler üzerinde de düşünmek gerekir. Şimdiye kadar bu konsept örn. Almanya Merkez Bankası, Avrupa Merkez Bankası ve yine sınırlı olarak ABD Merkez Bankası tarafından oldukça başarılı şekilde

uygulandı. Bununla birlikte mali ve ekonomik krizdeki olaylardan sonra, eğer bu konseptin tutması isteniyorsa istikrarlılık kültürünün mevcut olmak zorunda olduğu düşüncesine gelinebilir. Bu nedenle kar miktarları konusundaki katı kuralların talep edilmesi reddedilmemelidir.

Yeni Sosyal Piyasa ekonomisi görüşüne göre müdahaleci önlemlerin azaltılması da talep edilmelidir. Sistem politikasıyla ilgili anlamlı reformlar özellikle "tasfiye edici" bir krizde uygulanmak zorundadırlar, çünkü bu acil zorunlu hale gelen yapısal uyumlara imkan verir. Bütün Avrupa'da düzenlemelerin bu çok aşırı karmaşıklığı ortadan kaldırılmalıdır. Özellikle Alman Vergi Hukuku acilen basitleştirilmek zorundadır. Ayrıca vatandaşların bürokratik yükünün azaltılması ve iş piyasaları esnekleştirilmesi gerekir. Eğer bir krizde firmalar iflas ediyor ve işten çıkarmalar oluyorsa, işten çıkarılanlar kendi firmalarıyla birlikte iflase yönlendirilmek yerine yeni bir işyerine geçme şansına sahip olmalıdırlar. Dolayısıyla sosyal güvence, sanayide organize olmuş çıkar grupları için değil, işçilere yani bireylere sunulmalıdır. Küreselleşme çağında ayrıca sosyal sistemlerden gittikçe kopmaya ve geçim yapacak bir işe girilmelidir. Birçok Batı ülkesindeki demografik gelişme sosyal sistemlerin sürekli aşırı yük altında kalmasına yol açmaktadır. Bu nedenle bu sistemlerin tüm üretim faktörleri, yani vergilerle finanse edilmeleri tercih edilmelidir.

Walter Eucken'de henüz hiçbir şekilde göz önünde bulundurulmayan ama bugün gittikçe daha büyük önem kazanan şey devlet borçlanmalarının sınırlandırılmasıdır. Devlet borçlanmaları gelecek nesiller için önemli bir mali külfet teşkil etmektedir, yani "nesiller adaleti" konseptinin açık bir ihlalidir. Buna paralel olarak toplumun aşırı yaşlanması ve nüfusun azalmasıyla gelecek nesillerin ortalamaların üstünde bir yük altına girmesi söz konusudur. Bu nedenle borçlanmaları sınırlandırmak için kurumsal temel şartlarla ilgili mutlak zorunluluk mevcuttur. Örn. bu tür kurumlar Estonya'da 1991'deki bağımsızlığın hemen ardından denk bütçe kuralları (Balanced Budget Rules) olarak anayasa düzeyinde devreye konuldu. Danimarka „En holdbar fremtid – Danmark 2010" diye adlandırılan program sayesinde borçlarını sürekli azalttı. Yani bu tür kuralların uygulanması tamamen siyasi olarak gerçekleştirilebilir, özellikle de kriz benzeri durumlarda. Borçlarla finanse edilen konjonktür programları yerine daha ziyade eğitime, yani göçmen çocukları için dil becerisi, tüm öğrencilerin yabancı dil becerilerinin artırılması, daha küçük sınıflar, daha iyi yüksek öğrenim ve öğrenim harçlarının kaldırılması için daha fazla yatırım yapılmalıdır.

Bilgi temeline dayalı geleceğe yapılan bu tür yatırımlar sanayiye dayalı geçmişin sübvansiyonundan daha anlamlıdır.

Yeni Sosyal Piyasa Ekonomisi bakış açısıyla buna paralel olarak uluslar arası düzeyde de birçok önlemin alınması zorunludur. Eucken'in açık pazarlar konseptine göre dünya ticaret sisteminde bir iyileştirme üzerinde çalışılmalıdır. Tüm dünyada, özellikle de Avrupa'nın ve ABD'nin tarım politikası alanında süregelen yerli malları korunmasına yönelik politikalar artık bertaraf edilmelidir. Dünyanın bugün serbest (yani adil ve uzun süre etkili) bir ticaret için uluslararası bir sistem çerçevesinin geliştirilmesine ihtiyacı var. Bunun için rekabet politikasının uluslararası bir koordinasyonu da gereklidir ki bu da uluslararası piyasaların "güçlendirilmelerinin", uluslararası büyük tröstler tarafından azaltılmasına yol açar. Buna paralel olarak finans dünyası için bu tür bir uluslararası sistem çerçevesi oluşturulmalıdır. Aktüel mali ve ekonomik krizin de gösterdiği gibi belirsiz ve karmaşık hale gelmiş uluslararası finans piyasalarındaki asimetrik bilgiler sürekli büyüyen bir sorundur. Bu nedenle daha fazla şeffaflık kuralları uluslararası düzeyde uygulanmak zorundadır, örn. şu sıralarda III. Basel Anlaşması'nda tespit edildiği gibi bankalar için asgari özsermaye yönergeleri. Aynı şekilde bankaların denetlenmesine uluslararası nitelik kazandırılması, en azından bu konuda Avrupa çapında birlik sağlanması arzu edilmektedir. Buna karşın piyasa süreçlerine somut müdahaleler, örn. açıktan satış anlamsızdır. Bu tür işlemler daha sonra diğer finans çevrelerinde uygulanır, denetim masrafı ise hiç yoktur. Uluslararası yapılanmış böyle bir ekonomi politikası ideal olarak ayrıca borçların ve enflasyonun sınırlandırılmasına yönelik kurallar da içermelidir. En azından şimdilerde değinildiği gibi Avrupa "İstikrar Paketinin" katılaştırılmasına destek verilmelidir.

4. SONUÇ

Dünya ulusal bir Yeni Müdahalecilik yerine uluslararası bir sitem politikasına her zamankinden daha çok ihtiyaç duymaktadır. Bununla birlikte şimdiye kadar ulusal konjonktür programları, yayılcı bir para politikası ve piyasaya yapılan koordinesiz birçok müdahale mali ve ekonomik kriz karşısında gösterilen reaksiyonlar olarak etkili oldular. Bununla birlikte hem ulusal hem de uluslararası düzeyde uygulanacak bir sorumluluk ilkesi, para politikasının istikrara kavuşturulması ve örn. iş piyasalarının esnekleştirilmesi gibi engelleyici düzenlemelerin ortadan kaldırılması

daha uygun önlemler olacaktır. Nesiller ötesi bir adalet kapsamında ayrıca devlet borçlanmasını da sınırlandırmak zorunludur. Bunun yerine eğitime daha fazla yatırım yapılmalıdır. Bütün bu önlemler öncelikle ulusal düzeyde uygulamaya konulabilirler. Günümüz dünyasında devlet borçlanmasının sınırlandırılması veya tamamen kaldırılması için mevcut olan programlar bunun mümkün olduğunu göstermektedir. Ayrıca özellikle kriz dönemleri tam da bu tür önlemlerin demokratik şekilde uygulanması için önemli anlardır. Sistem politikasına yönelik önlemlerin uluslararası düzeyde uygulanması çok kolay değildir. Finans piyasalarının uluslararası düzeyde düzenlenmesine yönelik tartışmaların da gösterdiği gibi burada bazı ülkeler hala çok fazla direnmektedirler. Diğer taraftan bankalar için öz sermaye yönergelerinin katılaştırılmasını içeren III. Basel Anlaşması yeni imzalandı; bunun yanında Avrupa İstikrar Paketi'nin katılaştırılması da tekrar tartışılmaktadır. Bu nedenle ümitsizliğe düşmemek gerek. Uluslararası bir sistem politikası adım adım ortaya çıkmak zorunda kalacak, fakat bunun öyle "bir gecede" gerçekleşmesi beklenemez. Walter Eucken'in rekabet sistemine dayanan ama küreselleşen dünyaya uyarlanmış bir konsept olan Yeni Sosyal Piyasa Ekonomisi daha iyi bir gelecek yolunda bir örnek olarak yardımcı olabilir.

KAYNAKÇA

- EUCKEN, WALTER - Ekonomi Politikasının İlkeleri, yeniden gözden geçirilmiş 6. baskı, Tübingen 1952/90.

KÜRESEL İKTİSADİ KRİZ SÜRECİNDE TÜRKİYE'DE SOSYAL DAYANIŞMA DENEYİMLERİ

Yrd. Doç. Dr. Necdet Subaşı

Ben doğrusu ekonomi-politiğin kavramları ya da bu alanın kavramsal sermayesinden çok sosyoloji ve etiğin kavramsal çerçevesiyle konuşmaya çalışacağım. Aslında bu başlık altında bana önerilen konu, Türkiye'deki sivil toplum kuruluşlarının özellikle yardım odaklı girişimlerin, genel topluma ne tür katkılar sunduğuna ilişkin olarak deneyimlerimi ve tanıklıklarımı dile getirmemi gerekli kılıyor.

Bu başlık üzerinden belki iki şeyi gerçekleştirebiliriz diye düşünüyorum. Bunlardan birincisi bu tür organizasyonların yarattığı, ortaya çıkardığı etik sorunlar, diğeri de sosyal siyaset bağlamında doğurduğu karmaşık ilişkiler... Lütuf, lütfedilen, lütfeye mazhar olan vs. Aslında kuşkusuz bu pratiklerin her biri kendi kültürel referanslarımızdan beslenmektedir. Bu tartışmaları kendi hikâyelerim üzerinden gerçekleştirmek ve derinleştirmek istiyorum.

Her şeyden önce ben, kendi kültürümüzde çok ciddi karşılıkları olan "hayır", "hasenat" ve "infak" kavramlarının esasen bu konunun çözümlenmesinde bize kayda değer ipuçları verebileceği bu nedenle de hiçbir şekilde göz ardı edilmemesi gereken bir statüye sahip olduklarını düşünüyorum. Kavramın gündelik hayattaki kullanımı çok kere göz

yaşartıcı tanıklıklara fırsat verse bile bazen de bunun acıtıcı ve iç burkan temsillerini aşarak sorgulamamız gerekmektedir.

Henüz daha Türkiye’de sivil toplum kavramının revaçta olmadığı, gündelik dilde bir karşılığının olmadığı dönemlerde, özellikle 70’li yılların sonlarında, muhtemelen benim liseli yıllarıma tekabül eden dönemlerde kendine biçtiği misyonu tamamen hayır işleriyle sınırlandırılmış pek çok organizasyon vardı. Bunlar kendilerini birer hayır teşekkülü olarak tanımlamakta birbirleriyle adeta yarışıyorlardı. Şimdi olduğu gibi geçmişte de bu kurumlar yoksulluk sorunlarıyla değil bunlardan kaynaklanan sonuçlarla daha çok ilgilidiler (Yurttagüler, 2010: 70, 86). Fakirlere yardım eden bu kuruluşlar bir şekilde hizmet alanlarını genişletmekte ve fakara olarak tanımladıkları kişileri İslami gelenek içindeki davranış kalıplarına bağlı olarak gözetmekteydiler. Bu gözetim, genellikle günlük işlerin karşılanması, genel geçer ihtiyaçlarının senede bir ya da birkaç kez gerçekleştirilen toplu bağışlarla giderilmesiyle sınırlı tutulurdu. Ancak her zaman özen gerektiren bu ilginin zaman zaman ihmal edildiğini de belirtmek gerekir. Kurumsal bir yapılanmanın bugünkü ölçeklerde henüz oluşturulmadığı bir dönemde “hayır ve hasenat”, Müslüman kültürünün inanç, ahlâk ve estetik limitlerine bağlı olarak gerçekleştiriliyordu.

Her şeyden önce burada ben, yoksullara dikkat kesilen bir ilginin gözetmekle gözetlemek arasında gidip gelen biçimlerini tam olarak ayırt edebilecek bir yetkinlikte olmadığını belirtmek isterim. Bu düzeyde bir evren içinde bir gün derse okul müdürünün refakatinde bir kişi girdi. Adam sakallı ve iyi giyimliydi. Onun varlıklı biri olduğu üstünden başından, duruşundan velhasıl her halinden kolaylıkla anlaşılabilir durumdaydı. Sınıfa hitaben “aranızda fakir var mı” diye bir soru yöneltti. Çoğunu yoksul öğrencilerin oluşturduğu sınıfta, bu üstenci ve yer yer rencide edici sayılabilecek dil, eminim ben dâhil herkesi şaşırtmış bir o kadar da incitmişti. Okul müdürünün pek fazla umursamadığı bu durum karşısında doğrusu hepimiz açıkça garipleştik. Fakirliğin yüze vurulduğu ortamda, fakirlere yardım edileceğini kavramamız pek fazla zaman almadı. Müdür, yoksul durumda olanların tahtaya kalkmasını, onlara bu beyefendi tarafından kendi mağazasında doğrudan yardımda bulunulacağını ifade etti.

Bu yardımda bulunacak kişi de islami ilkelere olağanüstü bir şekilde dikkat ettiğini tahmin edebileceğimiz bir vakfın önde gelen sorumlusu

sıfatıyla aramızdaydı. Sonuçta bizi, fakirliğini açıkça beyan edenleri kendi mağazasına götürecekti, bir şekilde giydirecek ve böylece hayır işlemini de tamamlamış ve rahatlamış olacaktı. Bu beyefendinin şehir merkezinde meşhur, görkemli bir giyim mağazası vardı ve oraya ulaşmak için pek çok sokağı pek çok caddeyi geçmemiz gerekiyordu.

Tabii söylem olarak ben bu dünyanın içinden geliyorum. Benim siyasi referanslarım da, dinsel duyarlılıklarım da muhtemelen bu yapının içinde şekillenmiştir. Biz bazen yoksulluğun aşırı derecede beslediği bir gerçeklik içinde bazen de gençliğin hepimize bulaştırdığı bir uçuklukla hatta muziplikle oradaydık. Gidip bir şeyler alsak hiç de fena olmaz türünden. Bu nedenle kendimizi bu talepkâr öğrenci yığınının içinde bulmamız zor olmadı. Bizi tek sıra halinde yürüterek epeyce uzun sayılabilecek bir süre götürdüler. Başımızda yürüyen "hacı amca" arada bir hepimizi kontrol etmekten geri durmuyordu. Düzgün gidip gitmediğimize ve kılığımıza kıyafetimize bakarak da bu yardımı hak edip etmediğimizi filan anlamaya çalıştığını düşünebilecek durumdaydık. Doğrusu benim için çok alçaltıcı bir şeydi bu yaşadığımız, çok erken yaşlarda bile oldukça rahatsız edici bir şeydi. Bunu benim oryantalize ettiğimi düşünmeyin. Bu, yaşadığım ve her fırsatta hatırladığımda üzüntü duyduğum bir şeydir. Gerçi bunları yaşadım diye de bu dünyaya falan küsmüş ya da bu kesimlere cephe almış, bundan sonra da artık bana düşen bunlarla uğraşmaktır gibi garip bir noktaya da ulaşılmış değilim.

Bizi götürdüler bir binanın giriş katına. Çok alımlı, çok çekici bir bölümdü gördüklerimiz. Mağazanın şatafatı göz dolduruyordu. Oradakilerden herhangi biri bize takdim edilirse, bunlardan herhangi birini giyersek doğrusu pek de hoş olurdu, belki gençliğimiz çok daha yaşanılabilir olabilirdi. Hayatın keyfini çıkarabilirdik böylece. Ne yazık ki bu beklenti kısa sürdü. Bizi alt kata indirdiler. Burada özellikle Türk katılımcıların çok yakından bilebileceği kostümleri hatırlatan bir izbede bulduk kendimizi. Türkiye’de çok zevkle izlenen Ekmek Teknesi dizisinden söz ediyorum. Dizinin başrol oyuncusu Hasan Kaçan, orada Herodot Cevdet tiplmesiyle nostalji-den ütopyaya değişen özelliklerle harmanlanmış hikâyeler anlatırdı. İşte bu yeraltına tepilmiş reyonlarda bize takdim edilen giysiler Herodot’un giydiği kostümleri andıran şeylere çok benziyordu. Kendimi böyle tarihi filmlerin kostüm deposunda hissettim bir an. "Buyrun seçin" dediler, "istediğinizi alın, size yakışanları giyin, çekinmeyin" dediler. Ordan biz kendimize uygun olabilecek en güzel elbiseleri seçmeye çalışırken bir yandan

da o beyamca bize kendisinin uygun bulduğu şeyleri alelacele giydirmeye çalışıyor, sanki depoyu boşaltmak için gayret sarf ediyordu. Mesela bana kocaman, oldukça kocaman, asla abartmıyorum bir hayli büyük düğmeleri olan bir pardesü giydirmeye çalıştı ve bunu beğenmemi istedi. Oysa ben bunu giyersem sadece ve sadece ölüürüm, çıldırırım. Asla giyemem, giymem. Sonunda mağaza sahibi ekşittiğim yüzüme pek fazla aldırmaksızın bana zorla giydirdi. Böyle bir şey giymeyeceğim yani ama bir yandan da çekiniyorum. Dini gerekçelerle, ahlaki kaygılarla, kültürel hassasiyetlerle korkuyorum. Adam iyilik yapıyor senin yaptığın da bir şey mi yani, doğru bir şey mi? Buldun da bulandırılıyorsun. Madem buraya geldin, yoksulsun, zayıfsın, tamahı bırak. Al ve giy! Bir anlamda çok ayıp. Ben bunu giyersem rezil olurum, komik olurum. Gençlik dünyamda oldukça kompleks bir durum bu anlayacağınız. Bizim bu tereddütlerimizi nihayet fark eden beyamca hepimizi bugün satırı satırına aklımda olan oldukça ağır cümlelerle fırçalamaktan geri durmadı: "Yani bana hem açız fakiriz diyorsunuz hem de bu nadide şeyleri beğenmiyorsunuz". Biz hepimiz bu fırça darbeleri arasında sükût içinde elbiseleri giyindik. Tam bir palyaço gibiydik. Durumumuz vahimdi ve bizi bu durumda gören ancak bir kari-katürden fırladığımızı düşünebilirdi. Hepimiz bu hallerimizle sokağa çıktık ve orada ihanet eder, elbiseleri bir sokak arasına bırakırsak apaçık bir şekilde günah işlemiş olabiliriz kaygısıyla oyalanmadan evlerimize gittik. Ayıp, isyan ve günah kavramlarının genç bir zihne yansıyan anlamları içinde ağır bir tecrübe yaşadık. Tabii ben bir daha bunları giymedim. Zaman zaman bir araya geldiğimiz o eski arkadaşlarla da bu hikâyeyi hep bir acı hissederek paylaştık. Anlatacaklarımdan biri bu örnekti. Bu örnek sizlere oldukça iğrenç, acıtıcı ve kabul edilemez gelebilir ama bütün bunları anlatmamın nedeni bugünkü STK'ların yaptıklarının benim 30 yıl öncesine ait yaşadıklarımla örtüşüp örtüşmediği. Bu hikâyelerin artık azalıp azalmadığı... Ne yazık ki bu örneklerin ortadan kaybolmadığına yönelik örnekler vermek hala mümkün.

İkinci anlatacağım olay farklı bir tanıklığa dayanmaktadır. Kızımın bulunduğu okulda bir hayırsever vakıf görevlisi sınıfa giriyor ve öğrencilerden ellerini havaya kaldırmalarını istiyor. Akli sıra bir jest olarak tasarladığı bu talebiyle belli ki saatleri olmayanları tespit etmek istiyor. Herkes ellerini kaldırıyor. Kimin elinde saat yok? Saatler, saati olmayanlar falan ellerini kaldırıyor ve bunların kollarına hakikaten komik sayılabilecek bir şekilde birer saat geçiriliyor. Bunları bu şekilde dağıtan bir hayırseverin yaptıklarından nasıl bir sevap umduğunu bilmiyorum. Benim kızım da o gün

evine o saatlerden biriyle geldi. Hem ürünün takdimindeki hoyratlık hem de niteliğe sinen kabalık nasıl açıklanabilirdi? Kızım bu saati kabul etmeye hazırdı, incelikten nasip almamış tavrı sorgulayacak durumda değildi. "İşte" dedi, "baba, ne var bunda, alt tarafı saat" ve "adam bir hayır yapmak istiyor, başka ne yapabilirdi?" "Adam daha nasıl yapsın? Sokakta ilan mı versin?" Kızım çoktan kendisi için bu durumu makulleştirmişti. Ona olan bitenin sadece iğrenç olduğunu söyledim. Kendisine düşen, saati derhal iade etmesiydi.

Vereceğim bir başka örnek çok yakın zamanlara aittir. Türkiye koşullarında pekala laik sayılabilecek yer yer lümpen de bulabileceğimiz bir aile dostumuzun yardıma ihtiyacı vardı. Kit kanaat geçinebilen bu ailenin hayatı eskisinden de kötü gitmeye başladı. Bir trafik kazasıyla birlikte altüst olan yaşamlarını yeniden eski düzenine kavuşturmak için hepimize görev düşüyordu. Ailenin yakını sıfatıyla bana başvurular ve benden acilen yardım istediler. Ben de işte kamuoyunda yakinen bilinen bir yardım kuruluşuna başvurdum. Bu arada akrabalarım da "ya biz dindar değiliz bize şey vermeyebilirler, yardım etmeyebilirler. Sen bir şeyler söyle yani yoksa bunlar bize birşey vermez." Çünkü kamuoyunda bunların işte bir iman kriteri arayabileceklerini, dolayısıyla da buna da kendilerinin pek uymadıklarını söylemeye çalıştılar ama bunun pek de böyle olmadığını gördük.

Telefon açtım ve bir yakınımın sıkıntıda olduğunu söyledim ve bu durumda kendisine nasıl yardımcı olabilecekleri konusunda bilgi istedim. Onlar da işte bir prosedürleri olduğunu, bu aileyi gidip yerinde göreceklarını ve yapılacak değerlendirmeye, hazırlanacak rapora göre de bir işlem yapabileceklerini söylediler. Tabi bu anlaşılır bir şeydi. Bir hizmet kuruluşu söz konusu olduğunda yoksulluğun alelaide bir şekilde tanımlanması mümkün olamazdı. Sürdürülebilir bir hizmet alanı her şeyden önce yoksulluğun limitlerini, marj değerlerini açıkça belirlemek zorundadır (Aktan, 2002). Aksi durumda örneğin görece orta halli sayılabilecek pek çok kişi belli bir perspektifle hem zengin hem de yoksul sayılabilirdi. Örneğin ben, LCD ekran televizyonum ya da dizüstü bilgisayarım yok diye pekala kendimi yoksul sayabilir, bunun için ciddi ciddi üzülebilirim. Bu çok kültürel bir şey.

Nihayet kurum yetkilileri bizimkileri ziyaret ettiler ve sonuçta bana ulaşarak yakınımızın çok da öyle vahim bir durumda olmadığını, gerçi durumlarının pek parlak olmadığını ancak geçinme düzeylerinin standartların çok

da altında olmadığını vurguladılar. Diyalog derinleştikçe evlerindeki araç ve gereçlerin aslında varolan yoksulluğu daha da örttüğünü ifade ettiler. Oysa bildiğim bir şey vardı. Bunlar gerçekten de bir dilim ekmeğe muhtaç durumdaydılar. Yoksulluk kültürü evin her tarafına sinmişti. Eğer hala ayaktaysalar bunu Türkiye’de varlığını sürdürmeyi başarmış akrabalarının desteklerine borçluydular. Kendine özgü hısımlık ilişkileri içerisinde dolaşan artık bir sermaye her zaman vardı. Gerçi bu yardım ve destekler belli bir noktadan sonra ciddi bir yüke de dönüştürebiliyordu. Neyse bunlara yine de durumlarını dikkate alarak bir aidat bağladılar, bundan böyle kiralarını ödeyeceklerdi, eve düzenli olarak erzak yardımında bulunacaklar ve cüz’i de olsa çocukların eğitim masraflarına katkıda bulunmak üzere harçlık vereceklerdi. Bunlara işte bizim Türkçe tabirle kumanya verdiler, hayatta göremeyecekleri çeşitlilikte erzak verdiklerini de öğrendim. Her şey yolundaydı anlaşılın. Ancak bir yıl geçmeden daha bizimkiler işi bir hayli abarttılar ve bana “madem bu kadar para geliyor, kira geliyor o halde daha iyi bir yere taşınalım” dediler. “Bize şunu da versinler, bunu da versinler”.

Son örnekten sonra işin teorik tarafına daha rahat eğilebileceğimizi düşünüyorum.

Aslında bu bağlamda anlatacaklarım Türkiye’nin her yerinde olabilecek şeylerdir. Her zaman açık fikirli liberal yapısı olduğunu düşündüğüm bir üniversitede, felsefe bölümünde öğretim üyesiydim. Bir yoksul öğrenci için yardım istememiz gerekiyordu. Çünkü öğrencinin danışmanı bendim. Henüz kurumsallaşmamış geleneklerimiz olsa da aramızda önyak olan arkadaşlar aracılığıyla yoksul öğrencilere az da olsa yardım yapmaya çalışıyoruz, kendi aramızda fonlar oluşturuyoruz. Özellikle yeni gelen öğrencilere zarafeti asla ihmal etmeden yardımcı olmaya özen gösteriyoruz. Bu amaçla kendi aramızda epey bir müzakere yaptığımızı da hatırlıyorum. Yani bu öğrenciyi hiçbir şekilde icitmeden ona nasıl destek olacağız diye. Kaynağı öğrenirse bu bilgi onda bize karşı ne tür bir bağımlılık, hatta bir patronaj ilişkisi yaratır? Bunları dert ediniyoruz. Açıkçası bir sıkıntı var burada ama bunu nasıl halledebileceğimiz konusunda da çok eksikliklerimiz vardı. Giderek bazı öğrencilerimizin durumlarının bizim yardımlarımızı aşacak derecede kötü olduğunu görüyorduk ve ben kamuoyunda çok laik vurguları ile bilinen bir dernekten bu amaçla yardım istemek zorunda kaldım. Çünkü onlar hatırı sayılır bir meblağda öğrencilere burs dağıtıyorlardı. Öğrencime yardım sağlamak üzere aracılık ettim, referans verdim.

Onlar da bana, “biz sizin referansınızı ciddiye alıyoruz, ama öğrenciyi görmemiz ve bir mülakata tabi tutmamız gerekir” dediler. Öğrenciyi davet ettiler. Ben de bu arada öğrencime mülakatta rahat olmasını ancak çok da açık sözlü davranmamasını, bu bursu alması için biraz dikkatli olmasının yararlı olacağını yoksa kendisine bu bursu vermeyebileceklerini de söyledim. Neyse birkaç gün sonra ilgili kurumdan beni aradılar ve öğrencimize burs veremeyeceklerini kibarca ifade ettiler. Öğrencimin söyleminde kendi misyonlarına uymayan bazı kırıntılar yakaladıklarını, onu kendilerine yakın bulmadıklarını ve dolayısıyla da üzülerek bu konuda kendisine yardım yapamayacaklarını ifade ettiler.

Bizde topluma destek sunmak üzere ortaya çıkan sivil toplum kuruluşlarının her biri şu ya da bu referans dünyasından gelmekte ve kendi referans dünyaları içinde özel bir vurguyla çalışmalar yapmaktadırlar. Dolayısıyla bunların bir tür misyoner pozisyonunda hizmet ürettiklerine dair genel bir kanaat var. Bunu doğrulamayan, bu tür kabulleri reddetmemizi gerektiren örnekler de az değil. Ben bundan çok daha değişik örneklere de rastlamışım. Nitekim hiçbir koşul taşımaksızın muhataplarını herhangi bir standarda tabi kılmaksızın gerçekten yoksul olduklarını düşündükleri kişilere doğrudan yardımda bulunan oldukça çok sayıda STK'lar var. Fakat onlar için de şöyle bir yorum yapılıyor: “Bunlar herhalde bizi bir siyasi partinin arka bahçesi haline getirecekler, para veriyorlar ama arkadan ne tür kokular çıkacak belli değil, yardım ediyorlar ama sonra bizi kimbilir nasıl bir şekilde kendilerine mahkûm edecekler” türünden dedikodular da var mesela. Bu o kadar ilginç ki mesela kendi memleketim Artvin’de geçtiğimiz yıl çok ciddi bir sel felaketi yaşandı. Bir yardım kuruluşu büyük bir fedakârlık göstererek oraya devletten daha erken bir şekilde ulaşmayı başardı. Amacının yaraları sarmak, insanlara yardım etmek olduğu açık. Ama yardım filosu siyasi bir söyleme mensup olduğu kolayca anlaşılabilir bir grup tarafından taşlandı, görevliler taciz edildi ve yardımlar dağıtılamadan görevliler şehri terk etmek zorunda bırakıldılar. Araçlara zarar verildi ve “buraya irtica giremez” sloganları arasında sınır tanımayan tepkiler oluştu. Öyle ki görevliler bu kargaşada kendi canlarını saldırganların elinden zor kurtarabildiler. Bu tür yanlışları da var yardım faaliyetlerinin.

Şimdi bizim toplumumuzda devletin bu yardım işlerini kendine ait bir görev olarak algılamadığından hepimiz eminiz herhalde. Çünkü devlet bu tür konuları her zaman yaptığı gibi bazen dinden, bazen kültürden, bazen başka şeylerden destek alarak kapatmaya çalışıyor. Mesela özel-

likle devlet-vatandaş bütünlüğü, milli birlik konuları vs. gibi bağlamlarda acilen imdada çağrılan her zaman hazırda tutulacak bazı temel kanallar var. Bu yardım konusu tabii ki ekonominin temel kavramları arasında yer almaktadır. Sizler çok daha detaylandırılmış bilgilere sahipsiniz.

Devletin herhalde yeni politikalara, sosyal reformlar başlığı altında yeni adımlara ihtiyacı var. Gerçi son zamanlarda bu yönde girişimlerde de bulunuyor ama sanki yine de STK'ların bilimum söküklere dikmesinden, bu tür açıkları kapatmasından devlet alttan alta memnun gibi. Böyle şeyler yapınca devletin ayıbı bir şekilde kapatılıyor, eksikleri bir şekilde giderilmiş oluyor (Abay, 2004).

Kültürümüzde yoksulluk, bugün modern anlamda tasavvur edildiği gibi öyle doğrudan bir yoksulluk duygusuyla tanımlanmayacak kadar derin kültürel vurgular taşıyor. Fukara dediğiniz andan itibaren doğrudan vicdana seslenen bir dili kullanıyoruz. Gariban dediğinizde yine insanların vicdanına, kültürel kodlarına vurgu yapan başka şeyler. Yine dinin de bu topraklarda, bu coğrafyada tabii çok etkili bir yoksulluk siyaseti var (Sübaşı, 2003). En azından zekat dediğimiz, sadaka dediğimiz, fitır dediğimiz örnekler üzerinden kendini dindar hisseden insanlar, bağışta bulunuyorlar. Yine bununla ilgili hepimiz biliyoruz çok ciddi ahlaksal kayıplar da var. İlkesel olarak işte sağ elinin verdiğini sol el görmeyecek. Veren el alan elden üstündür tarzında artık nerdeyse gündelik yaşamın esaslı bir parçası olmuş derin kabuller de var. Yani evet bu bir hadis ama o toplum, onu o kadar içselleştirmiş ki buna dikkat ediyor ama siz STK'lar üzerinden bunu yaptığınız zaman medyatik olmak zorundasınız, yaptığınız işleri, yaptığınız hayırları vs. bir şekilde kamusal alanda paylaşmak ve bunun da ilgi görmesini sağlamak zorundasınız. Nitekim şimdi o sıklıkla devam ediyor mu bilmiyorum ama belli başlı yardım kuruluşlarının çoğu kendilerine uygun kanallarda bu hizmetlerine ilişkin ciddi ciddi ekran gösterisi yapıyorlar, ciddi ciddi şov yapıyorlar.

İster laik ister dindar olsun Türkiye'de bu alanın boşluğunu kapatmaya yönelik çok ciddi çabalar var. Bu çabaların devletle ne düzeyde ortaklık içinde olduğu, devletin bu tür girişimlere ne düzeyde destek verdiği ayrı bir tartışma konusudur. Türkiye'de yoksullukla mücadele bir devlet işi olarak görülüyor, aksine bir hayır ve gönüllülük konusu olarak görülüyor (Buğra, 2008). Fakat burada çok da fazla yeri olmamakla beraber bir şeyi daha söylemekte yarar var. Bunun antropolojik bir açıklamasının da olabi-

leceğini düşünüyorum. Örneğin yoksullukla dindarlık arasında çok şaşırtıcı bir ortaklık kurulabiliyor (Subaşı, 2003). Mesela bir jipe sahip olan ya da ciddi anlamda ekonomik yapısı biraz güçlü gösterişli olan birisinin dindar olamayacağına dair bir his bu. Bu topraklarda söz konusu algı pek fazla karşılık bulmuyor. Dindarlık böyle yoksullukla daha fazla ilişkili bir şey hatta bu durum sosyolojik analizlerde de çok sık gözleniyor. Fakir fakara dindar oluyor. Bununla birlikte dinseliliğin her şeye rağmen yoksulluğun aşılması için gereken dili üretmekte yetersiz kaldığını da vurgulamak gerekir (Çiğdem, 2002).

Bir zihniyet yapısı var yani yoksullukla, tasavvufla, sufizmle gelişen ve gündelik yaşamda yoksulluğu neredeyse imrenilecek bir şey haline getiren bir hava var. Bu zihniyetin sonuçta yoksulluğun da çok travmatik bir şeye yol açmadığı dolayısıyla kapınızın dibindeki komşunuzun karnını doyurduğunuz zaman çok büyük bir sorumluluktan da kurtulduğunuza dair güçlü bir duygu yaratıyor. Bir zihinsel yapı üretiyor. Dolayısıyla yoksulluk kurumsal bir görüntü gibi oluşmuyor çünkü yoksulluk bazen neredeyse özenilecek bir şey olabiliyor. Oysa bir başka okumayla dinle yoksullukla imtihan edilmenin ne kadar tehlikeli bir şey olduğuna dair argümanları da biliyoruz. Yoksulluğun zaman zaman insanın dinle olan bağlantısını koparacak noktalara kapı aralayabildiğini biliyoruz. Bununla birlikte yine de Türkiye’de mesela hali vakti yerinde olan birisini, iyi giyimli işte gösterişli bakımlı bir kadın ya da erkeği “bu bir dindardır” diye tanımlayamıyorsunuz. Ama böyle süklüm püklüm dökülen, biraz orası burası yırtık biri için dindar demekte kimse zorlanmıyor. Belki burada antropolojik çözümlemeyi daha da derinleştirmek gerekiyor. O zaman bu kadar çok görünür, bu kadar çok hissedilebilir bir durum da çok örgütlü bir mücadele gerektirmiyor toplumda. Öyle bir çelişkili durum da var.

Devlet zaten yoksulluğu bir insan hakları ihlali, bir taciz, telafi edilmesi gereken bir eksiklik olarak görmüyor (Tusev, 2005). Bunun palyatif tedbirlerle, ufak tefek müdahalelerle düzeltilebileceğini düşünüyor. Sonuçta bu durum, tasavvufi derinliklerden gelen kabulleri de arkasına alarak yeniden biçimlenmeye başlıyor.

KAYNAKÇA

- ABAY, Ali Rıza (2004). "Bir Sosyal Politika Olarak Yoksullukla Mücadelede Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıflarının Yeri", *Sivil Toplum Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 5-6-7 (Nisan-Eylül).
- AKTAN, Coşkun (2002). *Yoksullukla Mücadele Stratejileri*, Ankara: Hak-İş.
- BUĞRA, Ayşe (2008). *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika*, İstanbul: İletişim.
- ÇİĞDEM, Ahmet (2002). "Yoksulluk ve Dinsellik", *Yoksulluk Hâlleri*, Ed. Necmi
- Erdoğan, İstanbul: Demokrasi Kitaplığı, ss. 134-163.
- SUBAŞI, Necdet (2003). "Yoksulluğun Muğlâk Dinselliği", *Yoksulluk Sempozyumu*, İstanbul: Deniz Feneri Derneği, Cilt: II, ss. 262-279.
- TUSEV (2005). *Civicius Raporu*, İstanbul: Tusev.
- YURTTAGÜLER, Laden (2010). "Yoksullukla Mücadelede STK'ların Rolü: Hizmet Verme ve Sosyal Hak Anlayışı Arasındaki Gerilim", *İnsan Hakları İhlali Olarak Yoksulluk*, Der. Pınar Uyan Semerci, İstanbul: Bilgi Üniversitesi, ss. 71-92

SOSYAL PİYASA EKONOMİSİYLE KARŞILAŞTIRMALI OLARAK İSLAMİ İKTİSADİ DÜZENİN ESASLARI: SİSTEMATİK BİR ÜSTBAKIŞ

Prof. Dr. Volker Nienhaus

Sistemlerin yapılarının karşılaştırılmasına olan ilginin ardında çoğu kez üstü kapalı olarak birçok İslam ülkesindeki dünya görüşünün bu ülkelerin geri kalmışlığı yüzünden kalkınmayı teşvik edici bir piyasa ekonomisi ile bağdaşmadığı tahmini yatmaktadır. Aslında dinlerin kurucuları olan İsa ve Muhammed'in ekonomiyle ilişkisine ve gerek Hıristiyanlığın gerekse İslamiyet'in erken dönemlerindeki öğretilere ve uygulamalara bakıldığında, Hıristiyan tarafının İslam dininin öğretilerinin piyasa ekonomisiyle uyumuna şüpheyle bakması hayret verici bir durumdur. Tarihî perspektiften bakıldığında bu şüphelerin tam tersine İslamiyet tarafından gelmesi daha yerinde olurdu. Diğer taraftan Sosyal Piyasa Ekonomisi'nde, çok gelişmiş ve içinde işbölümü yapılan ulusal ekonomilere yönelik olan ve çoğu ülkelerin ancak 20.yy.'ın ortalarında bağımsızlıklarını kazandığı İslam Dünyası'nda henüz bilinmezken ilk kez 20.yy'da Hıristiyan Batı Dünyası'nda ortaya çıkmış ve kendini orada ispatlamış modern bir konseptin söz konusu olduğunu dikkate almak gerekir.

İslam dünyasının çoğu ülkelerinde devam eden ve Kuzey Afrika'dan, Yakın ve Orta Doğu'dan Güneydoğu Asya'ya kadar uzanan kalkınma sorunları yüzünden orada kalkın-

mayı teşvik eden bir ekonomi konsepti arayışı henüz bitmemiştir. Öncelikle kapitalist ve sosyalist ekonomi sistemlerinin sonuçlarından dolayı yaşanan hayal kırıklığı yüzünden 1970’li yılların ortalarından beri gittikçe daha sıkça İslam ekonomi sistemi konseptleri dile getirildi ve statükoya alternatif olarak bunların propagandası yapıldı. Bu nedenle Sosyal Piyasa Ekonomisi’nin esaslarının bu tür ekonomi konseptleriyle bağdaşıp bağdaşmadığını kontrol etmek ve kendi ekonomik sistemiyle edinilen tecrübeleri kalkınma politikasıyla ilgili diyaloga dahil etmek anlamlı olacaktır.

İSLAMİ EKONOMİ VE İSLAMİ EKONOMİ SİSTEMLERİNİN ESASLARI

Öncelikle burada düşünsel bir yapının (İslami bir ekonomi sisteminin) çeşitli varyantlarıyla gerçekte varolan bir konseptle (Sosyal Piyasa Ekonomisi) karşılaştırıldığına dikkat edilmelidir. Sudan ve İran’ın dışında Müslüman dünyanın hiçbir modern ülkesinde İslami bir ekonomi sistemi pratik olarak hayata geçirilmedi. Bugün mevcut olan ekonomi sistemleri az ya da çok seküler gösterge altında bağımsızlık kazandıktan sonra sömürgecilik dönemindeki sistemlerin devamı veya bunların (devrimle) aşılması şeklinde yerleştirilmiş sistemlerin sistematik olarak geliştirilmiş şekilleridir.

Akademik bir disiplin olarak seküler ekonomi teorilerini veya yeni klasik ekonomi modellerini İslam’ın dünya görüşü ile birleştirmeye çalışan İslam ekonomisi de oldukça yeni bir olgudur. Bu konudaki ilk yayınların kökeni İslam Dünyası’nın çekirdeğini oluşturan Arap bölgesi ve ileri gelen İslamî üniversiteler değildir, aksine bunlar Asya’da yayımlanmıştır. İslami bir ekonomi sistemi – ya da daha doğrusu: bir Müslüman ülke için geliştirilmiş bir ekonomi sistemi – konusu ile yoğun şekilde uğraşmanın somut bir nedeni, Hindistanlı Müslümanların oralarda 1930’lu yıllarda İngilizlerin çekilmesinin ardından başlayan İngiliz sömürgesindeki Hindistan’da kendi İslam devletlerini kurma çabalarıydı. Gerçi Hindistan’ın İngilizler sömürgesindeki Hindistan’da 1947’de bir tür “Müslüman ulus devlet” olarak yeni bir devlet olan Pakistan doğdu, ama bu devlet ilk önce oldukça seküler bir karaktere sahipti. Sistemle ilgili birçok meseleye henüz kesin bir açıklık getirilmemişti. 1958 anayasası ile birlikte devlet “Pakistan İslam Cumhuriyeti” halini almıştır ki bu da 1940’lı yıllardan beri sistem politikasına yönelik sürdürülen tartışmayı bitirmeyip aksine yeniden alevlendirmiştir. Ekonomik gelişmeyi hızlandırmak amacıyla kapitalizm ile komünizm

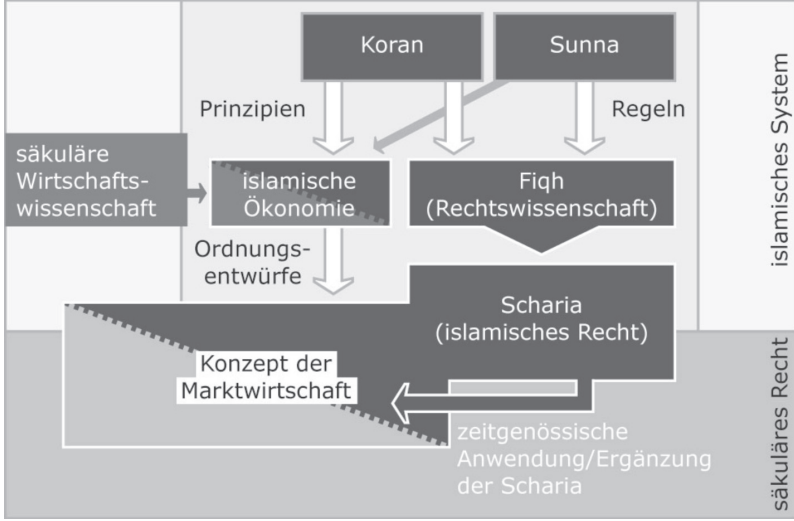
arasında kendine göre bir yol aranmıştır. 1960'lı yıllara kadar devam eden İslam ekonomisine dair bugün hala kaynak gösterilen ve yeniden basılan o zamanki yazıların çoğu bu artalana¹ sahiptir. Benzer tartışmalar, Avrupalı sömürgeci ve mandater güçlerin 1950'li yılların ortalarından itibaren buralardan çekilmesiyle birlikte Arap Dünyası'nda da yapıldı, fakat bu tartışmalarda bir "İslam devletinin" kurulmasına yönelik bir kontekst yoktu.

İlk dönemdeki birçok model aşırı sosyalist eğilimliydi: 'İslam Sosyalizmi' modelleri ekonomiyi aşırı şekilde yönlendiren ve gelir dağılımını ayarlayan bir devletten yola çıkıyorlardı ki bu sayede de kapitalizmdeki gece bekçiliği rolündeki bir devletten ayrılırlar. Ama bunlar çoğunlukla üretim araçlarını özel mülk edinmeyi sorgulamıyorlar ve bu yönleriyle de "ateist" komünizmden ayrılıyorlardı. Bu modelleri piyasa sosyalizminin varyantları olarak tanımlamak mümkündür. İslam öğretileriyle ve özellikle de şeriatin ekonomi hukuku kısmıyla olan bağlantılar çoğu kez sadece üstünkörü veya göstermelikti ve yapısal bir destek olmaktan ziyade siyasi meşrulaştırmaya ve gerçekleştirilmeye hizmet ediyorlardı. Bu konuda yapılan yayınların 'akademikleşmesinde' yaşanan gelişmeyle, uzmanların İslam hukukunda gittikçe daha fazla yer almalarıyla ve İslam ekonomisi hakkında yapılan yoğun uluslar arası tartışmalarla birlikte dominant bir ekonomi yönetiminin özel mülkiyete ve piyasalara dayalı bir sistemle uyum sağlamadığı ortaya çıktı. Hakim görüş gittikçe sadece maddi istikrar, işleyen bir rekabet ve temel altyapının (ulaşım, eğitim, sağlık, hukuk sistemi) sunulmasını sağlamak zorunda olan bir devletle rekabet ekonomisi yönünde gelişti. Bu devlet ayrıca özellikle daha yoksul ülkelerde gelir ve sermayenin çok fazla yoğunlaşmamasına ve yoksullukla mücadele programlarına önyak olmaya da dikkat etmelidir.

Son on yılda kamu görevi (toplum ve devlet için) olarak sürdürülebilir ekonominin güvence altına alınması ve çevrenin korunması da buna dahil oldu. Nihayetinde devlet İslam'ın kurallarıyla örtüşen özel bir ekonomi için temel şartları yaratmalıdır ki bu da örneğin faizsiz bir mali sistemde bankaların denetimi ve merkez bankası politikası için somut çağrışımlar yapabilir.

Şekil 1

Ekonomi ve hukuk arasındaki İslami piyasa ekonomisi konseptleri

Koran = Kur'an Suna = Sünnet Prinzipien = İlkeler Regeln= Kurallar

Säkulare Wirtschaftswissenschaft = Seküler iktisat

İslamische Ökonomie = İslam ekonomisi

Fiqh (Rechtswissenschaft) = Fıkıh

Ordnungsentwürfe = Sistem tasarıları Scharia (İslam hukuku) = şeriat

Konzept der Marktwirtschaft = Piyasa ekonomisi konsepti

Zeitgenössische Anwendung/Ergänzung der Scharia = Şeriatın çağdaş uygulaması / eksiklerinin tamamlanması

Säkulares Recht = Seküler hukuk İslamisches System = İslami sistem

İslam ekonomisinde günümüzde hakim olan doktrini şu madde başlıkları altında özetlemek mümkündür:²

İslami ekonomi sistemleri

- İslam genelde bu dünyaya ve özelde ise çalışma hayatına katılmaya yönelik pozitif bir ilke sunar.
- İslam ekonomi etiği, bireysel etik alanındaki içeriklerinde Hıristiyan-Batı düşünceleriyle birçok benzerlikler arz etmektedir. Kişisel başarıya büyük bir değer verilmektedir.

- Herkes kendi geçimini kendi çalışmasıyla sağlamak zorundadır. Kişisel başarı (bedensel ve zihinsel çalışma) maddi malları ve zenginliği meşru olarak elde etmenin en önemli temelidir.
- Ne bireysel insani yetenekler ne de doğal kaynaklar gereksiz yere atıl durumda bırakılmamalıdır ve kaynakları israf etmekten veya bunları hoyratça kullanmaktan kaçınılmalıdır.
- Meşru yoldan kazanılmış zenginlik kişinin kendi (bu dünyadaki) ihtiyaçlarının azami derecede giderilmesinde kullanılmamalıdır. Lüks tüketim caiz değildir. İslam dini itidalli olmayı ikaz eder ve fazla kazancın sosyal amaçlar için kullanılması sevaptır.
- Muhtaç kişiler toplumun yapacağı, Kuran'da gerekçelendirilen ve kurumsal olarak teminat altına alınması gereken bir dayanışma yardımı alma hakkına sahiptir. Bu nedenle Müslümanlar zekat, yani özel (sosyal) amaçlarda kullanılmak üzere mallarının %2,5'ğini veya tarım ürünlerinden %5 veya %10'unu vermekle yükümlüdür. Bunlar bireyin kendi yükümlülüğüdür ve muhtaç kişilerin ihtiyaçları cemaat veya toplum tarafından (ve her koşulda ikinci derecede devlet tarafından) karşılanmalıdır, ki burada devletin yardımcılık ilkesiyle benzerlikler kendini göstermektedir.
- Bu ise bireyin yükümlülüğüdür ve muhtaç kişilerin ihtiyaçları cemaat veya toplum tarafından (ve her koşulda devlet tarafından) karşılanmalıdır ki burada da devletin yardımcılık ilkesi ile benzerlikler görülür.
- Allah bu dünyanın nimetlerini herkesin emrine verdiği için gelir ve sermayenin çok fazla dengesiz dağılmaması gerekir. Aksi halde devlet özellikle yoksullukla mücadele için ayarlayıcı müdahale yapar.
- İnsan Allah'ın halifesi olarak kainatta tasarruf etme hakkına sahiptir. İnsan kainata kalıcı hasar verme hakkına sahip değildir ve davranışlarında gelecek nesillerin haklı taleplerini dikkate almak zorundadır. Somut olarak bu ilkedен özellikle artırılmayan kaynaklar (yer altı kaynakları ve su) üzerinde kolektif bir mülkiyet ve son zamanlarda da çevrenin korunması talebi hükmü çıkarılmaktadır.

- İslam hukuku üretim araçlarını özel mülk edinmeye izin verir. Kamu-laştırmalar ve ekonominin devlet tarafından idare edilmesine sadece istisna durumlarda müsaade edilmiştir.
- Toprak ve sermaye gibi üretim faktörleri ancak çalışmayla üretken olurlar ki işte bu nedenle sadece bunlara sahip olmakla bir gelir elde edilmesine izin verilmemiştir. Üretim faktörünün devreye konulmasın-dan sağlanacak kazançları ve riskleri katılımcılara yükleyen finansman sözleşmesi, icar sözleşmesi ve diğer sözleşmeler belirli adalet kriterle-rini gereğince yerine getirmek zorundadırlar.
- Fiyatlar adil olmalıdır – ki bu da fiyatların rekabet piyasalarında oluş-ması gerektiği anlamına gelir. Tekelleşme ve stoklama piyasadaki bir tarafın sömürülmesine yol açar, bu nedenle her ikisiyle de mücadele edilmelidir.
- Sosyal olmayan ve başkalarına zarar veren sonuçlarla yapılan pratik-ler ve davranış biçimleri yasaktır, bundan özellikle piyasalarda reka-betin hakim olması ve tekelleşmelerin engellenmesi gerektiği sonucu çıkarılmaktadır.
- Ayrıca – şans oyunları ve spekülasyon ticaretinde olduğu gibi – bir ta-rafın ancak başkalarının sırtından kazanabileceği tüm ticari faaliyetler yasaktır.
- Para politikası istikrarlı bir fiyat seviyesi sağlamalıdır.
- Maliye politikası, vergi gelirlerini ve kamu giderlerini devletin bütçesi genel itibarıyla denk olacak şekilde dengede tutmalıdır.
- Devlet (bir hukuk sistemini de içeren) bir temel yapı ve kamuya açık malları sağlamak zorundadır ve rekabet piyasalarına müdahale et-mekten vazgeçmelidir.

Bu listede pratik olarak aynı zamanda Sosyal Piyasa Ekonomisi için önem-li olan ve Konrad Adenauer Stiftung'un "Refah, Sosyal Adalet ve Sürdürü-lebilir Ekonomi İlkeleri"nde özetlenen bütün unsurlar yer almaktadır.³

Tablo 1

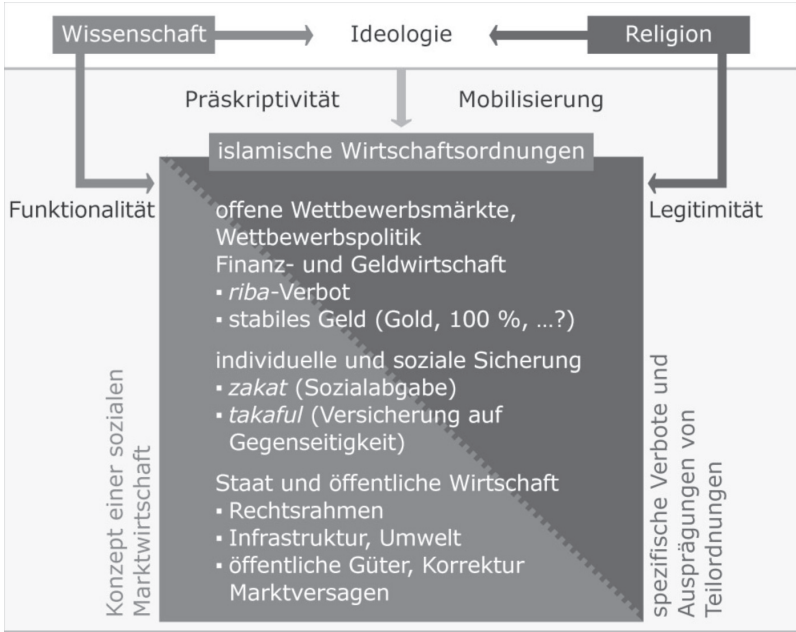
Sosyal Piyasa Ekonomisinin İlkeleri ve İslam Ekonomisinin Temel Pozisyonları

İlke ⁴	İslam ekonomisinin pozisyonları
Temel hukuk devleti sistemi	Hukuk ve hukuk devletine büyük önem verilir: Yönetim eyleminin üst bir hukuka – şeriata (ama sadece çok az doğrudan uygulanabilir içeriklere sahip olan bir şeriat) ve şeriatla uyumlu bir seküler hukuka (ifade edilmişinde büyük bir şekil verme esnekliği mevcut olan bir hukuka) bağlılık; İslami sistem düşünceleri farklı devlet biçimleriyle (demokrasi, monarşi vs.) uyumludur
Mülkiyet sistemi ve istihdam	Üretim mallarını da özel mülk edinmenin meşruiyeti ve korunması, girişimci istihdamın pozitif değerlendirilmesi (peygamberin sünneti); gelirin ve meşru zenginliğin kaynağı kişinin kendi çalışması/başarısı olmalıdır; sermayenin üretici şekilde kullanılmalıdır (istenilen büyüme ve istihdam etkileri)
Temel olarak rekabet	Adaletle yüksek değer verilir: Çalışma adaleti; adil ücret = rekabet ücreti; rekabetin tekelleşmeye karşı devlet tarafından güvence altına alınması; 'hassas' ücretlerde devlet zaman zaman piyasaya müdahale eder
Mesuliyet ilkesinin uygulanması	İmkan ve riskin birbirine uymasının konsept bakımından aşırı vurgulanması (özellikle mali ekonomide), anonim şirket gibi sorumluluğu sınırlayıcı hukuk sistemlerine karşı şüphe (ama şimdilerde kabul edilmiştir); kurumsal yönetimin önemi gittikçe artmaktadır
Temel ekonomik	Para değerinin istikrarına yüksek değer verilir; istikrara yönelik

şartların istikrarı	farklı para sistemi modelleri (altın değeri, mal değeri, %100 para, kurala bağlılık vs.); Mali piyasaların düzenlenmesi (faiz yasağı, mali işlemlerin gerçek ekonomiye bağlılığı, açık spekülasyon ticareti yasağı)
Kamuya açık malların devlet tarafından sağlanması	Temel bir altyapının sağlanması (hukuk sistemi, eğitim, sağlık, hareketlilik) devletin meşru görevi olarak tanınmıştır; kamu malı olarak bilim hakkında tartışma; Piyasadaki ve rekabetteki başarısızlığın giderilmesi, ama yapı ve süreç politikasıyla ilgili piyasaya müdahalecilik
Dayanışma ve sosyal güvenlik	Ekonomi politikasının en büyük hedefi olarak yoksullukla mücadele; Aileden bağımsız sosyal güvence olarak <i>zekat</i> (muhtaç kişilerin toplumdaki ve devletten talepleri sadece yardım amaçlıdır); İslam dünyası içinde uluslar arası dayanışma talebi (ümmet); Şeriat ile uyumlu sigortaların temel prensibi (tekeffül): Karşılıklılık, bir çalışma vaadinin 'satın alınması' yerine bir dayanışma topluluğuna katılma
Teşvik – uyumluluk	Seküler vergilerin meşruiyeti (<i>zekata</i> ilave olarak) şimdilerde bu herkes tarafından kabul edilmektedir; yer/zaman ve şartlara göre somut olarak geliştirilebilir
Süreklilik	Mülk sahibi Allah'tır, insan sadece emanetçidir; gelecek nesillere karşı sorumluluk (süreklilik düşüncesi)
Açık pazar politikası	Esas itibarıyla açık mal, hizmet ve iş piyasaları için, sermaye piyasalarında çekinceler (sermaye piyasalarında faiz meselesi, spekülasyon sermaye hareketleri)

Ne devletin görevleri ne de çoğu kısmi sistemler işlevsellikleri bakımından Batı sistemlerinininkilerden farklıdır. İslam ekonomistleri kısmi düzenlerin ve sistemlerin örn. mal ve faktör piyasalarının veya para sisteminin işleyiş şekillerini açıklamak için seküler (çoğunlukla yeni klasik) teorilere müracaat etmektedirler. Uygun düzen konseptlerinde İslami olan şey unsurların işlevsellikleri değil bilakis bunların tasarımı ve kombinasyonudur. Bu ise İslami öğretilere ve gerekçelendirme kalıplarına dayandırılmakla gerçekleşir.

Şekil 2

İslami ekonomi sistemlerinin unsurları ve üst yapısı

- Wissenschaft = Bilim Ideologie = İdeoloji Religion = Din
 Präskriptivität = kural koyma
 Mobilisierung = Gerçekleştirme Islamische Wirtschaftsordnungen = İslami ekonomi sistemleri
 Funktionalität = İşlevsellik Legitimität = Meşruiyet
 Offene Wettbewerbsmärkte = serbest rekabet piyasaları
 Finanz- und Geldwirtschaft = Maliye ve para ekonomisi
 riba-Verbot = faiz yasağı stabiles Geld = istikrarlı para (Altın, %100,..?)
 individuelle und soziale Sicherung = bireysel ve sosyal güvenlik
- zakat = zekat (Sozialabgabe = sosyal yardım)
 - tekeffül = (karşılıklılık esasına dayalı güvence)
- Staat und öffentliche Wirtschaft = Devlet ve kamu ekonomisi
 Rechtsrahmen = Yasal çerçeve Infrastruktur, Umwelt = Altyapı, çevre
 Öffentliche Güter= Kamu malları, Korrektur Marktversagen = Piyasadaki başarısızlığın düzeltilmesi

Konzept einer sozialen Marktwirtschaft = Sosyal piyasa ekonomisi konsepti

Spezifische Verbote und Ausprägungen von Teilordnungen = Spesifik yasaklar ve kısmi sistemler

Bu genel ifadenin İslam ekonomisinin sadece İslami gerekçelere dayandırılan bilinen unsurlarının kombine edilmediği, bilakis işlev bakımından bağımsız İslami kuruluşların da yerleştirilmesi gereken kısmi sistemler için iki istisnası var. Bunların birincisi faizsiz finans sektörü (bankalar, sermaye piyasaları ve sigortalar) ve diğeri ise temel unsur olarak zekat ile oluşturulan sosyal güvenlik sistemi.

Temel unsur olarak zekat ile oluşturulan sosyal güvenlik

Zekat, mal varlıkları belirli bir meblağı aşan Müslümanlar tarafından verilmesi ve Kuran'da belirtilen amaçlar için kullanılması gereken vergilerdir.⁵ Zekat vermek Müslümanların en önemli dini yükümlülüklerindedir. İslam ekonomistleri zekatın muhtaç kişilerin toplumun refahına katılma hakkı olduğunu ve dolayısıyla da sosyal güvenlik sisteminin çekirdeğini oluşturduğunu vurgulamaktadırlar. Örneğin eğer Müslümanlar zekat yükümlülüklerini gönüllü olarak yeterli miktarda yerine getirmedikleri takdirde zekat sistemi devlet tarafından organize edilebilir. Devlet zekat kaynaklarını vergilerden farklı olarak genel bütçeye katmayabilir. Zekat gelirleri Kuran'da belirtilen kullanım amaçlarına ve zekatı alma hakkı olanlara bağlıdır. Fakat bunun için meşru amaçların ve zekatı alanların çağdaş bir yorumuna ve somut hale getirilmesine ihtiyaç vardır.

Ayrıca zekat kaynaklarının ne şekilde kullanılacağı belirlenmelidir, örn. doğrudan para transferi olarak veya zekat alma hakkı olanlara hizmet veren kuruluşların finansmanı için.

Bir taraftan hukuk sisteminin yeni olgulara veya değişen şartlara esnek uyumlarına izin veren ama diğer taraftan da tartışmalara ve kısmi istikrarsızlığa yol açan pragmatik hukuk geliştirme ilkesini zekat örneğinde güzelce açıklamak mümkündür. Bu konudaki literatürde, peygamberin Kuran'a dayanarak tüm zamanlar için geçerli ve değişmez bir zekat sistemi getirdiği izleniminin uyandırıldığı pek de nadir değildir. Ama durum böyle değil:

Örneğin peygamber tarafından zekat için belirlenen ölçü esasları da vergi oranları gibi peygamberin halifeleri tarafından değiştirilmiştir.

Belli ki ilk halifeler için peygamberin zekat kuralları değiştirilmez İlahi bir hukuk değildi, aksine belirli bir dönemin ve belirli bir yerin somut şartlarına bağımlı olan ve revize edilebilir bir yasanın ifadesiydi. Bu tür pragmatik bir yasa için genel ve her dönemde geçerli ilkelerin sıralanması değil, bilakis somut bir problemin çözümü söz konusuydu. Bu nedenle peygamberin pragmatik yasası ve ilk halifeler tarafından genel ilkeler değil, bilakis yeni münferit olaylar daha önceden düzenlenmiş olaylara kıyas yapılarak karar verilir.

Peygamber zekatı verilmesi gereken mal varlıklarını ve gelir kaynaklarını aşağıdaki şekilde sıralamıştır:

1. Deve, koyun ve inek,
2. Altın, gümüş ve sikke,
3. Buğday, arpa, hurma ve üzüm,
4. Gömülmüş hazineler.

Peygamberin bal ve ticaret mallarından da zekat alıp almadığı belirsizdir. Örn. halifelerden biri atlar için de zekat verilir verilmeyeceği hususunda karar vermek zorunda kaldığında sadece bu meselede karar verdi ve diğer hayvanların (örn. Keçi ve eşek) da zekatının verilir verilemeyeceği hususunu açık bırakmıştır. Daha sonraki fıkıhçılar üçüncü grupta belirtilen malları yaygınlaştırmış ve pirinci de zekat yükümlülüğüne dahil etmiştir. Burada bu grubun başlangıçta tespit edilen tüm mallarının gıda maddesi olduğu ve bunun piring için de geçerli olduğu gözlemine isnat edilmiştir. Ama karar verilirken destek alınan ilkenin mevcut durumun ötesinde tüm gıda maddelerinin zekat yükümlülüğüne tabi olmaları gerektiği şeklinde genelleştirilmeyip ve şart koşulmayıp sadece somut olayla (piring) ilgili karar verilmesi pragmatik hukuk geliştirmenin kendine has özelliğidir. Bu nedenle eskiden olduğu gibi üreticilerin zekatını vermek zorunda olmadıkları gıda maddeleri bulunmaktadır. Ekonomistler bu tutarsızlığı eşit muamele veya adalet açısından bir sorun olarak algılamaktadır.

Bu açıdan bakıldığında kıyas esasına dayanarak münferit olaylarla ilgili karar vermeye ilgili hukuk metodu daha başka adalet sorunlarına yol açmaktadır. Örn. Asya'da kauçuk bahçeleri vergiden muaf iken piring eken

çiftçiler zekat vermekle yükümlüdür. Bu adaletsizlik giderilmek isteniyorsa muhtemelen tüm tarım, orman ve bahçe ürünlerini veya bunlardan elde edilen kazanç veya kârı zekata tabi tutmak gerekir. Ama bundan sonra da sanayi ve hizmet sektöründe elde edilen kazançlar zekattan muaf kalırken neden sadece tarım ürünleri ve tarımdan elde edilen kazançlardan zekat alındığını tartışmak gerekirdi. Fakat bu tür düşüncelerle yerleşmiş bulunan pragmatik hukuk geliştirme metodu tamamen bırakılmış ve "Kuran'ın istediği anlamda bir kurmacılık" yönünde hareket edilmiş olur. Belli ki burada İslam ekonomistleri ve İslam hukukçuları arasında tartışmalar ve anlaşmazlıklar var. İslam hukukçuları peygamberin de tespitlerinde üçüncü gruptaki malların "gıda maddeleri" kavramı altında toplanabileceğine işaret edebilirler. Bununla beraber peygamber zekat yükümlülüğünü tüm gıda maddeleri için değil, bilakis o tarihte bilinen gıda maddeleri için getirmiştir. Katılımcılar bu durumu görmezlikten gelemeyizler.

Zekatı alma hakkına sahip olanlarda da başlangıçtaki tespitlerin bir yorumunu yapmak zorunludur (bkz. Şekil 3). İslam ekonomistleri tarafından daima oldukça önemli diye vurgulanan bir grup, yoksullar ve muhtaçların olduğu gruptur. Muhtaçların ülkeye ve zamana göre bir tanımı yapılmadan ve zekat gelirlerinden yapılan yardımların seviyesi ve türü belirlenmeden bırakın sistemin ahlakî ve etik nitelikleri şöyle dursun, zekatın işlevselliğini, tahsis ve dağıtım etkisini bile değerlendirmek mümkün değildir. İslam ekonomistlerinin farklı konseptlerini ayrıntılarıyla tartışmanın yeri burası değil. Yine de eğer zekatı bir sosyal sistemin çekirdeği olarak anlamak isteniyorsa şu probleme işaret etmek gerekir: Ekonominin kötü olduğu dönemlerde zekat gelirleri azalırken yardıma muhtaç olanların sayısı artar. Bir sosyal güvenlik sistemi için gider ve gelirlerdeki oldukça elverişsiz ve birbirine zıt yöndeki bu gelişmelerin yapılmış birikimlerden ve rezervlerden ve muhtemelen tamamlayıcı gelir kaynaklarından karşılanması gerekir. Burada İslam ekonomistlerinin teknik deneyimlerine ihtiyaç vardır. Şeriat alimlerinin bu konuya çok fazla katkıda bulunmaları beklenemez.

Şekil. 3

Sosyal vergi olarak zekat

Kaynak temini		Kaynak kullanımı	
Tarihi kıstaslar	Modern kıyaslar		
* Altın ve gümüş * Küçükbaş hayvan * Ticaret malları	Genel servet vergisi mi?	Sosyal güvence	- Yoksullar - Muhtaçlar
- Tarım gelirleri	Genel gelir vergisi mi?	Kapsamlı yorum: neredeyse tüm devlet görevleri için	- Borçlular - Yolcular - Kölelerin satın alınıp azat edilmesi - İslama kazandırılacak kişiler - İslam mücahitleri
- Müslümanların en önemli yükümlülüklerinden biri - Esası Kuran ve sünnetten, ayrıntılar halifelerden - Aileden bağımsız sosyal güvenlik sistemi - Dayanışma ve yerindenlik unsurları			
	Vergi yok ('özel idare')		- Zekat yönetimi
- Uyumda/yeniden yorumlamada bir çok ayrın soruları - Sosyal güvenlik sisteminin gelişmeye elverişli özü			

Faiz yasağı ve mali sistem

Buna karşın (en azından şimdi) İslam ekonomistleri ve Şeriat alimlerinin mali ekonomi alanındaki yazılarının ilişkisi daha ziyade tam tersinedir. Şeriatın ekonomi hukuku ile ilgili kısmı farklı şekilde oldukça gelişmiştir. Örn. çok farklı sözleşme hukuku (alış-satış sözleşmesi, kira sözleşmesi, icar sözleşmeleri) mevcut iken şeriat hukukunda çalışma hukukuna dair neredeyse hiçbir şey bulunmamaktadır. Şeriatın çok farklı içerikler sunduğu alanlarda sistem politikasıyla ilgili tartışmalarda buna değinilmek zorundadır. Örn. bu faizsiz bir maliye sistemine yönelik yazıların, bugün hukuk metinlerine çok daha fazla atıfta bulunmalarına yol açmıştır. Yaklaşık 1980'li yılların ortalarına kadar olan yazılar İslami içeriklerini hukuk kaynaklarından daha ziyade doğrudan yazarların Kuran'dan çıkardıkları ilkelerden ve sünnete (peygamberin örnek teşkil eden davranışlarının nakledilmesi) dayanan kurallardan almaktadırlar.⁶

Fakat İslam hukuku uzmanlarıyla yapılan daha yoğun karşılıklı işbirliği sayesinde İslami dünya görüşünün – Kuran ve sünnet – birincil kaynaklarının çok serbest bir yorumunun İslami bilimin metotla ilgili farklı taleplerini karşılamadığı gittikçe belirginleşmektedir. İslami açıdan daha ikna edici şekilde meşrulaştırabilmek için Kuran'ın ve sünnetin yorumlanmasında ve uygulanmasında İslam teolojisinde ve İslam fıkında geliştirilen belirli kriterlere ve usullere dikkat edilmelidir.⁷ Fakat özgü kaynaklar ne kadar az şey içerirse ve İslam hukukunda bir alan ne kadar az işlenmiş ise sistem unsurlarının ifade edilmesi bakımından İslam ekonomistlerinin özgürlük dereceleri de o kadar büyüktür.

İçerisinde yasallaştırmanın özellikle gelişmiş olduğu ve hakkında sistem taslakları ve sözleşme tasarımları hazırlanırken göz önünde bulundurulması gereken oldukça kapsamlı hukuk literatürü bulunan kısmi sistem, mali ekonomi sistemidir (finans kurumları, finans piyasaları).⁸ Bu alanda üç yasağa dikkat etmek gerekir, şöyle ki:

- riba yasağı, yani ödünç para verirken faiz alma,
- spekülasyon yasağı, yani önemli ticari muamelelerde önlenebilir reddüt,
- maysir yasağı, yani şans oyunları.

Finans piyasaları ademi merkezietçi bir rekabet ekonomisi için önemli fonksiyonlar, bilhassa üretken yatırımlar için tasarrufların hazır olması ve riskleri hakim olunabilir kılma gibi fonksiyonlar icra ettikleri için İslam'ın faizi yasaklaması, İslami bir ekonomi sisteminin bir sosyal piyasa ekonomisi ile uyumluluğu sorusunu yöneltmeye bir vesile olabilir.

Sermaye piyasalarını faizsiz düşünmek biraz zor ve bir piyasa ekonomisinin de sermaye piyasası olmadan işlemesi mümkün değil. Fakat burada şu yanlış anlaşılmalara karşı uyarılmak gerek: Gerçi İslam dini ödünç para verirken faizi yasaklıyor ama çalışma (girişimci hizmet) ile birleştirildiği takdirde sermayenin yetersizliğini ve muhtemel üretkenliğini asla inkar etmiyor. Bu bakımdan İslam dini sermaye piyasalarını asla yasaklamaz, sadece geleneksel sisteme karşı belirli değişiklikler talep eder.

Sermayenin yetersizliğinin göstergesi olarak mutlaka bir kredi faizi (daha doğrusu bankalar arası piyasadaki ticari işlemlerle belirlenen ve merkez bankasının para politikalarıyla ilgili önlemleriyle değiştirilen bir para faizi) kullanılmak zorunda değil. Örneğin bir (risk) sermayesi için yetersizlik

ücreti almak için yatırım ve finansman kararlarında hisse senedi portföylerinin ortalama gelirleri esas alınabilir. Bu ise sadece şahsi sermaye benzeri tasarruf ve finansman biçimlerini tanıyan ve kredi ilişkilerine müsaade etmeyen 1970'li yıllardan 1980'li yıllara kadarki İslam ekonomisinin ilk modellerinde böyle planlanmıştı. Buradaki temel düşünce, bir taraftan tasarruf sahiplerinin banka hesaplarındaki mevduatları için sabit bir faiz almamaları, bilakis bankanın kâr veya zararına ortak olmaları ve bankanın ise firmaları ve projeleri aynı şekilde kâr veya zararına katılım bazında finanse etmeleriydi (sermayeyi tek bir ortağın koyması halinde buna mudarabah, iki ortağın koyması halinde de musharaka denilir). Kâr ortaklığı oranları karşılıklı olarak serbestçe müzakere edilebilir, ama ticari işlemin başlangıcında tespit edilmek zorundadır ve sonradan (örn. gerçek ticaret sürecinin ışığında) artık değiştirilemezler. Zararlar katılım ortaklarının sermaye payları oranında karşılanmak zorundadır –mudarabah'da sadece banka tarafından, musharaka'da herkes tarafından. Böyle bir mali sistemde sorun, katılım finansmanlarında ve hisse senedi gibi değerli kağıtların gelirlerinin kesin olmayıp aksine bir dalgalanmaya, yani bir riske tabi olmalarındadır. Bu ise doğrudan karşılaştırmayı zorlaştırmaktadır.

Buna karşın bugünkü İslami mali piyasa modelleri, geniş bir yatırım ve finansman biçimleri çeşitliliğinden hareket ederler; sermayenin yeterliliğinin göstergesi olarak önemli ölçüde risksiz finansman biçimleri ve şeriatla uyumlu borç senetleriyle elde edilen ve böylece kendi özellikleri içinde ulusal ekonomiyle ilgili sermaye yatırımı piyasasının yönetimi için piyasa faizine ekonomik olarak uyan gelirleri kullanırlar.

Kuramsal modellerde önceleri ihmal edilmiş olan şey, 1970'li yılların sonlarından itibaren ortaya çıkan İslami bankaların uygulamasında finansman ticaretinin önemli bir temeli haline geldi: Gerçi Kuran ödünç para vermede faiz alınmasını yasaklıyor ama ticareti ve ticari kazancı ise uygun görür. Nihayetinde kredi alanlar çoğu durumlarda bizzat likiditeyi talep etmeyip aksine ticari mallar, ihtiyaç malzemeleri, makineler ve diğer eşyaları almak veya hizmet satın almak için bu kredilere ihtiyaç duyduklarından dolayı bir banka kredisinin yerine İslami bankanın aracı olarak hareket edip gereken malları müşterinin adına alması, parasını üreticilere doğrudan ödemesi ve maliyet fiyatı üzerine önceden kesin olarak kararlaştırılan miktarda artış koyarak müşteriye satması (veya benzer hizmetler sipariş vermesi) şeklinde bir işlem yapmak mümkündür. Müşteri, bankanın maliyet fiyatını ve kâr ilavesini daha sonraki bir tarihte toptan

veya taksitler halinde bankaya öder. Gerçi bankanın kâr ilavesi ekonomik bakımdan bir faize benzemektedir ama hukuki bakımdan bir ticari kazançtır ve böylece faiz yasağına tabi değildir. Başka boyutlarda da, özellikle sorumluluk ve risklerin devri bakımından ticari işlemler (murabahah) yasak olan faiz ve helal olan ticari kazanç arasındaki sınırın burada belirginleşecek kadar birbirinden ayrılmaktadır. Şeriatla İslam hukukunun söz konusu olduğunu ve bu bakımdan ticari işlemlerin meşruiyetinin değerlendirilmesinde ekonomik nitelikler değil hukuku niteliklerin önemli olduğunu vurgulamak gerekir.

İslam ekonomistleri faiz için hukuki (formel) değil, bilakis ekonomik (maddi) alternatif aradıkları için yasal açıdan meşru ekonomik olmakla birlikte ileri götürmeyen finansman metodunu kâr-zarar ortaklığı modellerindeki (kendi bakış açılarıyla haklı) aracılık ticaretinden dolayı ihmal etmişlerdi. Pratik çalışan İslami bankalar için durum tamamen farklı görünüyordu: Fatura ibraz etme mevzuatının eksik olduğu, şeffaflığın az olduğu, ticari ahlakın ortalamanın altında olduğu, ekonomik ve siyasi elit tabakanın birbirine sıkı sıkıya karıştığı ve hukuk sisteminde infaz eksikliklerinin bulunduğu ülkelerde kâr-zarar ortaklığı esasına dayanan finansmanlar bankalar için büyük bir risk içermektedirler: Kesin olarak beklenen kârlar hiçte isteyerek paylaşılmazken İslami değerlerden daha ziyade kendi bütçelerini düşünen girişimciler için riskli işlerde (gerçek risklerin ustalıkla gizlenmesi halinde) zarara ortak olacak bir ortak bulmak çok caziptir. Birçok şey katılım finansmanlarında ortalamaların üstünde kâr beklenmezken, katılım finansmanlarının sistematik olarak ortalamaların üstünde risklerin odak noktası olduklarına işaret etmektedir. Bu nedenle İslami bankalar uygulamalarında oldukça ağırlıklı olarak ticari sözleşmeler (murabahah) bazındaki finansmanlara ve aynı şekilde meşru kiralama ve leasing (ijarah) ticaretlerine yoğunlaşmaktadırlar.

ŞERİATLA UYUMLU METOTLARIN GELİŞTİRİLMESİ

Ama İslami finans uygulamaları bu basit finansman metotlarına takılıp kalmadı, bilakis metotlarını iki önemli yönde geliştirdi. İslam ekonomistleri bunu şimdiye kadar kendilerinin genel ekonomiye yönelik modellerine yeterince entegre etmediler ve bundan dolayı İslami finans sistemlerinin istikrar ve tahsis özelliklerinin aşırı optimist şekilde değerlendirilmesine eğilim göstermektedirler.

1. Ticari Muameleler Birleştirilerek Sabit Masraflarla/Gelirlerle Likidite Sağlama

Başlangıçtaki modelde İslami bankalar likiditeyi sadece kâr-zarar ortaklığı bazında sağlayabiliyordu, ki bu da iki meseleyi beraberinde getiriyordu: Bir taraftan bununla bağlantılı riskler ve diğer taraftan da masraflar ve gelirlerin ancak bir müddet sonra tam olarak tespit edilmiş miktarı. Bu nedenle de alternatifler aranmıştır.

Eğer bir ticari muameleye sadece iki taraf katılmış olsaydı ve bankanın müşterisi aynı zamanda ticari malın üreticisi olsaydı bu klasik ve yasa dışı bir dâişiklik dövüş olurdu: Anında peşin ödeme karşılığında müşteri bankaya bir mal satar ve bunu daha sonra üzerine ilave yaparak ödemek şartıyla hemen tekrar geri satın alır.

Fakat aynı ekonomik sonuçta üç veya dört ortak katılmış ise bu konudaki hukuk kararı farklı olmaktadır. Eğer banka müşterisi, banka tarafından (örn. bir murabaha ticaretinde) bir üreticiden kendisi için alınan bir mala değil de likiditeye ilgi duyuyorsa, müşterinin kendisi banka tarafından alınan malı bankanın dışındaki başka bir tarafa peşin fiyatına satabilir. Sonuçta ilk olarak banka bugün (tedarikçiye) bir ödeme yaptı ve ileride daha yüksek bir ödemeye (müşteriden) hak sahibi olmuştur ve ikinci olarak müşteri bugün (malın alıcısından) bir ödeme almış ve ileride (bankaya) daha yüksek bir ödeme yapma yükümlülüğüne girmiştir. Artık ne banka ne de müşteri ticari mala sahiptir. En kötü durumda müşteri malı tekrar tedarikçiye satabilir. Eğer bu durum caiz görülüyor ise müşteri (bankanın yardımıyla veya bankanın yardımı olmadan) başka bir alıcı bulmak zorundadır. Eğer ticari mal, Platin gibi borsaya uygun bir ticaret yapılan bir mal ise – örneğin Londra Metal Borsasında (London Metal Exchange) birçok broker tarafından alınıp satılan bir mal ise başka bir alıcı bulmak zor değildir. Bu tür kombine ticari muameleler (ki bunlara commodity murabaha veya tawarruq denilmektedir) bugün İslami bankalarda hem banka olmayanlarla finansman işlemlerinde hem de bankalar arası ticari muamelelerde yaygın bir uygulamadır.

İslam ekonomistlerinin bu uygulamasının kısmen şiddetle eleştirilmesine şaşırılmaması gerekir, çünkü burada bankalar şeriatla uyumlu, biraz daha büyük ticari muameleler (borsa aracılarının provizyonu) istisna olmak şartıyla faizli krediyi ekonomik olarak tamamen taklit edebilecek bir sis-

tem geliştirdiler. Bu eleştiriye rağmen son yıllarda İşlami bankalar şeriat alimleriyle birlikte – basit seğeneklerden, karmaşık turevlerden Hedging tekniklerine ve vadeli takas toplam getirilerine (total return swaps) – kadar yoğun şekilde daha başka geleneksel finansman tekniklerini şeriatla uyumlu şekilde taklit etmeye ęalıřmıřlardır. Geręi bazı "Sözleşme Mühendisliğinin" bu özel biçiminin bazı sonuçları oldukęa tartışmalıdır, ama ileri gelen şeriat alimlerinin bazılarının onayını almışlardır ve İşlami finans sanayisinin bazı kesimleri tarafından uygulanmaktadır. Bu ise İşlami mali sistemdeki „form over substance“ hakkında daha geniş bir tartışmaya yol açtı, ama bu tartışma kamuoyunda sorunla ilgili daha güçlü bir bilinę oluşmasının dışında henüz elle tutulur bir sonuç getirmedi.

2. Mülkiyet Senetlerinin Yasal Temelinde Borsaya Uygun, Sabit Faizli Değerli Kağıtların Ekonomik Niteliklerine Sahip Değerli Kağıtların Temini

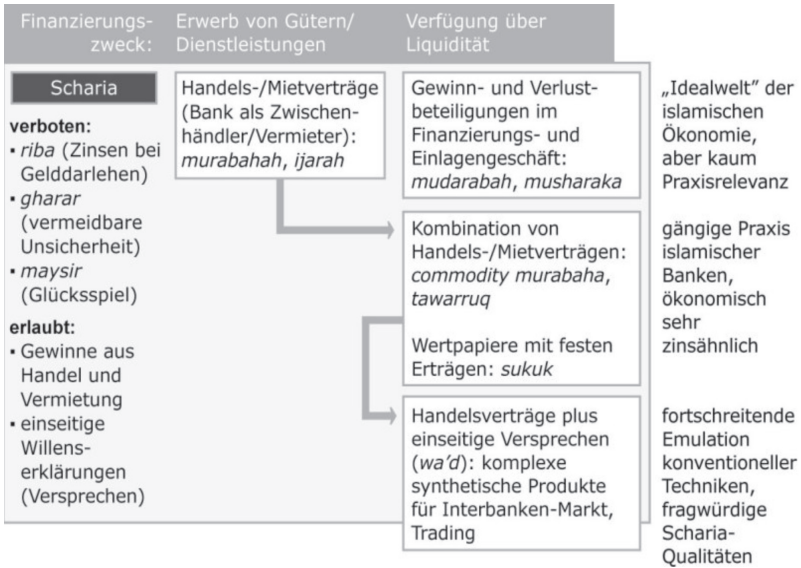
Sukuk denilen bu tür kağıtlar, finansman arayan bir şirketin sabit bir gelir akışı sağlayabilecek (örn. uzun vadeli kiraya vermekle) mal varlıklarının mülkiyetini belirli bir süre için bir hedef şirkete devredilmesiyle ortaya ęıkarlar (special purpose vehicle, SPV). Bu şirket sermaye piyasasında devredilen malların değerine uygun bir hacimde ve imzalayanlara hedef şirketin teminat altına alınmış gelir akışından pay alma hakkını teminat veren senetler tedavüle ęıkarır. Bu gelir akışı çoğunlukla başlangığtaki mülkiyet sahibinin malı SPV'den geri kiralamasından doğmaktadır (gele-neksel sat ve geri kirala [sale lease back] tekniklerine benzer şekilde).

şeriat kriterlerinin katı şekilde konulması halinde gelir hakkı, senetlerin SPV'nin gelir akışını sağlayan mal varlıklarına bir (kısmi) mülkiyet oluş-turmalarından doğmaktadır. Bu durumda senetler şeriata uygun mülki-yet kağıtları olarak sınırlama olmaksızın alınıp satılabilirler. Ama aslında sukuk'un büyük bir bölümünde geręek bir mülkiyet devri geręekleřme-miştir. Ama malın kendisi (kiralanan gayrimenkul) değil sadece mülkten istifade etme hakkı (örn. kira gelirlerini alma hakkı) devredildi. Aradaki fark sukuk emisyoncusunun (SPV'nin) ödemede acze düşmesi veya iflas etmesi halinde belirginleşir: Duran gelir akışının sadece bir kısmına teminat veren senetlerde sermaye kaybolup giderken "geręek" mülkiyet senetlerinde imzalayanlar malın satılmasıyla sermayelerinin bir kısmını kurtarmayı ümit edebilirler.

Şeriatın bakış açısıyla birçok sukuk'ta yalnız sulandırılmış veya gerçekte hiç olmayan mülkiyet hakları eleştirilmemiş, bilakis sürenin bitiminde emisyon fiyatı üzerinden geri satın alma garantisi de eleştirilmiştir. Devam eden gelirler ve sermaye kullanımı bununla gerçek bir faiz hesaplanacak kadar bilinmektedir. Gerçi geri satın alma meşrudur ama bedeli, emisyon fiyatına veya emisyon tarihindeki piyasa değerine değil malın geri satın alındığı tarihteki piyasa değerine uygun olmalıdır. Sukuk emisyonu tarihindeki bu piyasa değeri henüz belli olmadığı için faizi belirlenmiş geleneksel değerli kağıtlara oranla belirgin bir gelir şüphesi ortaya çıkmaktadır.

Şekil 4

Faiz yasağı ve İslami mali ekonomi

Finanzierungszweck = Finansmanın amacı

Erwerb von Gütern/Dienstleistungen = Mal ve hizmetlerin alımı

Verfügung über Liquidität = Likiditeye sahip olma

Scharia = Şeriat

verboten: = yasak:

riba (Zinsen bei Gelddarlehen) = *riba* (ödünç para verirken faiz alma)

gharar (vermeidbare Unsicherheit) = *gharar* (önemli ticari muamelelerde önlenebilir tereddüt)

maysir (Glücksspiel) = maysir (şans oyunları)

erlaubt: = caiz:

Gewinne aus Handel und Vermietung = Ticaret ve kira gelirleri

einseitige Willenserklärungen (Versprechen) = tek taraflı irade beyanları (söz verme)

Handels-/Mietverträge (Bank als Zwischenhändler/Vermieter): murabahah, ijarah = Ticaret ve kira sözleşmeleri (aracı/kiralayan olarak banka): murabahah, ijarah

Gewinn- und Verlustbeteiligungen im Finanzierungs- und

Einlagegeschäft: mudarabah, musharaka = Finansman ve yatırım işlerinde kâr-zarar ortaklıkları: mudarabah, musharaka

Kombination von Handels-/Mietverträgen: commodity murabaha, tawarruq = Ticaret ve kira sözleşmelerinin birleştirilmesi: commodity murabahah, tawarruq

Wertpapiere mit festen Erträgen: sukuk = Sabit gelirli değerli kağıtlar: sukuk

Handelsverträge plus einseitige Versprechen (wa'd): komplexe synthetische Produkte für Interbanken-Markt, Trading = Tek taraflı söz verme (vaad): Bankalar arası piyasa için karmaşık yapay ürünler, Trading

„Idealwelt“ der islamischen Ökonomie, aber kaum Praxisrelevanz = İslam ekonomisinin “ideal dünyası”, ama uygulamaya neredeyse hiç uygun değil

gängige Praxis islamischer Banken, ökonomisch sehr zinsähnlich = İslami bankaların yaygın uygulaması, ekonomik açıdan faize oldukça benzemektedir

fortschreitende Emulation konventioneller Techniken, fragwürdige

Scharia-Qualitäten = geleneksel tekniklerin gelişen emülasyon, şeriatın şüpheli nitelikleri

Şeriat, İslam Ekonomisi ve Sosyal Piyasa Ekonomisi

İslami finans sisteminin diğer ayrıntılarına girmeden şimdiye kadar anlatıklarımız iki önemli tezi desteklemeye yeter.

- Şeriatla uyumlu olma gerekliliğinden doğan biçimsel kısıtlamalar, farklı ve kapasiteli bir mali sistemin ve sermaye piyasasının – ki bu piyasa olmadan bir Sosyal Piyasa Ekonomisi'nin işlemesi mümkün değil – oluşmasına engel değildir. Dünyadaki güncel mali kriz yüzünden finans sektörünün gerçek ekonomiye daha sıkı bağlanması ve suni finans ürünlerinin gelişiminin sınırlandırılması, bir Sosyal Piyasa Ekonomisinin spekülatif ve aşırı riskli amaçları için mahzurlu olmaktan ziyade yararlıdır. İslam ekonomistlerinin, her finans aksiyonunun temelinde reel ekonomiyle ilgili bir ticari muamelenin yatması gerektiği şeklindeki (muhtemelen çok ileri giden) talepleri, sorunlu geleneksel tekniklerin ve ürünlerin şeriata uygun taklitleri nedeniyle belirli bir özeleştirici veya en azından İslami finans mühendislerine bir uyarı olarak anlaşılabilir.
- İslami İktisat sistemleri, Sosyal Piyasa Ekonomisi konsepti ile uyumludur ve İslam ekonomisi böyle bir konseptin transferi için tamamen taraftarı olarak görev yapabilir. Fakat sadece bununla fazla bir şey elde edilmiş olmazdı, çünkü akademik disiplin olarak İslam ekonomisinin siyasi etkisi ve pratik önemi, sistem düzeyinde düşüktür ve son 20 yılda artmaktan ziyade azaldı. Bir taraftan komünizmin yıkılmasının ardından büyük sistem sorunları – ve bununla birlikte üçüncü yol arayışları – siyasi önemlerini yitirdiler. Buna paralel olarak İslam ekonomisinin İslami bir ekonomi düzeninin şekillendirilmesine yönelik genel tavsiyelerde bulunan norm koyucu kısımlarının değer yitirmesi gerçekleşir. Piyasa ekonomisiyle ilgili konseptler siyaset tarafından büyük ölçüde kabul görmeye başladığından beri İslam öğretileri ve düşünürleri tarafından kısmi sistemlerin spesifik olarak meşrulaştırılması da cazibesini oldukça kaybetti, çünkü artık dünya görüşünden bağımsız olarak oldukça hızlı şekilde sistem sorunları hakkında işlevsel olarak uzlaşmak mümkün.

Bu ise eskiden olduğu gibi gerçekte mevcut olan Müslümanların davranışının açıklamasını içeren bir teoriden daha ziyade bir hüküm ve soyut sistemlere odaklanmış model oluşumu içeren İslam ekonomisi alanı için

büyük bir sorundur. Gerçekte var olan İslami finans kurumlarının ticaret modelleri tamamen başka yönler işaret etmelerine rağmen, bu husus özellikle bundan böyle şeriatla uyumlu bir finans sektörünün özen gösterilen, gerçekten uzak modellerinde belirginleşmektedir. Özeleştiril yansımaların sayısı henüz çok fazla değil. Yine de ampirik araştırmaların sayısı git gide artmaktadır, ama bunlar çoğunlukla örn. belirli Müslüman gruplarının tasarruf ve tüketim davranışları, onların İslami bankalarla ilişkileri, düşük zekat gelirlerinin nedenleri, göç sorunları veya İslami mikro finans inisiyatiflerinin etkileri gibi Müslümanların ekonomik realitesinin sadece daha küçük kesitlerini aydınlatmaktadırlar.

Eğer büyük sistem çelişkilerinin yaşandığı dönemler geride kalırsa, belki de diyalogu kısmi sistemlerin finans sektörü dışında kalan somut meselelerine kaydırmak mantıklı olur. Böylece entellektüel kazanç oldukça fazla olurdu ve işbirliği, yaşam şartlarının somut şekilde iyileştirilmesine yol açardı. İslami öğretilerle açıkça bağlantı kurulan ve tanınmış İslami otoritelerle işbirliğinin çok yararlı olduğu görülen birçok alanda istikbal vaat eden yaklaşımlar bulunmaktadır. Yerel çevre koruma ve su ekonomisi, Kurumsal Yönetişim (Corporate Governance) standartlarının geliştirilmesi ve popüler hale getirilmesi, daha yoksul halk grupları için mikro sigortalar ve sosyal güvenlik sistemlerinin geliştirilmesi bunun örnekleri arasındadır.

- 1| *Daha önceki yayınlarla ilgili genel bir bakışı Muhammad Akram Khan vermektedir: Islamic Economics: Annotated Sources in English and Urdu (Leicester: Islamic Foundation, 1983).*
- 2| *Bkz. Khurshid Ahmad (Yayımlayan), Studies in Islamic Economics (Leicester: Islamic Foundation, 1980), Aidit Ghazali ve Syed Omar (Hrsg.), Readings in the Concept and Methodology of Islamic Economics – Translating Islamic Principles into Socio- Economic Realities (Petaling Jaya: Pelanduk Publishers, 1989), Ausaf Ahmad ve Kazim Raza Awan (Yayımlayan), Lectures on Islamic Economics (Jeddah: Islamic Research and Training Institute, 1992), M. Umer Chapra, The Future of Economics: An Islamic Perspective (Leicester, U.K.: Islamic Foundation, 2000), Richard C. Foltz, Frederick M. Denny und Azizan Baharuddin (Yayımlayan), Islam and Ecology: A Bestowed Trust (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2003).*
- 3| *Bkz. Konrad-Adenauer-Stiftung, Leitlinien für Wohlstand, soziale Gerechtig-*

- keit und nachhaltiges Wirtschaften (Berlin:Konrad-Adenauer-Stiftung, 2009), http://www.kas.de/wf/doc/kas_17025-544-1-30.pdf [17.10.2010].
- 4| *Ibid.*
- 5| Bkz. Farishta G. de Zayas, *The Law and Institution of Zakat* (Kuala Lumpur: The Other Press, 2003 [Erstveröffentlichung: Damaskus: Al-Jadidah Press, 1960]), Mohammed Akhter Saeed Siddiqi, *Early Development of Zakat Law and Ijtihad* (Karachi: Islamic Research Academy, 1983), Ahmed El-Ashker und Sirajul Haq (Yayımlayan), *Institutional Framework of Zakah: Dimensions and Implications* (Jeddah: IRTI, 1995), Volker Nienhaus, „Zakat, Taxes, and Public Finance in Islam, in: Sohrab Behdad und Farhad Nomani (Hrsg.), *Islam and the Everyday World – Public Policy Dilemmas* (Abingdon und New York: Routledge, 2006), 165-192.
- 6| 1980'li yıllara kadar olan literatür için bkz.: M.A. Mannan, *Islamic Economics: Theory and Practice (A Comparative Study)* (Lahore: Sh. Muhammad Ashraf, 1970), Muhammad Nejatullah Siddiqi, *Banking without Interest* (Lahore: Islamic Publications, 1973), Mohammad Ariff (Yayımlayan), *Monetary and Fiscal Economics of Islam* (Jeddah: Kind Abdulaziz University, 1982), Ziauddin Ahmed, Munawar Iqbal und M. Fahim Khan (Yayımlayan), *Money and Banking in Islam* (Islamabad: Institute of Policy Studies, 1983).
- 7| Bkz. Imran Ahsan Khan Nyazee, *Theories of Islamic Law –The Methodology of Ijtihad* (Kuala Lumpur: Islamic Book Trust, 2002), Mohammad Hashim Kamali, *Principles of Islamic Jurisprudence* (Cambridge: Islamic Texts Society, 2003), Wael B. Hallaq, *An Introduction to Islamic Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009).
- 8| Bkz. Muhammad Ayub, *Understanding Islamic Finance* (Chichester: Wiley, 2007), Brian Kettell, *Introduction to Islamic Banking and Finance* (London: Brian Kettell, *Islamic Banking Training*, 2008), Sudin Haron und Wan Nursofi-za Wan Azmi, *Islamic Finance and Banking System – Philosophies, Principles and Practices* (Shah Alam: McGraw-Hill (Malaysia), 2009), Humayon A. Dar und Umar F. Moghul (Hrsg.), *The Chancellor Guide to the Legal and Shari'a Aspects of Islamic Finance* (London: Chancellor Publications, 2009), Humayon Dar und Talha Ahmad Azami (Hrsg.), *Global Islamic Finance Report 2010* (London: BMB Islamic, 2010), Madzlan Mohamad Hussain, *Demystifying Islamic Finance: Correcting Misconceptions, Advancing Value Propositions* (Kuala Lumpur: Zaid Ibrahim & Co, 2010), <https://www.zaidibrahim.com/wp-content/uploads/2010/05/Demystifying-Islamic-Finance-soft-copy.pdf> [17.10.2010], Volker Nienhaus, „Islamic Economics in Practice: Interest-Free Financial Management, in: Werner Ende und Udo Steinbach (Yayımlayan), *Islam in the World Today: A Handbook of Politics, Religion, Culture, and Society* (Ithaca and London: Cornell University Press, 2010), 141-192, 862-870,

Zaharuddin Abdul Rahman, Contracts and Products of Islamic Banking (Kuala Lumpur: CERT, 2010), Ibrahim Warde, Islamic Finance in the Global Economy, 2. Baskı (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2010).

İSLÂM VE KÜRESEL İKTİSADİ DÜZENİN GELECEĞİ

Prof. Dr. Mustafa Acar

Sunumumda öncelikle İslâm'ın ve Müslüman coğrafyanın dünyanın geleceğindeki önemine kısaca değineceğim. Ardından zihniyet ayrışmasının insanların geliştirecekleri modellerde ne kadar önemli olduğunu vurgulayacağım. Daha sonra İslâm ve küresel ekonomik kriz tartışmalarına kısaca değineceğim. Son olarak da İslâm ve kapitalizm, İslâm ve piyasa ekonomisi, dolayısıyla İslâm ve sosyal piyasa ekonomisinin birbiriyle bağlantısına değinip, bitirmeye çalışacağım.

“İslâm neden önemli?” diye sorarak başlayalım. Bence dünyanın geleceği bağlamında İslâm iki bakımdan önemli. Birincisi, İslâm semavi dinlerden birisidir. Dünyadaki üç temel semavi dinin birisi, 1.5 milyar insanı peşinden sürükleyen bir din. Huntington'un meşhur “Medeniyetler Çatışması” tezini hatırlarsak şayet, acaba gelecekte dünya üzerinde farklı din ve kültür havzaları arasında bir çatışmaya doğru mu gideceğiz, yoksa uzlaşmaya doğru mu? İslam doğrudan doğruya bu tartışmaların odağında yer alıyor; bu bakımdan önemli. İslâm'ın önemli olduğu ikinci konu ise dünyanın bugün muhtaç olduğu enerji kaynaklarının yarıdan fazlasının, petrolde %70, doğalgazda %50'den fazlasının Müslüman coğrafyada bulunuyor olmasıyla ilgili. Eğer küresel

bir entegrasyondan, barış ve istikrardan söz edeceksek, bu kaynakların barışçıl biçimde nasıl paylaşılacağı son derece önemli. O bakımdan İslâm ve Müslüman coğrafya dünyanın geleceğinde büyük önem taşıyor.

Doğu-Batı çatışması kaçınılmaz mı acaba? Bazıları Huntington'ın tezine katılıyor ve Medeniyetlerin Çatışmasının kaçınılmazlığını ileriye sürüyor. Ben aynı görüşte değilim. Bence Huntington ve onun gibi düşünenler çatışmanın "nedenleri" ile "meşrulaştırıcı kılıfları" nı birbirine karıştırıyorlar. Medeniyetler çatışması kaçınılmaz değildir; insanoğlu yeryüzünde kendine yer açmak için hencinslerini öldürmek zorunda değildir. Esasen birazdan açıklamaya çalışacağım gibi, dünyanın geleceği bizim ellerimizdedir. Bizim dünyaya nasıl bir bakış açısıyla, nasıl bir perspektiften, nasıl bir zihniyetin penceresinden baktığımız belirleyici önemdedir. Bu bakımdan Doğuyla Batı ille de çatışmak, savaşmak zorunda değildir. Geçmişte böyle olması gelecekte de böyle olacağını garantisi değildir. Yetki ve sorumluluk mevkiindeki insanların zihniyetine bağlı olarak, bundan sonra daha barışçıl bir dünya kurmak, kaynakları barışçı yollarla paylaşmak pekala mümkündür.

Bu çerçevede küreselleşme, malumunuz, sınırları ortadan kaldıran, Doğuyla Batıyı daha yoğun temas halinde olmaya, işbirliğine zorlayan bir süreçtir. Dünyanın geleceğini şekillendirecek gelişmeler bağlamında bir gözlemimiz de şudur: II. Dünya Savaşı sonrası dönemde, özellikle 70'li yıllardan sonra, son 20-30 yılda giderek belirginleşen bir eğilim vardır. Bu da, Batının bir anlamda -deyim yerindeyse- "duraklama" devresine girerken, Doğunun bir yükseliş trendine girmiş olduğudur.

Dünya ekonomisi içinde Doğulu ve Batılı, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin paylarına, gayrisafi yurt içi hasıllarının dünya üretimi içindeki payına, ticaret ve sermaye hareketlerine, yatırım hareketlerine ve demografik gelişmelere baktığımız zaman Asya'nın görece hızlı bir tempoda büyüdüğünü; üretimin, yatırım ve ticaretin oraya doğru kaydığını ve bu coğrafyada daha dinamik genç bir nüfusun varlığını görüyoruz. Doğunun nüfusu artarken Batının nüfusu yerinde sayıyor. Bunu ham madde kaynaklarının bolluğu ve ucuz işgücüyle birleştirdiğimiz zaman dünyanın geleceğinde görece olarak Asya'nın yükseldiği, Batılı gelişmiş ekonomilerin ise görece gerilediği bir trendle karşı karşıya olduğumuz söylenebilir.

Bu arada Batının Doğu hakkında, Doğu dünyası hakkında, Hıristiyan dünyanın Müslüman dünya ile ilgili ciddi bazı kaygıları var. Acaba Müslü-

man dünya ile çatışmadan yaşamak, iyi geçinmek mümkün mü? Ticaret olanakları nasıl artırılabilir? Hepimizi tehdit eden küresel terör sorunuyla nasıl başa çıkılabilir? Ve nihayet, kültürel farklılıklar bir arada barış içinde yaşamayı mümkün kılacak biçimde nasıl ele alınabilir? İslâm bir barış ve esenlik dini midir, yoksa savaş ve çatışma dini mi? Bu konularda Batı dünyasında yükselen kaygılar, korkular var. Bunların da ele alınması gerekiyor.

Peki, "dünyanın geleceği kimin ellerinde?" diye sorduğumuz zaman, kestirmeden giderek şunu söyleyebiliriz: Aslında dünyanın geleceği insanların, bizim ellerimizdedir. Bu noktayı gayet iyi vurgulayan bir hikaye anlatmama izin verin. "Avucunuzdaki Kelebek" isimli bir kitap var, Ahmet Şerif İzgören'in kitabı, oradan alıntı yapacağım. Hikayeye göre, vaktiyle iki kız çocuğu bir yaşlı bilgeden ders alıyorlar. Çocukların her sorusuna bilgenin doğru cevap vermesinden çocuklar biraz sıkılmışlar. Demişler ki, bu defa öyle bir soru soralım ki, ihtiyar buna doğru cevap veremesin. Akıllarına şöyle bir tuzak soru sormak gelmiş: Birimiz canlı bir kelebeği alsa, avucunda gevşek biçimde tutsa, ve yaşlı bilgeye sorsa, "avucumdaki kelebek ölü mü, diri mi?" Eğer "ölü" derse, avucunda kelebeği tutanımız gevşek durumdaki avucunu açsın, kelebek uçup gitsin, böylece bilge yanılmış olsun. Şayet "diri" derse, avucunu önce sıkıştırıp kelebeği ezip sonra bıraksın, kelebek ölü olsun, dolayısıyla ihtiyar yine doğru cevap verememiş olsun. Bu tuzakla gidiyorlar ve içlerinden biri diyor ki, "Ey bilge sorduğumuz soruların hepsine doğru cevap veriyorsunuz, bakalım bu soruyu da bilebilecek misiniz? Avucumda bir kelebek var, söyleyin bakalım, ölü mü, diri mi?" İhtiyar bir süre düşündükten sonra çocuğun gözlerinin içine bakarak diyor ki "senin elinde kızım, senin elinde!"

Bence çok öğretici bir ders bu. Dünyanın geleceği bence bizim elimizde. Ben Karl Marx'ın ve onun gibi düşünenlerin ileri sürdüklerinin aksine, tarihsel determinizmin olmadığını; dünyanın geleceğinin ve insanlığın kaderinin deterministik kesin yasalarla önceden belirlenmediğini; karşımızda bir olasılıklar dünyasının bulunduğunu; dolayısıyla dünyanın ve insanlığın geleceğinin insanların nasıl bir zihniyetle dünyaya, insan ve toplum ilişkilerine, devlet ve vatandaş ilişkilerine bakış açılarıyla, iktidar sahiplerinin ellerindeki gücü nasıl kullandıklarıyla belirlendiğine inananlar-danım. Kısacası dünyanın geleceği bizim ellerimizdedir.

Bu çerçevede önümüzde iki seçenek var. Eğer biz insanlar olarak, devletler olarak, kurumlar olarak içe kapanmacı, korumacı, katı ulus-devletçi,

savaşçı, yasakçı, otoriteriyen ve kollektivist bir zihniyetin penceresinden dünyaya bakarsak, elimizdeki imkanları böyle bir zihniyetin emrine verirsek, o zaman dünyanın geleceğinin gerçekten karanlık olduğunu öngörebiliriz, hiç de aydınlık olmayan bir gelecek tahmin edebiliriz. Zira özelliklerini sıraladığım bu zihniyet barışçı bir dünyaya kapı aralamaz. Böyle bir zihniyetin yol açacağı dünya, savaşçı bir dünyadır. Radikal-otoriter zihniyet tek tipçidir; dayatmacıdır; gücü eline geçirenin karşısındaki kendi kalıplarını dayatmasına cevaz veren bir anlayıştır.

Buna karşılık bir de demokrat-ılımlı zihniyetten söz edebiliriz. Dışa açılımcı, serbest ticaretçi, küreselleşmeci, bütünleşmeci, barışçı, özgürlükçü ve bireyci özellikleriyle karakterize edebileceğimiz demokrat-ılımlı zihniyetin penceresinden dünyaya bakarsak, eldeki maddi ve manevi olanakları böyle bir zihniyetin emrine verirsek, emin olunuz dünya daha yaşanabilir bir yer olacaktır. Bu takdirde refah ve zenginlik daha kolay ve daha hızlı yaratılacak, yaratılan zenginlik ve refah daha adil biçimde paylaşılacaktır. Bu çerçevede ben insanın dünyaya bakışı ve eşyayı yorumlama biçimi olan zihniyetlerin kabaca iki kategori altında toplanabileceğini düşünüyorum.

Adlandırmaya katılmayabilirsiniz, ama meramını anlatınca sanırım ne demek istediğim anlaşılacaktır. İki temel zihniyet kategorisinden birine "radikal-selefi zihniyet" diyorum. "Selefi" kavramının burada bu şekilde geçmesinin bazı Müslüman arkadaşları rahatsız ettiğini bildiğim için, yanına bazı açıklayıcı kavramlar ilave ettim, meramımız daha iyi anlaşılabilir diye. Evet, iki zihniyetten birisi "otoriter-dayatmacı" bir zihniyettir: Kalıpcıdır; indirgemecidir, yaftalayıcıdır. Dünyayı "aklar" ve "karalar" şeklinde görür. "Biz" ve "onlar" vardır; "siyah" ve "beyaz" vardır, gri alanlar yoktur; "dostlar" ve "düşmanlar" vardır, ortası yoktur; ya bizimle olursunuz, ya da düşmanımızsınızdır. Buna karşılık "ılımlı-demokrat zihniyet" diye adlandırabileceğimiz ikinci bir zihniyet kategorisi vardır. Bu daha paylaşımcı, dayanışmacı bir zihniyettir. Daha haddini bilir, dünyada başkalarıyla yani kendileri gibi olmayanlarla, kendileri gibi inanmayanlarla ve kendileri gibi düşünmeyenlerle beraber yaşanabileceğine inanan bir zihniyettir bu. Ve bu ayrışma, benim görüşüm odur ki, din-bağımlı değildir. Benzer şekilde bu zihniyetsel ayrışma mezhebe bağımlı değildir; milliyete veya etnik kökene bağımlı değildir. Yani dünyanın her coğrafyasında, her kültürde, her ülkede bu iki zihniyetin mensuplarına ya da takipçilerine rastlamak mümkündür.

Bu çerçevede örneğin 90'lı yıllar, 2000'li yıllarda dünyaya egemen olan bazı idarelere bakarsanız Amerika'da Neoconların bu zihniyetten hangisine dahil olduğu sanırım çok açıktır. Dünyayı kontrol altında tutma Amerikan egemenliğini ya da hegemonyasını dünyaya yayma, bunun için gerekirse savaşa ve işgale cevaz veren bir zihniyettir bu. Neoconların zihniyetinin Avrupa'daki benzerleri ırkçı, faşist hareketlerde görülebilir. Zaman zaman Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde hakikaten II. Dünya Savaşı öncesi yaşadığımız faciayı nerdeyse akla getiren, endişe verici gelişmeler olmaktadır. Dolayısıyla bu zihniyetin Avrupa'daki temsilcilerine de rastlamak mümkündür. Bu zihniyetin tezahürlerini Türkiye'de de yakından izliyoruz: daha yeni yeni aşmaya çalıştığımız, ulusalcı, Ergenekoncu diyebileceğimiz otoriteryen bir zihniyetin belirlediği bir siyasal teşkilatlanma biçimi ve yönetim tarzı vardı. Bu siyasal örgütlenme ve yönetim biçiminin Türk halkına, Türkiye halkına, dindarlara veya dindar olmayanlara, Alevilere, Sünnilere, Kürtlere, efendime söyleyeyim azınlıklara, gayri-Müslim dini azınlıklara yani Rumlara, Ermenilere ve Yahudilere yaptığı eziyetler hepimizin malumu. Bunun başka örnekleri de var. Afganistan'da, Afrika'da veya Güney Amerika'da da benzer örneklere rastlamak mümkündür.

Bu çerçevede İslâm küresel kriz tartışmalarına değinirsek –hızlı gide- lim zamanımızı çok taşmamak bakımından- küresel kriz tartışmalarına sabahki oturumda ve dünkü oturumlarda da zaman zaman değinildi. Bazılarını, özellikle sosyalist geleneğe mensup aydınları, oldukça heyecanlandıran bir gelişmeydi son ekonomik kriz. 1929 bunalımıyla karşılaştırılabilir çapta derin bir krizdi; hatta birçoklarına "acaba kapitalizmin sonu geldi mi?" sorusunu sordurttu. Benim görüşüm odur ki, kapitalizmin sonu gelmedi. Kapitalizm, deyim yerindeyse biraz "yedi canlı dev"e benziyor; yani bir yerde başı derde girdiği zaman ölmüyor, bir şekilde yeni modeller üretilip yeni bir çıkış yolu bulmayı başarmış bir sistem kapitalizm. Son 200-250 yıllık kapitalizm tarihi krizlerle dolu. Yaşadığımız son küresel ekonomik kriz kapitalizmin ne ilk kriziydi ne de son krizi olacak. Benzer krizlere gelecekte de rastlayacağız. Acaba benzer krizleri aynı yoğunlukta ve aynı derinlikte yeniden yaşamamak için neler yapılabilir? Bizim kafa yormamız gereken temel konulardan bir tanesi bu olmalı.

Dünkü oturumlar sırasında da söylemeye çalışmıştım; modern finansal sistemin son derece çarpık, son derece rahatsız edici yanları olduğunu düşünüyorum. Bunlardan bazılarının özellikle altını çizmek gerekirse;

bugünkü finansal sistem borçlu ile alacaklı arasındaki zinciri koparmaktadır; karşılıksız para basımına dayanmaktadır; finansal araçlarla para-kredi genişlemesine, fiyatların yapay olarak şişmesine imkan veren bir yapıdadır. Çok sayıda finansal türev araçlar var. Bunlar üzerinden spekülâtif hareketler yapılmakta; üretimle ve mal-hizmet ticaretiyle alakası olmayan, para üzerinden para kazanmaya odaklı işlemlerle dünya adeta büyük çaplı bir kumarhaneye dönüştürülmüş durumdadır. Dünyada günlük reel ticari işlemlerin boyutu spekülâtif para hareketiyle kıyaslandığında çok düşüktür. Dünya çapında günlük olarak, bildiğim kadarıyla, 35-40 milyar dolarlık bir mal ve hizmet alım-satımı yapılmaktadır. Buna karşılık gün-birlik sınır aşan finansal sermayenin, yer değiştiren sıcak paranın boyutu 1 trilyon doların epeyce üzerindedir, belki 2,5-3 trilyon doları bulmaktadır.

Başka bir deyişle, gerçekte alışverişi kolaylaştırsın diye, insanlar ihtiyaçları olan mallara ve hizmetlere daha kolay erişebilsin diye ortaya çıkarılmış bir araç olan para ve paranın türevleri olan finansal araçlar üzerinden bugün büyük boyutlarda spekülâtif işlemler yapılmaktadır. Çoğu kez para alış-verişi kolaylaştıran bir araç olmaktan çıkmış, amaç haline gelmiş durumdadır. Aşırı kâr hırsıyla ve sorumsuzca hareket eden yöneticiler ve spekülâtörler, ellerinde bulunan büyük miktarlı fonlarla, toplumlari ve kurumları sarsan, finansal krizlere yol açan hareketlere girişmekte, ama – hükümetlerin kurtarma operasyonları sayesinde – bunun bedelini kendileri ödememektedirler. Bu tür spekülâtif hareketleri sınırlandırma konusunda çok ciddi tedbirler yoktur. Karşılıksız para basma yetkisi halen modern ulus devletlerin tekelinde, merkez bankalarına verilmiş bir yetkidir ve bu yetkiyi sorgulamayı çoğumuz aklımıza bile getirmemektedir. Piyasayı canlandırmaya dönük Keynesyen-devletçi-müdahaleci iktisat politikalarından beslenen para-kredi genişlemesi bugün hala yoğun biçimde kullanılmakta, kurtarma operasyonları ve piyasayı likiditeye boğmakla sözde bir krizden çıkılma derken esasen başka bir müstakbel krizin temelleri atılmaktadır. Bu şekilde karşılıksız para, finansal türev araçlar ve para üzerinden para kazanmaya dönük hareketlerle, finansal türevleri farklı piyasalarda defalarca yeniden satarak kar etmeye dayalı tuhaf bir kumar sistemi bugün dünyada oldukça yaygın durumdadır. Bunun acı sonuçlarını da en son 2008-2009 yıllarında küresel kriz olarak bütün dünya yaşamıştır, halen yaşamaya da devam etmektedir. Benzer krizlerle karşılaşmamak için modern finansal sistemin tepeden tırnağa gözden geçirilmesi gerektiği açıktır.

Bu bağlamda son zamanlarda İslâm küresel krize veya ekonomik krizlere çare olabilir mi tartışmaları gündeme gelmiştir. Bunu oldukça yararlı, altı iyi doldurulabilirse önemli implikasyonları olacak bir tartışma olarak görüyorum. Bu çerçevede benden önceki konuşmacı sayın Prof. Nienhaus bence gayet isabetli noktalara değindi. Bunlardan biri de küresel krizden çıkış arayışları bağlamında faizsiz bankacılık ya da İslâm bankacılığının yeniden ilgi odağı olmaya başlamasıdır. Faizsiz bankacılık, malum, para ticaretine – para karşılığında para alım satımına – cevaz vermeyen, doğrudan para satımından para kazanmak yerine, üretimin ve ticaretin finansmanına odaklı olan, en azından ilkesel düzeyde hedefini böyle koyan bir sistemdir. İslâmi terminolojiyle söylersek, “mudaraba,” “muşaraka” ve “murabaha” gibi (kar-zarar ortaklığını, emek-sermaye ortaklığını, veya para vermek yerine mal tedarikini öngören) yöntemler üzerinden faaliyet göstermektedir. Bir de son zamanlarda giderek yaygınlaşan ve “üretim desteği” adıyla anılan ve geleneksel bankaların finansal kiralama (“financial leasing”) sistemine çok benzeyen araçlar geliştirmiş durumdadır. Son olarak, İslâm ekonomisi tartışmaları bağlamında üzerinde kafa yorulması gereken, bugünkü krizlere çare olarak düşünülebilecek bir ilke de, “borç finansmanı” yerine “sermayeye katkı” (“debt finance versus equity finance”) ilkesidir. Bence Müslüman iktisatçılar ve Müslüman olmayan dünyadan gelip de modern finansal krizlere çare arayan iktisatçıların üzerinde kafa yorması gereken önemli konulardan birisi budur.

İlahiyatçı hocalarımız vurguladılar. Lüks tüketim, israf ve gösteriş İslâm’da yasaklanmaktadır. Tüketim çılgınlığına bu anlamda bir sınır konması istenmekte ve zekat, sadaka, fitre ve infak gibi kurumlarla esasen İslâm sosyal yardımlaşmayı teşvik, hatta emretmektedir. Sanırım sosyal piyasa ekonomisi ile İslâm arasında bu noktadan bir ilişki kurulabilir. Şayet sosyal piyasa ekonomisi iktisadi faaliyetlerin esas itibarıyla piyasa mekanizması tarafından düzenlenmesi, ancak toplumun geride kalanlarının da ihmal edilmemesi, sosyal yardım mekanizmasının bu noktada devreye girmesi olarak tarif edilecek olursa, İslâm’ın böyle bir sistemle uyumlu olduğu söylenebilir. İslâm, yoksullara, kimsesizlere, yolda kalmışlara, çaresizlere yardım etme, onları görmezden gelmeme çağrısına kendi içinde vücut verdiği (zekat, sadaka, infak, vakıf gibi) kurumlarla cevap vermiş durumdadır. İslâm’ın temel kaynaklarında yoksulların haklarının gözetilmesi, komşu açken tok yatılmaması tavsiye edilmektedir. Zekat zaten dini bir emir, bir yükümlülüktür. Onun dışında sadaka, fitre ve infak kurumlarıyla İslâm esasen sosyal yardımlaşmayı ve dayanışmayı büyük ölçüde teşvik etmektedir.

İslâm ve kapitalizm tartışmalarına gelirsek, çoğu zaman İslâm-kapitalizm ilişkisi maalesef bizim bulunduğumuz coğrafyada kafa karışıklığı yaratan, sap ile samanın birbirine karıştırıldığı bir olgudur. İslâm bir dindir; hayatın anlamına ilişkin izahlar getiren, hayatın nasıl yaşanması gerektiğine dair bir emir ve yasaklar manzumesidir. Buna karşılık kapitalizm bir din değildir; üretimin, yatırımın, ticaretin, kısaca iktisadi faaliyetlerin örgütlenme biçimidir. Yani kapitalizm zenginliğin nasıl yaratılabileceği, nasıl kâr elde edilebileceği ve üretim faaliyetinin nasıl organize edilebileceğiyle ilgili teoriler, önermeler ve modeller içerir. Bu çerçevede İslâm'ın alternatifi kapitalizm değildir; kapitalizm İslâm'ın zıddı değildir. Kapitalizmin alternatifi, birazdan değineceğim özellikler kapsamında şu temel sorulara cevap vermek üzere, sosyalizmdir. Alternatif iktisadi sistemler olarak kapitalizm ve sosyalizmin cevapladığı temel sorular mülkiyet ilişkileri, üretim faktörlerinin sahipliği, kaynakların nasıl dağıtılacağı, üretimin nasıl yapılacağı ve elde edilen çıktının, ürünlerin nasıl paylaşılacağı gibi sorulardır. İktisat ders kitaplarındaki klasik ifadesiyle, "ne üretilecek, ne kadar; nasıl üretilecek; kimin için üretilecek" soruları.

Bu anlamıyla eğer özel mülkiyet diyor isek, serbest ticaret diyor isek, kâr arayışı meşrudur diyor isek, rekabet önemlidir diyor isek bunlar kapitalizmin –"devletçi versiyonu" değil, ama "piyasacı versiyonu" (piyasa kapitalizmi ya da serbest piyasa ekonomisi) versiyonu tarafından zaten benimsenmiş, içselleştirilmiş durumda. Serbest piyasa ekonomisi dediğimiz şey bundan farklı bir şey değil zaten. Bunun alternatifi sosyalizmdir; üretim araçları üzerinde devlet mülkiyetidir, kaynakların piyasa kurumu tarafından, ya da arz-talep mekanizması tarafından değil de, siyaset kurumunun eliyle paylaşılmasıdır. Kimin ne üreteceğine, hangi sektöre ne kadar kaynak aktarılacağına eğer siz merkezi planlama yoluyla, devlet tarafından, bürokrasi tarafından karar verilsin diyorsanız, bu sizi sosyalist sisteme götürür. Öyle değil de, kaynak tahsisini piyasa kurumu, fiyat mekanizması belirlesin diyorsanız, gideceğimiz yer serbest piyasa ekonomisidir.

Peki, İslâm belirli bir ekonomik sistemi dikte etmekte midir? Bu soruya farklı cevaplar verilebilir. Benim kanaatim, hayır, İslâm belirli bir iktisadi sistem dikte etmemektedir. Kimi ilahiyatçı hocalarımız da dile getirdiler: İslâm'ın Kuran'da belirtilen, bazıları iktisadi hayatı ilgilendiren belirli ilkeleri vardır. "Şunları yapın, bunları yapmayın" diyen, iktisadi faaliyetlerle iştigal ederken gözetmeniz gereken temel prensiplerdir bunlar:

adalet, dürüstlük, çalışkanlık, emeğiyle geçinme, helal kazanç, cömertlik, fakirleri gözetmek, yetim hakkı yememek, vb. gibi. Ama "İslâm'ın ekonomik sistemi şudur, İslâm'ın siyasal sistemi budur" şeklinde dikte ettiği, değişmeyen sistemleri yoktur. İslâm ilkeleri koymaktadır; bu ilkeleri – deyim yerindeyse – ete kemiğe büründürecek olan, onları belirli kalıplar içinde hayata aktarması gerekenler, insanlardır. Bu çerçevede Müslüman bilim insanlarının yapması gereken şey, her devirde ihtiyaçlar göz önüne alınarak, toplumsal koşullar göz önünde bulundurularak, Kuran'ın ilkelelerinden yola çıkarak somut, ekonomik ve siyasal sistemler ya da modeller geliştirmektir. Zamana ve zemine göre farklı modellerin ve uygulamaların olması doğaldır.

Şimdi de, yukarıdaki tartışma ışığında "İslâm piyasa ekonomisi ile uyumlu mudur?" sorusunu da cevaplamaaya çalışalım. İki gündür sürekli gündeme gelen bir sorudur bu. Acaba İslâm piyasa ve onun bir alt versiyonu olan sosyal piyasa ekonomisiyle uyumlu mudur? Bir Müslüman iktisatçı olarak benim bu konudaki zihnim çok net, cevabım çok açıktır: Evet, uyumludur. İslâm'ın piyasa ekonomisiyle uyuşmayan herhangi bir ilkesi yoktur. Piyasa ekonomisinin burada sıralamaya çalıştığım 5 temel kurumu vardır: özel mülkiyet, bireysel tercih ve girişim özgürlüğü, rekabet, sınırlı devlet ve serbest ticaret. Bu kurumların her biri İslâm tarafından, yasaklanmayı bırakın, tam tersine teşvik edilmiştir. Müslüman dünyanın tarihsel pratiği de bu kurumlarla – istisnalar dışında – çoğu zaman uyumludur. Saydığım kurumlardan özel mülkiyet kavramı Kuran'da da, hadislerde de tanınmaktadır, meşru görülmektedir. Hatta o kadar ki, bir hadiste Hz. Peygamber özel mülkünü tecavüzdten korumaya çalışırken öldürülen kişinin şehit olduğunu söyler. Bu bana şunu hatırlatıyor: Amerika'da bazı eyaletlerde mülkiyet hakları o kadar dokunulmazdır ki, eğer siz sahibinden izinsiz onun mülküne, bahçesine girerseniz, uyarmasına rağmen çıkmazsanız, adam sizi çekip vursa kanun karşısında suçsuzdur, herhangi bir cezai sorumluluğu yoktur. İslâm'da da mülkiyetin dokunulmazlığı vardır; her türlü saldırıdan, yağma ve talandan korunmuştur. Kuran "onların malları.." der, "yetim hakkını korumaktan, yetim malına dokunmamaktan bahseder; özel mülkiyeti koruyucu yığınla Kuran'î ilkedden bahsetmek mümkündür.

Tercih ve gelişim özgürlüğü insanların parasını nereye harcayacağı ve girişimcilerin ellerindeki kaynakları hangi sektörlerle yatırılacağına ilişkin bir serbestliktir. İslâm'ın pratiği, tercihlerin insanlara bırakılmasıdır; yani insanların kendi paralarına ve kendi kaynaklarına kendilerinin hükmetme-

si şeklindedir. Rekabet aynı şekilde meşrudur; piyasaya giriş engellenmiş değildir. Fiyatların otoriteler tarafından belirlenmesi veya dondurulması bizzat Hz. Peygamberin karşı çıktığı, cevaz vermediği bir olgudur. Rekabet (piyasaya girişin engellenmemesi) gibi, sınırlı devlet (devletin gücünün sınırsız olmaması, gerekirse devlet adamlarının da eylemlerinden dolayı hesap verebilmesi, yargılanabilmesi) gibi serbest ticaret (mübadelenin engellenmemesi) gibi ilkeler İslâm'ın teşvik ettiği, gözettiği, meşru gördüğü ilkeler ve kurumlardır. Zaten Hz. Peygamber İslâm'ı tebliğ etmeye başladığında Mekke toplumu tüccar bir toplumdu, ticaret en önemli gelir kaynağıydı. Daha sonraki dönemlerde de Müslümanlar dünya coğrafyasına ticaret aracılığıyla yayıldılar. Ticaretin yasaklanması, fiyatlara sınırlama getirilmesi Müslüman dünyanın pratiğinde zaman zaman görülmekle birlikte, esas itibarı ile piyasa kurumu korunmuştur. Medine pazarının üç temel özelliği vardır. Birisi, Medine pazarı düz bir alanda kuruludur; yani herkes önünü görmektedir. Dolayısıyla bugünkü terminolojiyle söylersek, şeffaflık esastır. İkinci özelliği, Medine pazarının kişiye özel bir köşesi yoktur; yani hiç kimse gelip pazarın belli bir köşesini işgal edip "burası bana aittir, burada başkası mal satamaz" diyemez. Bugün senin olan yer, yarın başkasının olabilir. Bu anlamda tekelleşme yoktur; piyasaya giriş engelli değildir. Üçüncü özelliği, fiyatlara müdahale edilmemesidir.

Fiyatlara müdahale var mıdır? Hayır. Rekabet esastır. Fiyatlara müdahale yoktur. Zaman zaman fiyatları dondurması, kontrol etmesi talebiyle gelenlere karşı Hz. Peygamberin verdiği cevap çok anlamlıdır: "Fiyatları Allah belirler." Başka bir deyişle, Hz. Peygamber fiyatlara müdahale edilmesine karşı çıkmıştır. Bu ise fiyatların arz ve talep tarafından serbestçe belirlenmesinden başka bir şey değildir. Arz-talep mekanizmasının sonucunda ortaya çıkan fiyat "piyasa fiyatı"dır. En "adil" fiyat, yukarıdan birilerinin, Fiyat Kontrol Komitesinin ya da devletin belirlediği fiyatlar değil, onbinlerce insanın birbirleri ile teması ve pazarlığının sonucu ortaya çıkan, piyasa fiyatlarıdır.

Bu anlatılanlar ışığında küresel iktisadi düzenin geleceği acaba nereye doğru gitmektedir? Küreselleşme dünyayı, ülke ekonomilerini entegre olmaya zorlayan bir süreçtir. Son yıllarda yaşadığımız gelişmeler, Kapitalizmin artık yeni bir versiyonuyla tanışmanın eşliğinde olduğumuzu, geçiş döneminin sancılarını yaşadığımızı düşündürmektedir. Benim kanaatime göre, artık ulus-devletçi kapitalizm modeli sona ermektedir. İngilizce konuşulan dünyada "military industrial complex" dedikleri askeri-sınai

yapıya dayalı birikim modelinin sonuna geliyoruz. Benim görüşüm odur ki bundan sonra dünya, siyasal sınırların gevşediği, ekonomik sınırların büyük ölçüde ortadan kalktığı, ekonomilerin yer üstünden mal-hizmet-yatırım-sermaye ticareti, yer altından petrol ve doğalgaz boru hatlarıyla birbirleriyle bütünleştiği, mal ve hizmetlerin yanı sıra insanların ve fikirlerin daha serbestçe dolaştığı bir dünya olacaktır.

Asya'nın yükseliş trendinden bahsetmiştim. Çin, Hindistan, Kore, Brezilya, Endonezya ve Türkiye gibi ülkeler öne çıkıyorlar. Bunların peşinden gelen Vietnam gibi, Kolombiya gibi başka ülkeler var. Bunların büyük çoğunluğu Asya'da yer alan ülkeler ve on yıllık, yirmi yıllık trendlere bakıldığı zaman dünyanın iktisadi hacminde bu ülkelerin payının giderek arttığını görüyoruz.

İslâm dünyası Batıyla nasıl ilişki kurabilir? O biraz da İslâm dünyasındaki ve Batı dünyasındaki iktidarlara egemen olacak zihniyete bağlıdır. Sözlerimin başında bahsetmeye çalışmışım: Eğer çatışmacı bir zihniyetin penceresinden bakarsak, böyle insanları iktidara getirirsek çatışmacı bir dünyaya gideriz. O zaman kendi elimizi kolumuzu budarız. Kendi kendimizi yoksullaştırırız. Savaşın ve çatışmaların dünyayı – silah tacirleri dışında hiç kimseyi – zengin ettiği görülmüş şey değildir. Dünyayı insanların burnunu kanatmadan zengin eden şey işbirliğidir, barıştır, serbest ticarettir. İslâm'ın bu değerlerle hiçbir sorunu yoktur; aksine İslâm insanlardan yeryüzünü imar etmelerini istemektedir. Sosyal piyasa ekonomisinin hassasiyetle üzerinde durduğu sosyal yardım, dayanışma, yoksulların ve geride kalanların gözetilmesi İslâm'ın emir veya tavsiye ettiği ve zekat, sadaka, infak ve vakıf kurumları aracılığıyla hayata geçirdiği ilkelerdir. Gelecekte daha yaşanabilir bir dünya kurmak için Batının Doğu ile barışık yaşaması şarttır. Bu da ancak her iki dünyada barışa, paylaşmaya, serbest ticarete ve entegrasyona odaklı ılımlı-demokrat zihniyetin iktidarda olmasına; savaşa, yıkıma, baskıya ve içe kapanmaya odaklı radikal-selefi veya radikal-otoriter zihniyete geçit verilmemesine bağlıdır.

Bu anlamda bizim üzerimize ciddi bir sorumluluk düştüğünü düşünüyorum. İlimli demokrat zihniyeti, paylaşımcı zihniyeti, serbest ticaretçi zihniyeti, çoğulculuğu esas alan, çeşitliliği zenginlik sayan ve dünyadaki kaynakların barışçı yollarla paylaşımını öne çıkaran bir zihniyeti benimsemek ve de bu zihniyetin siyasal iktidarlara egemen olması ciddi önem taşımaktadır. Bu anlamıyla hem Konrad-Adenauer Vakfı gibi Friedrich

Naumann Vakfı gibi, barışçıl amaçlarla dünya çapında faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarına büyük iş düşmektedir. Hem bizler gibi akademik dünyada hizmet veren insanlara büyük sorumluluk düşmektedir; hem de siyasi karar mercilerine, medya organlarına ve aydınlara büyük sorumluluk düşmektedir.

LİBERAL İSLAM İMKANI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Prof. Dr. Enver Alper Güvel

Kulağa pek hoş gelen kavram değil "Liberal İslam". Bunun farkındayım. Ama Müslüman ve liberal bir iktisatçı olarak İslam'ın liberal bir anlayışla yorumlanabileceği yönünde bir kanaatim oluştu yıllar içerisinde. İzin verirseniz huzurlarınızda bu kanaatimi tamamlamaya gayret edeceğim. Bunu benim açımdan bir "özdeğerlendirme" olarak kabul etmenizi istirham ediyorum. Böyle çok akademik iddialar içeren, çok yoğun düzeyde insanlara bilgiyi sunmayı, dayatmayı amaçlayan bir sunum değil.

Şimdi dün Hasan Arat hocam, sosyal bilimciler arasında genel kabul gören bir sözü dile getirdi: "Her şeyin temeli insan." Dolayısıyla temel konuları tartışırken öncelikle "insan"dan yola çıkmak lazım. "İnsan"dan yola çıktığınız zaman "aslı" ortaya koyma fırsatı da yakalıyorsunuz. Hani derler ya "**aslı anlamayana teferruattan söz etmeyiniz**". Ben, bu "aslı" üzerinden, yani "insan" üzerinden giderek düşüncelerimi temellendirmeye gayret edeceğim.

Yapacağım değerlendirmelere Hayek'in bir sözüyle başlamak isterim izin verirseniz: "**En önemli sorumluluklardan bir tanesi**" diyor Hayek – ki ben de katılıyorum buna, "**spontane düzen**"le "**kumanda düzeni**" arasındaki

farkın ortaya konulmasıdır.” İslam’ın liberal bir anlayışla yorumlanabilmesi de öncelikle bu farklılığın bilinmesine bağlıdır. Bu fark ortaya konmadan, kafalarımızda Liberalizm ve İslam’la ilgili önyargılar üzerinden yapılan değerlendirmeler konunun anlaşılmasını güçleştirmektedir. Mustafa Acar Bey’in aradaki sohbetimizde belirttiği gibi, bazen aynı kelimeleri kullansak bile karşılıklı olarak birbirimizi anlamakta büyük güçlükler çekebiliyoruz.

Şimdi “spontane toplum” ile “kumanda toplumu” arasındaki farkları anlamadan Liberal İslam imkânı üzerine bir değerlendirme yapabilmek mümkün değildir gibi bir giriş yapayım ben. Bu farkın anlaşılabilmesi ise “insan”ın ve “insan”ın varoluş probleminin anlaşılmasına bağlıdır. Yani “Liberal İslam” imkanı üzerine bir değerlendirme yapabilmek için “insan”ın varoluş probleminden yola çıkmak gerekir.

İNSAN VE DÜZEN

Burada da temel bir soru sorarak yola çıkalım izin verirseniz: “İnsan nedir?... İktisatçılar nispi düşünür.. Buna göre insan nedir sorusuna doğrudan bir tanım vermek yerine “insan neye göre nedir” diye bir açıklama yapmak daha doğrudur. Örneğin, doğal çevredeki bir “taş”a göre insan nedir? Bu sorunun cevaplanabilmesi için “Taş nedir?” sorusunun cevaplanması gerekir. “Taş”, kısıtları tam olan ve farkındalığı sıfır olan bir varlıktır. Yani, kısıt başına farkındalığı “sıfır” olan bir varlıktır. Buradaki temel kısıtlar, “zaman ve mekan”dır. Yani “taş”, matematiksel olarak “sıfır”dır. “Taş”ın karşısına hemen bunun zıttını yerleştirmek mümkündür: Bu da kısıtları sıfır olan, yani “zaman ve mekan”la kısıtlı olmayan, farkındalığı tam olan bir varlıktır. Kısıt başına farkındalığı sonsuz olan bu varlığa da “tanrı” diyelim.

Şimdi bu çerçevede baktığımız zaman insan, “taş” ile “tanrı” arasında yer alan, kısıtları ve farkındalığı kısmî olan bir varlıktır. Bu “insan ölçekli” evren, “taş”tan “tanrı”ya doğru uzanan ve sonsuz sayıda seçenek içeren bir evrendir. Bu evrende sonsuz sayıda insani durum vardır. Pythagoras’tan hareketle “tanrı”yı “1” ile temsil edelim. Bu durumda “insan”ın dünyası, matematiksel olarak “sıfır” ile “1” arasında yer alan kesirler dünyası olarak düşünülebilir. Kesirlerin dünyası, büyüünün, gizemin, belirsizliğin, alacakaranlığın, yolculuğun dünyasıdır. İnsan bu dünya içerisinde kısıt men kısıtlı olduğundan kısmen de kısıtlarının farkında olduğundan dolayı

“zaman ve mekan” kısıtlarını algılama, tanımlama ve aşma problemi ile karşı karşıyadır. Bu, “insan”ın “varoluş problemi”dir. Bu “zaman ve mekan” kısıtlarını aşma probleminin mevcut zihinsel ve duygusal donanımla çözemediği durumlarda insan stres, endişe, korku, hüznün, gerginlik, depresyon ve panik içerisinde kalır. Bunlardan kurtulabilme arayışı, varoluş probleminin çözümlenmesine bağlıdır. Peki, bu varoluş problemi nasıl çözümlenebilecektir?

Bu problemi çözmeye önünde iki yol vardır. Ya “farkındalığını zaman ve mekan kısıtlarının ötesine geliştirerek” yani “özgürleşerek” çözecek ya da “kısıtlarını azaltarak” yani “maddi ihtiyaçlarını zaman ve mekan koşullarına bağlı olmaktan çıkararak” bu problemi çözecek. Bir yandan “özgürleşecek” diğer yanda ise “ihtiyaçlarını karşılayacak”tır. Bunlardan hangisinin diğerini belirlediği ve öncelikle tercih edileceği, ekonomik politığın en temel sorunudur: Bu noktada karşımıza iki temel önerme çıkmaktadır: Birincisi, “özgürlüklerin geliştirilmesinin ihtiyaçların karşılanmasını sağlayacaktır. İkincisi ise ihtiyaçlar karşılandıkça özgürlüklerin gelişecektir. Bu önermelerden birincisi “Liberal” öğretinin, ikincisi ise “totaliter” öğretilerin temelidir.

Bu seçim probleminin çözümü, insanı kuşattığı öngörülen “düzen”in yapısı ile de yakından ilintilidir. Bu kapsamda baktığımız zaman bugün kullanabileceğimiz üç temel düzen karşımıza çıkmaktadır. Bunlar “kozmotik düzen”, “kaotik düzen” ve “karmaşıklik düzeni”dir. Kozmotik ve kaotik düzenler birbiriyle tezattır. Karmaşıklik Bölgesi ise bu iki karşıt düzen arasında yer alan incecik bir hattan ibarettir.

Karmaşıklik Bölgesi’ni şimdilik bir kenara bırakarak kozmotik ve kaotik düzenler arasındaki farkı açıklayarak değerlendirmemize devam edelim: Bunların kozmotik düzen, mekanik ve kapalı bir düzendir, deterministiktir, dışsal olarak belirlenmiş itaat edilesi ve zorlayıcı kesin neden-sonuç ilişkilerine dayanır, ayrıntılara hiç önem vermez, hiyerarşik ve merkezizettir, değişim potansiyeli taşımaz, teleolojiktir (amaç yönelimlidir), ideal ve ulaşılabilir, zaman ve mekan kısıtlarından bağımsız olarak kendini tekrar eden “öngörülebilir” bir düzendir. Kaotik düzende ise belli bir amaç yoktur, “süreçler” ön plana çıkar. Bunun içerisinde deterministik ve dışsal olarak belirlenmiş itaat edilesi kurallardan ve sonuçların öngörülebilirden söz edemez hale geliyorsunuz. Kaotik düzen, ayrıntıların etkili ve önemli olduğu “açık” bir düzendir. Ayrıntıların ve başlangıç koşullarının etkisine bağlı olarak kendini tekrar etmeyen bir düzendir.

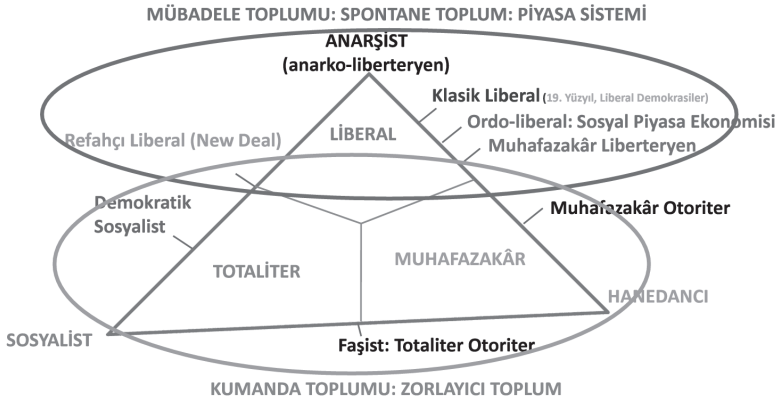
Peki bu iki düzenin politik ekonomiyle nasıl bir irtibatı vardır? Kozmotik düzen, "ihtiyaç odaklı" totaliter sistemlerin ve "kumanda toplumu"nun temelidir. Kaotik düzen ise "özgürlük odaklı" liberal sistemin ve "spontane toplum"un metodolojik temelidir.

POLİTİK SİSTEMLER ÜÇGENİ: MÜBADELE TOPLUMU VE KUMANDA TOPLUMU

Yine terminolojik temelden yola çıkarak "kumanda düzeni" ile "spontane düzen" in, totaliter ve liberal sistemlerin başlı özellikleri hemen şöylece belirtilebilir: Çağdaş politik sistemler, bir politik sistemler spektrumu üzerinde bir uçta liberalizm, diğer uçta ise totalitarizm olacak şekilde gösterilmektedir. Bazı çalışmalarda ise politik sistem spektrumu yerine bir "**politik sistemler üçgeni**" kullanılmakta ve bir uca da üçüncü bir politik seçenek olarak "muhafazakarlık" yerleştirilmektedir.

Bu üç politik sistem arasındaki farklılıklar genel hatlarıyla şöylece belirtilebilir: Totalitarizm, "geleceğe" dönük hedefler koyar. "Herodyan" bir yaklaşımla eskiye kapıları bütünüyle kapatır. Saf ideolojik soyutlamalar yaparak "yeni bir toplum" ve "yeni bir insan" ideali kurgular ve bu total idealleri gerçekleştirmek için hayatı organize etmeye girer. Muhafazakarlık ise "geçmiş"e dönüktür; daha çok geçmişe dönük hedefler koyar. "Eski toplumu" ve "eski insanı" yücelten bir anlayıştır. Liberal anlayışta "şimdi"ye dönük hedefler koyuyor cari toplum, cari insan bu anlamı taşıyor, ne varsa hayata dair o meşru. Şunun meşru veya bunun geçerli olduğunu belirleyen bir filtre yok liberalizmde ama totalitarizmde böyle bir fikir var.

"MÜBADELE TOPLUMU" VE "KUMANDA TOPLUMU"

Bunu, çağdaş politik görüşleri içerecek şekilde daha ayrıntılı belirtebiliriz. İşe üçgenin sol alt köşesinde yer alan sosyalizmden başlarsak totaliter anlayışları demokratik sosyalizmden refahçı liberalizme doğru sıralayabiliriz. Bunlar üçgenin sol kanadında yer alıyor. Üçgenin tepe noktasında ise anarşizm var. Buradan muhafazakarlığa doğru inen sağ çizgide ise klasik liberalizm, modern liberalizm, muhafazakar libertenyenlik, sosyal piyasa ekonomisi ve sağ alt köşede de muhafazakarlık yer alabilir. Görüldüğü gibi "sosyal piyasa ekonomisi"ni muhafazakar libertenyenlik anlayışına yakın bir noktaya yerleştirmiş olduk. Sosyalizm ve muhafazakarlık arasındaki doğrunun merkezine ise "faşizm"i yerleştirebiliriz.

Burada sosyal sorunlarla çok önemli bir problem vardır: Politik otorite, piyasaya ve özel ahlâka müdahale edebilir mi, edemez mi? Hemen burada belirtelim. Sol kanatta yer alan yenilikçi, yenici anlayışlar devletin ya da bir politik otoritenin, politik otoritenin özel ahlaka keyfi olarak müdahalelerde bulunabileceğini öngörmektedir. Sağ kanatta yer alanlar, liberal çizgide yer alanlar ile muhafazakarlık ise devletin piyasaya ve özel ahlaka keyfi olarak müdahale edemeyeceği görüşüne sahiptir. Ayrıntılara çok fazla girmeyeceğiz.

Bu temel şemadan hareketle "spontane toplum"a "mübadele toplumu" da diyebiliriz. Spontane toplum, mübadele toplumunu ifade edebilmek için Hayek tarafından geliştirilmiş olan özel bir kavramdır. "Mübadele toplumu" ile "kumanda toplumu" arasındaki farkı Politik Sistemler Üçgeni üzerinde göstermek mümkündür:

Alt çember içinde yer alan bölge, kumanda toplumunu (zorlayıcı toplumu) temsil etmektedir. Üst çember içerisinde yer alan bölge ise spontane toplumu, piyasa ekonomisine dayanan mübadele toplumunu temsil etmektedir. Buna göre mübadele toplumu refahçı liberallerden sosyal piyasa ekonomisine kadar uzanan bir spektrum içerisinde farklı ekonomik politiklerden oluşmaktadır. Buna karşılık kumanda toplumu, yani zorlayıcı toplum sosyalizmden hanedancı otoriterliğe kadar demokratik sosyalizmi, refahçı liberalleri ve hatta muhafazakarların bir kısmını içine almaktadır. Onun için böyle çok kesin kategorik ayrımlar yapmakta bazen problemler yaşıyoruz. Spontane toplumu savunan birisi bir bakıyorsunuz kumanda toplumu içerisinde de yer alabiliyor veya bakış açısına göre bu sistemlerin sınıflandırılmasında bir hareketlilik gözlenebiliyor. Ben İslam'ın bu "spontane toplum" ve piyasa ekonomisi ile olan irtibatını anlamaya çalışıyorum daha çok.

Kumanda toplumunun başlıca özellikleri şöylece açıklanabilir: Kumanda çemberinin içerisinde yer alan bu toplum, bir "devlet toplumu" esas olarak. Belirli bir politik amaca yönelik olarak organize edilmiş olan bir toplum bu. İkiye ayrılmış. Yönetenler ve yönetilenler şeklinde. Bu toplumda insanlara zorla belirli şekilde davranmaları emrediliyor. Böyle bir sistem içerisinde "eylem" bütünüyle kontrol altında. Bireyler bağımsız eylemlerde bulunabilme gücüne sahip değil. Sosyal eylemin çeşitliği söz konusu değil. Bireyler belli bir kanal içerisinde hareket ediyor ya da bütün eylem sistemin anlayışları doğrultusunda bloke edilebiliyor. Böyle bir baskı – en önemli nokta burası benim kanaatim – üyeleri yalan söylemek zorunda bırakıyor sık sık. İnsanlar kendilerini koruyabilmek için bu sistem karşısında yalan söylemeyi tercih edebiliyorlar. Bu yalanların birikmiş sonucu ise "enflasyon" hatta "stagflasyon" olarak tezahür ediyor.

Buna karşılık "mübadele toplumu" ya da "spontane toplum", akış halindeki bir toplum. Kendiliğinden evrilen bir toplum. Bu toplum içerisinde bireyler geleneksel kurallar çerçevesinde kişisel çıkarları peşinde koşuyorlar. Kendi çıkarlarını bağımsızca kendileri belirliyor ve sözleşmeler aracılığıyla bu çıkarlar mübadele ediliyor. Bu toplum sözleşme güçlerinin kesişim alanından ibaret. Bu sistem içerisinde devletin tek rolü de gece bekçiliği yapmak, bu sözleşmeleri garanti altına almak, özel mülkiyeti ve sivil hakları korumaktan ibaret. En az yöneten devlet en iyi devlettir anlayışı var. Sosyal davranışlar büyük ölçüde işbirlikçi ve sözleşmecî böyle bir sistem içerisinde. En önemli özelliği, en çarpıcı ve bana İslam'la en irtibatlı gelen yönü böyle bir sistemin ilişkilerin temelini ve çekirdeğinin ödülleri ve verilen sözler olması. Sözün çok kıymetli olması... Böyle bir sosyal sistem içerisinde sözleşmenin temeli söz ve yalan kesinlikle hoş görülüyor. Tarafların emin olması, yalan söylememesi zorunlu; hatta mübadele toplumunun önkoşulu.

Şimdi buradan hareketle hemen liberal sistemin, spontane toplumun, piyasa ekonomisinin İslam'la irtibatlı olduğu noktaları genel hatlarıyla değerlendirmek istiyorum.

İSLAM, SPONTANE TOPLUM VE ZORLAYICI TOPLUM

Şimdi burada ilki üzerinde durulması gereken konu İslam'ın "yalan"a ve "sözünde durmamaya" bakışı olmalı diye düşünüyorum. Bir hadis-i şerif geliyor hemen aklıma. "Müslüman korkak olur, cimri olur ama yalan söy-

lemez." Bir diğerk hadiste ise "yalan söylemek, emanete ihanet etmek ve sözünde durmamak" münafıklık alametleri olarak belirtiliyor. Müslüman sözünde durur. Yani Müslüman olmanın adeta temel şartı yalan söylememek. Zina yapabilirsiniz, hırsızlık yapabilirsiniz ama yalan söyleyemezsiniz. Sözünde durmamak, münafıklık alametidir. Yani liberal ekonomi politiğın tanımı aslında spontane toplumun çekirdeğindeki İslam'da temel bir hüküm olarak, temel bir emir olarak, bir hadis olarak İslam'ın ikincil kaynağı olan hadislerde hemen karşımıza çıkıyor. Yalanın yasaklanması bir açıdan daha önemli. Liberal görüş genel olarak antienflasyonist bir görüş. Enflasyona karşı çıkan bir anlayış... Enflasyon ise iktisat literatüründe bir politik yalan olarak kabul ediliyor. Politik otoritenin enflasyonla başedebilmesi ise güvenilir (credibil) olmasından geçer. Yani emin olması gerekir. Yani birey ölçeğinden sistem ölçeğine kadar yalanın liberal sistem içerisinde hiç bir yeri yoktur. Aynı şekilde İslam'da da yalanın ve sözünde durmamanın hiçbir yeri yok. Hz. Muhammed'in peygamber olmadan önce de temel vasfı emin olmasıdır. Yine bir hadiste, insanlar kendilerinden emin olmadıkça tam anlamıyla iman etmiş olamazlar; müslüman olamazlar deniyor.

İkinci konu yine bu yalan söylememeye, sözünde durmayla ilgili: Hz. Muhammed, "Ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim." diyor. Bu noktada tabii ki kimin ahlaka ihtiyaç duyacağını hemen bir sormak lazım. Özgür insanlar mı ahlaka ihtiyaç duyar yoksa baskı altında totaliter sistemler içinde bir emir kumanda mekanizmasına bağlı olarak hareket etmek zorunda olan insanlar mı? Buna verilecek olan cevap kanaatimce özgür insanlardır. Emir kumanda mekanizması altında yaşayan insanlardan bilakis ahlaklı olmamaları istenmez yani bunun için George Orwell'in 1984 adlı romanına bakmak yeterlidir. Anarko-liberteryenlerden Milton Friedman'a göre de bir mübadele toplumunun temeli ahlaktır. Ahlakın en önemli içeriği ise yalan söylememek ve sözünde durmaktır.

Üçüncü olarak yine hemen İslam'ın iktidara bakış açısını şöyle bir değerlendirmek isterim: Ben bir Müslüman olarak İslam'dan, okumalarımda, hadis okumalarımdan, Kuran okumalarımdan temel olarak Bakara Suresi'nden ve Kuran-ı Kerim'de geçen diğer ayetlerden, **İslam'ın "İktidarı ele geçirmek" değil, "İktidarı sınırlandırmak" gibi bir çağırısı, mesajı olduğunu anlıyorum.** Burada "hak" kavramı üzerine bina edilen bir dinden, bu "hak" kavramı çerçevesinde iktidarın sınırlandırılmasını hedefleyen bir dinden söz ediyoruz. Hz. Muhammed İslam'ı ilk

tebliğ ettiğinde – bizim okuduğumuz kadarıyla – müşrikler vazgeçmesi karşılığında krallık teklif ediyor. Buna karşı “bir yanıma “güneş”i bir yanıma “ay”ı koysanız yine de davamdan dönmem diyor. Peki bu dava nedir o zaman? Demek ki iktidarı ele geçirme, kral olma, otorite olma gibi bir dava yoktur ortada. İslam bireye karşı iktidarı destekleyen bir din değildir kesinlikle. Bilakis iktidara karşı birey haklarını destekleyen bir dindir. İktidarı sınırlandırmayı amaçlar. Bu sınırlandırmayı da bugünkü sivil haklar kavramıyla bire bir örtüşen haklar kategorisi ile yapar. İslam’da **zaruret-ül hams** dediğimiz beş temel hak vardır. Bunlar; “yaşam”ın, “mal”ın, “akıl”, “neslin” ve “din”in korunmasıdır. Bunların Liberal anlayışın temeli olan **“negatif haklar”** kategorisi içerisinde değerlendirilebileceğini görüyoruz. Bunlara keyfi olarak tecavüz edilmesi, iktidarın ve diğer bireylerin bu haklara keyfi olarak müdahale etmesi hoş görülmemiştir. Ama bunun dışında insanların malına, canına, aklına, nesline dinine tecavüz edilmediği sürece her şey serbesttir. Bu da liberal anlayışın hukukun üstünlüğü kavramını çarşıtırmaktadır.

Yine bir diğer husus, **“sağlam para”**dır. İslam’ın temel ekonomik anlayışlarından bir tanesi paranın sağlam olmasıdır. Özellikle de biraz önce Prof. Neuhaus ve Mustafa Acar’ın belirttiği “altın para sistemi” burada çok öne çıkarılmaktadır. Günümüzde liberal iktisatçılar özellikle de yeni Nobel ödüllü Milton Friedman, altın para sistemine geçilmesi ve para basmanın ulus devletlerin tekelinden alınması yönünde görüşler geliştirmiştir. “Hukukun üstünlüğü” ile “sağlam para”, klasik liberalizmin temel unsurlarıdır. Bunlar olmadan özgür bir toplumun işlenmesi mümkün değildir.

Yine İslam ekonomisi büyük ölçüde **reel sektör** ile sınırlı bir ekonomidir. Liberal iktisatçıların ekonomisi de büyük ölçüde reel sektörle sınırlıdır. Riba dahi ucu açık bir kavram, tartışmaya açık, tamamlanmamış bir konu olmakla birlikte asr-ı saadetteki uygulaması reel sektörle sınırlıdır. Daha çok malla malın, hurmayla hurmanın, buğdayla buğdayın mübadelesi bağlamında uygulanmıştır.

Önemli konulardan bir tanesi de **%10’luk vergi oranı**dır. Mesela topraktan “öşür” vergisi alınması. Milton Friedman da yakın zamanda okuduğum bir makalesinde kamu kesimi için en uygun büyüklüğün %10 olduğundan söz etmektedir. Bu da liberal anlayışla İslami anlayışının büyük ölçüde rakamsal düzeyde bile örtüşüğünü bana gösterir.

Sosyal etkileşim hem İslam'da hem Liberalizm'de büyük ölçüde **gönüllülük ilkesine** dayanır. Liberal anlayışta, bu anlamda gönüllülük ilkesine dayanan en önemli sosyal kurumlardan biri olarak "aile" çok önemlidir. Friedman'a göre: "Sosyal güvenlik sistemi insanlara aile dışında bir güvence ortamı sağlayarak aile hayatını da tahrip etmektedir." diyor. Buna göre sosyal adaletçi olurken biraz daha düşünmek lazımdır. Gönüllü bir kurum olan ailenin sağlam bir şekilde yürüebilmesi için zorlayıcı bir kavram olan "sosyal adalet" in dayatılmaması gerekiyor. Friedman'a göre böylece insanlar, başkalarının anne babasını finanse etmek yerine kendi anne babalarını finanse ederek sosyal hayatlarını sürdürürler. Liberal öğretilerde akrabaya yakınlık ve komşuluk ilişkileri çok önemli görülmektedir. Totaliter anlayış insanları bölüp parçalayan, düşmanlıkları besleyen ve büyük ölçüde insanlar arasındaki düşmanlıktan beslenen bir anlayışken liberal anlayış işbirliği ve dayanışmadan beslenen bir anlayıştır. İslam da aileye, akraba ziyaretine (sıla-i rahim) ve komşu hukukuna büyük önem vermektedir. Öyle ki komşu neredeyse komşuya mirasçı olacak kadar yakındır. Müslümanların birbirine 3 günden daha fazla küs kalması haramdır. Akraba ziyaretini kesmek yasaktır.

İslam'ın liberal bir içeriğe sahip olduğunu gösteren bir husus da **dinde zorlama olmamasıdır**. Müslüman olma tercihi bütünüyle gönüllü bir süreçtir. Kimse kimseyi müslüman olmaya zorlayamayacaktır. Bu temel hüküm, İslam'ın sosyal düzeni sadece Müslümanlar ölçeğine indirgemediğini, farklı dinlerin ve inançların mensuplarını da kuşatan, farklılıkları ve çeşitlilikleri de içeren küresel ölçekli bir sosyal düzen olarak tasarladığını ortaya koymaktadır. Burada aslanan, bireyler arasındaki etkileşim ve iletişim kanallarının açık tutulması, keyfi olarak sınırlandırılmamasıdır.

Liberal bir sistem, yukarıda da belirtildiği gibi **kendini tekrar etmeyen bir sistem**dir. Benim açıdan bu çok önemli hemen bunu belirtiyim. İslam açısından da baktığımızda mesela 2 günü bir olan zarardadır gibi bir hadis-i şerif var. Müslümanı sürekli çalıştırmaya ve araştırmaya iten "Allah her an yaratma halindedir" mealinde bir ayet var Kuran-ı Kerim'de: Buna göre içinde yaşadığımız evren ve dünya sürekli olarak yeniden yaratılmaktadır ve insan Allah'ın "Rahman" ismiyle irtibat halinde bu yaratma sürecine müdahil olabilme gücüne sahiptir. "Dua" ve "sadaka", bu yaratma sürecine müdahil olmanın başlıca yollarıdır. İnsan, istiğfar ve tövbeyle geçmişini ve kendisini yeniden kurgulayabilme gücüne sahiptir.

Önemli bir husus da Liberal öğretinin **sonuç odaklı değil, süreç odaklı** olmasıdır. Liberal öğretiye göre, işleyen bir sürecin sonucu öngörüleme-yecektir: **"Öngörü imkansızlığı"** da liberal anlayışa ait bir özelliktir. Ni-tekim liberal iktisat anlayışında da optimal planların tutarsızlığı denen bir teori var. Bugün yapmış olduğunuz bir plan gelecekte gelecek geldiği za-man tutmaz. İslam'a göre de hidayet Allah'tandır. Sonuç Allah'tandır. Al-lah bir şeyin sonucunu takdir eder. "Gaybı ancak Allah bilir!." Yani İslam'a göre geleceğin öngörülebilmesi imkansızdır. Dolayısıyla geleceğe yönelik bir sonuç belirleyip hayatı bunun etrafında organize etmek İslam'a hiç de uygun değildir. Buna karşılık totaliter sistemler öngörme iddiasındaki sistemlerdir. Bu öngörü imkanı nedeniyle kozmotik bir sistem, totaliter bir sistem sonuca odaklı bir sistemdir. Hayatın bütün yönlerini öngörülmüş belirli bir amaç etrafında organize eder.

Bir de liberal ve totaliter yönetim modelleri arasındaki farkı ortaya koy-ması itibarıyla dikkatimi çeken bir Kur'an ayetinden söz etmek isterim: **Bakara Suresi 104.** ayette "Yâ eyyuhellezîne âmenû lâ tekûlû râinâ ve kûlû ûnzurnâ" hitabı var. Mealen, "Ey iman edenler, (Peygambere) bizi güt (bize çobanlık et) demeyin, bizi gözet deyin" anlamındaki bu ayette yer alan gözet (unzurnâ) düzeltmesi **sadece lisanî bir düzeltme değil, anlam ve söylemin hatta algının da yeniden düzenlenmesi** demek-tir. Şöyle ki; gütmek ile gözetmek arasındaki fark; yönelişlerin ruhuyla ve metodolojisiyle ilintilidir: "Râinâ" diyen; Hz. Muhammed'e, yani ilmin kaynağına, kendi hakikatine yönelirken dışarıdan gözetim-kontrol talep eder. Daha açıkçası; çocuk anne-babadan, köle efendiden ne beklerse onu bekler. Çocuk gibi rüşte erişmemiş bir acziyeti, sürü gibi güdülmeyi içerir. Kendine çobanlık edilsin ister. Çoban, güç ve iktidar sahibi, her şe-yini üstlensin-gözetsin-korusun-kollasın-doyursun-gezdirdirin- yönlendirsin ister. Yöneticilerine payeler verir, olağanüstülükler atfeder ve onları taklit eder. Önüne konanı koyun gibi yer. Bu da tektipleşmeyi getirir. Unzurnâ kelimesi ise "taklide" karşı "tahkik" yolunu açar. Tektipleşmeye karşı fark-lılaşmayı ve çeşitliliği içerir. Unzurnâ diyenler kimseye paye vermez, güç ve iktidara olağanüstü vasıflar izafe etmez, teslimiyetçi değil sorgulayıcı-dır, statik değil dinamiktir. Önüne geleni hemen almaz; değerlendirerek, geliştirerek, inceleyerek, yoğurarak, hazmederek yol alır.

Bu fark, totaliter ve liberal yönetim modelleri ile de yakından irtibatlı görünmektedir. Şöyle ki; bilindiği gibi, devlet sistemleri ikiye ayrılmak-tadır. Bunlar; totaliter sistemlere özgü "zorlayıcı devlet modeli" ile liberal

sistemlere özgü "koruyucu devlet modeli"dir. Ayetteki "gütmek", kumanda toplumlarını, zorlayıcı devlet modelini çağrıştırmaktadır. Bu anlayışta halk yönetenler ve yönetilenler şeklinde ikiye ayrılmakta ve yöneticiler "sürü" olarak gördükleri halkı gütmekte, bir ideal adına biçimlendirmektedir. Buna karşılık "gözetme", liberal sisteme yakın olan koruyucu devlet modelini çağrıştırmaktadır. Burada gözetme kumandadan çok liberal bir otoriteyi daha iyi temsil eden koordinasyonla irtibatlı görünmektedir. Bu noktada Hz. Muhammed de Müslümanlara erkek, kadın, emir, köle ve kadın ayrımı yapmadan "hepiniz çobansınız" diye hitap etmekte; çobanlığı belirli bir grubun, belirli bir elit tabakanın eline bırakmamaktadır. Bütün aktörlere çoban olma sorumluluğunu ve hakkını teslim etmektedir.

Kur'an-ı Kerim'in insanların iktidar karşısındaki bağımsızlığını ve haysiyetini korumaya yönelik önemli bir mesaj da "**rızkın**" kefilinin **bizzat Allah** olduğudur. Bilindiği gibi Allah'ın 99 isminden biri de "ihtiyaçları karşılayan" anlamına gelen Samed'tir. Allah, Kuran-ı Kerim'de "rızk" kaygısına düşülmemesi gerektiğini, yani ihtiyaç kaygısına düşülmemesi gerektiğini, insan için aslolanın özgürleşme olduğunu çok açık bir şekilde beyan etmektedir. Allah'ın kefil olduğu rızkı kazanmak ise insanın görevidir ve insan ancak özgür olduğu ölçüde bu rızkı kazanmak için eylemde bulunacaktır. Bir diğer ifadeyle rızkın kaynağı eylemdir. Rızkın kesbedilmesi için eylemin keyfi olarak sınırlandırılmamış olması, bireylerin özgür olması gerekir. Bu liberal bir anlayıştır. Totaliter sistem, eylemi tektipleştirmekte ve rızkı kazanma (kesb) imkânını ortadan kaldırmaktadır.

İslam'da rızk kaygısıyla çocuk yapılmaması da hoş görülmemektedir. Hz. Muhammed, Müslümanlar özelinde insanlara "çoğalınız" mesajı vermektedir. Ulusal ekonomi odaklı Neoklasik Büyüme Kuramı, nüfus artışının ekonomik büyümeyi azaltacağını öngörmektedir. Buna karşılık 1980'lerin ikinci yarısından itibaren gelişen İçsel Büyüme Kuramları ve özellikle de AR-GE Modeli, nüfus artışına küresel bir perspektifle yaklaşmakta ve "özgür insan akli"ni en kıymetli ekonomik kaynak olarak değerlendirmektedir. Buna göre küresel ölçekte nüfus artışı "akıl" sayısının da artması anlamına geleceğinden ekonomik büyüme ve zenginleşmeyi artıracaktır.

Ancak buradaki akılların totaliter bir paradigmanın sınırları içine hapsedilmemesi, özgür olması, akıl sahipleri arasındaki etkileşimi ve iletişimi sınırlandıran yapay engellerin kaldırılması büyük önem taşımaktadır. "**Tebliğ**", bu iletişim ve etkileşim kanallarının açık tutulması gereğine

işaret etmektedir. Bu tebliğ kanallarının, iletişim ve etkileşim kanallarının mevhum idealler ya da politik çıkarlar adına keyfi olarak tıkanması durumunda ise bu kanalları yeniden açık hale getirinceye kadar "cihad" farz olmaktadır. Bu anlamda "cihad", özünde bireylerin haklarının politik iktidarlar tarafından keyfi olarak sınırlandırılmasına, iletişim ve etkileşim kanallarının keyfi olarak sınırlandırılmasına karşı çıkışı ifade etmektedir.

Bunlar yanında İslam'da **ibadetin** belirli bir seçkin tabakanın imtiyazı olmaktan çıkarılarak **bireyselleşmesi** yönündeki düzenlemeler de iktidarın tekelleşmesi ve dinin bir iktidar kaynağına dönüşmesini önleyici niteliktedir: Örneğin "namaz", müminin miracıdır; hiçbir aracı olmadan sadece bireyin uhrevi merdivenden tırmanması ve yüce otoriteyle aracısız muhatap olmasıdır. Bu, bütün Müslümanlara, bireylere tanınmış bir imtiyazdır. Yine "kurban kesmek", her Müslüman için bir haktır. Kadim dinlerde, hatta Hristiyanlık'ta bile bireylerin sıradan müminlerin kurban kesme hakkı yoktur. Katoliklikte kurbanı sadece "papa" kesebilmektedir. Ulus devletlerin oluşum sürecinde kralların bu tekeli kırma, kurban kesme hakkına ortak olma mücadelesinden söz edilmektedir.

Abartmış olmak istemem ancak, insanın namaz, oruç vs. **İbadetleri yerine getirme zamanıyla ilgili yükümlülükler** dahi liberal bir içerik taşımaktadır. Şöyle ki örneğin namaz, oruç, hac gibi ibadetler vakte bağlı ibadetlerdir. Namaz kılabilmek için muhakkak vaktin girmesi gerekir. Vakit geçmişse de kaza edilir. Yani şimdi'nin ve geçmiş'in ibadetleri yapılabilir. Ancak "geleceğe" ait bir ibadet yapılamaz. Gelecek bir dönemdeki Ramazan Orucu şimdiden tutulamaz. İnsan sabah uyandığında bütün vakitlerin namazını kılamaz. Ancak geçmiş oruçlar ve namazlar kaza edilebilir. Zira gelecek yoktur. Totalitarizmin olmayan bir gelecek adına, mevhum bir "yeni insan ya da yeni toplum projeksiyonu adına "şimdi"ye müdahale etme ve şimdiki şekillendirme ideali, bu "vakit" anlayışına uygun değildir. İslam'ın bu vakit anlayışı, "geleceğe yönelik hedefler adına şimdiki kurgulamaya şekillendirmeyi amaçlayan totaliter projeksiyonları açıkça reddetmektedir.

Son olarak, diğer konuşmacıların da belirttiği gibi, bir İslam Ekonomi Modeli'nden ya da İslam Politik Düzeni'nden söz edebilmek mümkün değildir. İslam'ın asli kaynaklarında bu yönde bir düzenleme yer almamaktadır. Zira Kur'an-ı Kerim'in temel özelliklerinden biri de "**az sözle çok şey anlatan**" bir kitap olmasıdır. "Az söz-çok iş" bileşimi, Liberal

bir bileşimdir. Buna paralel olarak İslam'da da Liberalizm'de de toplumsal hayatın çok az kuralla düzenlenmesi esastır. Haramların-yasakların sayısını artırmak şeriata uygun değildir. Bu özelliği dahi binlerce kuralla hayatın her alanını denetim altına almaya çabalayan totaliter sistemlerle gelişmektedir. Zira totaliter rejimler ve kozmotik düzen, eylemi bütünüyle yadsımakta, kuralları öngörülmüş saf zihinsel bir modelleme sunmakta ve sistemi öngörülmemiş eylemlere bütünüyle kapatmaktadır. Bu sistemin genelliğini sağlayabilmek için bir yandan olabildiğince çok "söz" sarfedilmekte, kurallar ihdas edilmekte, eylem de olabildiğince sınırlandırılmakta hatta tektipleştirilmektedir. Böylece "eylem" tipi garantilenmekte, "iş" in önü adeta tıkanmaktadır. Bu düzenekte bütün insanlardan beklenen sadece "söz" e itaat etmekten ibarettir. Buna karşılık Kur'an, "söz" ü olabildiğince "az" kullanan, "en az sözle en çok şey anlatan" bir kitap olarak "en az kural-en çok ve çeşitli eylem" bileşimine dayanan "açık" bir sosyal düzenin önünü açmaktadır. "Söz" den çok "eylem" e dayanan açık bir sosyal düzen ise Liberal bir sosyal düzendir.

Sonuç olarak, Liberalizm gibi İslam'ın temel prensipleri arasında da onu "değişmez bir ekonomi politik model" e dönüştürecek hiçbir şey yoktur. Liberalizm gibi İslam'da da dışsal olarak belirlenmiş kendinden menkul, deterministik, katı ve değişmez kurallar yoktur. Liberalizm gibi İslam'ın temel prensibi de, işlerin olabildiğince toplumun içsel ve spontane güçleri tarafından düzenlenmesi, "**zorlama**" ya olabildiğince az yer verilmesi, sonsuz çeşitlilikte eylemin ve uygulamanın mümkün kılınmasıdır. Böylece, bireysel eylemin olabildiğince aktif ve çeşitli olması sayesinde hiçbir kolektif aklın öngöremediği zenginlikte bir sosyal düzen kendiliğinden oluşacak ve evrilecektir.

Evet, kanaatimce İslam'ın Liberal bir perspektifle okunmasının ve yorumunun imkân dahilinde olduğuna işaret etme açısından anlamlı ipuçları olarak değerlendirilebilecektir. Bu tespitlere başka eklemeler de yapılabilecektir. Ancak vaktimiz şimdilik buna yeterli değildir.

SONUÇ DEĞERLENDİRMELERİ

Dr. Helmut Reifeld

Son olarak konferansı özetlemekten ziyade, özellikle dikkatimi çeken sadece iki veya üç izlenimimi paylaşmak istiyorum. İlk izlenimim "Sosyal Piyasa Ekonomisi ve İslamiyet'te Algılanışı" konusuyla ilgili. Belki de parantez içerisinde "Türk bakış açısından" diye eklemek gerekirdi. KAS, bu konuya ilişkin olarak, İslami nitelikleri olan farklı ülkelerde benzer seminerler düzenlemiştir. Bu seminerler sonucunda, ülkelerdeki ilgi, tepki ve önceliklerin pekâlâ birbirinden farklı olduğu görülmüştür. Bu olgu bir kez daha doğrulamaktadır ki, tek bir İslam yoktur. Özellikle de toplumsal ve ekonomik sorunlarla mücadelede, ulusal nitelikler taşıyan çözümler bulmak mümkündür. Yürütülen tartışmalar aynı zamanda da şu hususu gözler önüne sermiştir. Türkiye'de ve İslami nitelikleri haiz birçok başka ülkede, toplumsal ve ekonomik sorunlara ilişkin çok değerli deneyimler ve çözüm girişimleri mevcut olup, bu tecrübe ve girişimler Almanya'da da ilgi görmektedir.

Konrad-Adenauer-Stiftung, bütün farklılıklara rağmen, sosyal piyasa ekonomisinin kavramını ve çözüm önerilerinin sadece İslam âleminde değil, bütün dünyada tartışmaya açmayı amaçlamaktadır. Konuyla yüzleşmesini ve konu hakkında düşünülmesini teşvik etmek istiyoruz. Örneğin

Çin’de, ekonomik düzeni sağlayıcı devlet politikaları konusunun son derece açık fikirli bir şekilde tartışılması ve bu politikanın, ekonomik konulara çok geniş ve birçok bakımdan yeni bir yaklaşım tarzı mümkün kılan bir boyut olarak kabul ediliyor olması bizi gerçekten şaşırtmıştı. İlahiyatçılarla iktisatçıların buluşturulması hususunda ise, ki az evvel bu konuya son derece eleştirel yaklaşmıştı, hiç bir sorun göremiyorum. İktisatçıların, ilahiyatçılarla hatta belki de toplum bilimcilerle buluşup, ekonominin şekillendirilmesini önemli ölçüde etkileyen çerçeve koşullarını konuşmasını, Almanya’da yaşayan bizler için gayet doğal bir durum olduğunu düşünüyorum.

Dün ve bugün muhakkak ki önemli ve yararlı bir adım atmış olmakla birlikte, netice itibariyle sadece bir adım atmış olduk. Birçok farklı bakış açısı dile getirilmiş olmakla birlikte, bunlar çoğu zaman sonuna kadar tartışılmamıştır. Dolayısıyla bu tartışmaların devam etmesi hiç şüphesiz gereklidir ve devam etmesi de arzulanmaktadır. Atılan bu ilk adımı muhakkak ki başka adımlar da takip edecektir.

Ancak aynı zamanda bir hususu belirtmek istiyorum. Alman tecrübelemizi küresel “çözümler” olarak pazarlamak amacıyla değiliz. Bununla birlikte, hepimizin de dosyalarında bulunan “Refah, Sosyal Adalet ve Sürdürülebilir Ekonomi için Kılavuz Esaslarının”, ortak sorumluluğumuzda bulunan gelecek sorunlarını birlikte çözebilmeye yönelik sağlam bir teati temeli oluşturduğunu düşünüyoruz. Bu esaslar, toplumsal bakımdan sindirilebilir bir dünya ekonomi düzenine, demografik gelişmelere ve giderek artan kentleşmeye ilişkin ağır meseleleri çözümlemek için gelecekte ihtiyaç duyacağımız kurallar içermektedir. Bu çerçevede bizim için söz konusu olan geçmiş değil, gelecektir. Söz konusu olan geçmiş 1.400 yıl değil, siyasi biçimlendirilmesi için hem ahlaki temellere sahip hem de uygulanabilir olan kurallara ihtiyaç duyduğumuz önümüzdeki 20, 30 hatta belki de 40 yıldır.

Benzer soruların günümüzde birçok yerde sorulduğunu ve sorulara yanıt arandığını hatırlayınız. Örneğin Basel’de ekonomiye ilişkin kurallara yeni bir siyasi meşruluk kazandırılması tartışılıyor. Doha’da yıllardır toplumsal bakımdan adil ticaret kuralları hakkında tartışıyoruz. Geleceğe dönük küresel bir düzen şekillendirilmesini mümkün kılan kurallar elde edebilmek için, bütün bu tartışmalar ivedilikle derinleştirilmeli ve sürdürülmelidir. Ayrıca, ihtiyaç duyduğumuz kurallar sosyal adalete ve nesiller arası

eşitliğe uygun olmalıdır. Yine çevre, iklim ve enerji politikaları bakımından uygun olmalıdırlar. Birbiriyle bağlantılı bir güvenlik ağı kurma imkânı sunmalıdırlar. Bu hususlarla bağlantılı olan ve bu kuralların ifade edilmesi esnasında dikkate alınması gereken, adaletle ilgili birçok mesele vardır.

SONUÇ DEĞERLENDİRMELERİ

Prof. Dr. Sabri Orman

İlk olarak iletişim meselesi. Konuştığımız zaman belki biz kendimizi iyi ifade edebiliriz ama muhatabımızın bizi beklediğimiz şekilde anladığından emin olmayalım. İnaniyorum ki tartışmalarımızın bir kısmı bununla ilgiliydi. Eğer bu iletişim olayı çözülebilseydi tartışmaların sayısında ve yoğunluğunda büyük ölçüde bir tasarruf olacağı kaanatindeyim. Mesela "İslam'ın bir ekonomik sistemi var mıdır, yok mudur" tartışması bunun bir örneğidir. Bu bir yerde sistem kavramını nasıl tanımladığınıza bağlı. Bir tanıma göre İslam'ın bir ekonomik sistemi vardır. Bir başka tanıma göre ise İslam'ın bir ekonomik sistemi yoktur. Ancak şu bir gerçektir ki hangi şekilde tanımlarsak tanımlayalım iktisadi konulara referans teşkil eden İslami düzenlemeler ve değerler vardır ve onlar biz istesek de istemesek de Müslümanın iç dünyasında, zihniyetinde, davranışlarında etkisini gösterir.

İslamiyet ve iktisatla ilgili olarak konuşurken bir hususun biraz daha vurgulanması uygun olur. İslamiyet, İngilizce'de "built in" diye ifade edilen bazı unsurlara sahip olmak bakımından, onu mukayese etmeye çalıştığımız diğer bir çok düzenlemeden farklıdır. Bu "nass" olarak ifade edilen unsurdur. Bazen de bu "kitap" ve "sünnet" olarak ifade edilir. Nass veya kitap ve sünnet, Müslümanların tasarrufuna

açık olan bir alan değildir; olmuş bitmiş bir şeydir. Müslümanların ancak referans olarak alabilecekleri şeylerdir. Burada tasarrufa açık olan tek husus nassın anlaşılması ve yorumlanmasıdır ve ortaya çıkabilecek farklar da yorum farklarıdır. Aslında bu konuda Kuran-ı Kerim'in ya da sünneti ihtiva eden metinlerin, diğer metinlerden esas itibari ile çok büyük bir farkı yoktur. Farklı insanlar bir kitabı okudukları zaman ondan hep aynı şeyleri anlamayabilirler. Bu, özellikle üniversite hocaları olarak bizlerin, çok aşına olduğumuz bir fenomendir. Bir ders kitabı okuturuz, sonra öğrencileri ondan sınava tabi tutarız ve her keresinde aynı sınıftaki öğrencilerin herbirinin elde ettikleri başarının farklı olabildiğini görürüz. Bu, şu demek: Kitap tek, ama onu okuyanların ondan anladıkları, çeşitli sebeplerden dolayı hayli farklı olabiliyor. Müslümanların ya da başakalarının kitap ve sünnetten anladıkları da farklı olabilir. Bundan dolayıdır ki İslamiyet içinde çeşitli mezhepler ortaya çıkmıştır. Bu mezheplerin ortaya çıkmasının sebebi de okunan metinlerin farklı yorumlara müsait olmasıdır.

Nassların bu özelliğinin yanısıra, onların içerdiği hükümlerin hiyerarşisi de dikkate alınmalıdır. Bazen "ahkam-ı mükellefin", mükelleflerin hükümleri veya "ahkam-ı şeriyye" diye atıfta bulunulan bu hükümler homojen olmayıp, onların da kendi içlerinde bir hiyerarşileri vardır. Onlar "farz"la başlar, Hanefilere göre onu "vacip" takip eder. Daha sonra "mendub" gelir. Bunlar hükümler hiyerarşisinin olumlu cenahını, yani "emir"leri teşkil eder. Daha sonra ise "mübah" gelir ki bu, değer itibarıyla nötr bir alanı teşkil eder ve eşyada asıl olan da ibahattır, yani mübah olmaktır. Bu alana serbestlik alanı, ya da düzenlenmemiş alan da denebilir. Mübahtan sonra olumsuz veya negatif değerler alanına geçilir ki bu da "nehiy" olarak isimlendirilmiştir. Nehiyler ya da yasaklar da homojen değildir ve kendi aralarında yumuşaktan sertte veya zayıftan güçlüye doğru bir kademeleniş manzarası arz ederler. Tam olmasa da nehiyler ya da "menahi"nin, emirler ya da "evamir" ile tersine bir simetri içinde oldukları söylenebilir. Nehiyler ya da menahinin ilk kademesini "mekruh" oluşturur. Son kademesini ise "haram"... Görüldüğü gibi İslamiyettten bahsederken aslında homojen bir hükümler gövdesinden değil, hiyerarşik ve farklılaşmış bir hükümler yelpazesinden söz ediyoruz demektir. İslamın ekonomik sisteminden söz ederken olumludan olumsuza doğru uzanan bu hükümler varyasyonun ve İslamiyetle ilgili her şeyin İslami değerler bakımından aynı ağırlığa sahip olmadığının farkında olmak tartışmaların verimliliği ve sağlığı bakımından önemlidir.

Bu farzdan harama kadar uzanan hükümler yelpazesinin iktisadi bakımdan ifade ettiği sonuçlar vardır. Farz ve haram kategorileri, birisi olumlu diğeri olumsuz yönde olmak üzere zorunluluk ifade ederken, mendub ve mekruh kategorileri yine birincisi olumlu, ikincisi olumsuz yönde olmak üzere daha düşük bir mükellefiyet derecesini temsil ederler. Aradaki mübah alanı çok daha genişdir. "Eşyada asıl olan ibahattir" sözü bunu ifade eder. Bu çok önemli bir sözdür bence ve "Usul-i Fıkıh", yani İslam hukuk metodolojisindeki "istishap" müessesesine dayanır. Eşyada asıl olanın ibahat yani helallik olduğu ilkesiyle başlarsanız, bu sizi "Beraat-i zimmet asıldır", "Kişi, suçu sabit olmadıkça sanıktır" ve "Hüsn-ü zan esastır" gibi daha çok sayıda başka ilkeye doğru sevk eder. Bunun İslamiyet'le liberalizm arasında bir benzerlik arayan arkadaşlar için iyi bir referans teşkil edeceğini tahmin ediyorum. Mukayeselerde benzerlikleri tespit etmek çok daha kolaydır. Ama farklar üzerinde de durmak gerekir. Yani iyi bir mukayese benzerliklerle farklılıkları bir arada içeren bir mukayesedir. Bu açıdan bakıldığında İslamiyet'in kapitalizmle de, sosyalizmle de, sosyal piyasa ekonomisiyle de benzeşen tarafları tespit edilebilir. Bu gayet normaldir ve burada olağandışı bir durum sözkonusu değildir. Bu tür tartışmaların nihai olarak bir sonuca bağlanması da şart değildir. Aslında bu tür toplantıların asıl amacı işte böyle konuşuyor olmaktır, iletişim hali içinde olmaktır. Bu toplantının esas faydası da bu iletişim ortamını sağlamış olmasıdır.

Diğer taraftan İslamiyet kocaman bir dünya. Biraz önce sözünü ettiğim vahiyle ortaya çıkan teorik gövdesi var. Bu teorik gövde üzerinde geliştirilen namutenahi bir beşeri yorum gövdesi var. Fakat bunlar kadar önemli olan bir başka tarafı daha var ki o da 1400 senedir öyle ya da böyle İslamiyetin uygulanıyor olmasıdır. Bu tarihi uygulamayı henüz yeterince değerlendirebildiğimiz kanaatinde değilim. Konuşmakta olduğumuz konuyla ilgili olarak İslam'ın iktisadi, sosyal, siyasi, kurumsal ve kültürel tarihleri çok önemli katkılar sağlayabilir. Burada bir bakıma makro düzeyde yorum ve politika farklarını görme imkanı da elde edilebilir. Mesela, belki bir Abbasi döneminde (tabii ki çok uzun bir dönem bu ve çok genel konuşmalar her zaman bir risk unsuru taşır) fiyat tespiti konusunda fazla bir devlet müdahalesi görülmezken, Osmanlı'ya gelindiği zaman (ki bana göre İslam medeniyetinin son klasik sentezidir Osmanlı dönemi) "tes'ir", yani fiyatlara müdahale olaylarına daha sık rastlanabilir. (Şimdi aramızda olan Ahmet Tabakoğlu üstadımız bu konuda daha donanımlıdır. Hayli şey söyleyebilir). İlginç olan şu ki birinciler de ikinciler de İslamiyet iddiasıyla davranıyor ve her birisi 500-600 yıllık uzun süreli birer devleti temsil

ediyor. Binlerce yıl süren tarihi tecrübe dikkate alınmadan konumuzla ilgili tartışmaların yeterince verimli olması mümkün değildir.

Dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta, gerek tarihi, gerekse teorik bazda bazı çok temel konularda dahi yorum farklarının olabileceğidir. Mesela zekat. Zekatın farz olduğu şüpesiz. O konuda tartışma yok ama mesela zekatın nasıl toplanacağı ve nasıl dağıtılacağı konusunda İslam tarihi içinde çok farklı uygulamalara rastlanabilir. Zekatın devlet eliyle toplanıp dağıtıldığı olmuştur. Zekatın tamamıyla veya büyük ölçüde kişilere bırakıldığı da olmuştur. Ve kanaatimce her iki uygulamayı yapan da İslami davrandığı düşüncesiyle hareket ediyordu. "Hisbe" konusunda da benzer bir durum geçerlidir. Hisbe konusu çok önemli bir başka konu.... Hisbe kısaca "emr-i bil maruf ve nehy-i ani'l- münker" ilkesinin müesseseseleşmiş şeklidir. Başka bir ifadeyle "Hisbe" biraz önce temas ettiğim hükümler yelpazesi ışığında hayata, bu arada ekonomik hayata müdahalenin bir örneğidir. Hisbenin nasıl uygulanacağı da tarih içinde farklılık göstermiştir. Evet, hayata bir müdahale olması talep edilmiştir. Fakat bu müdahalenin nasıl olacağı konusunda tartışmalar ve farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bazıları bunun kişisel bir görev ve sorumluluk konusu olduğunu ve dolayısıyla fert tarafından ifa edilmesi gerektiğini düşünmüş ve öyle uygulamış iken, başkaları bunun devlete ait bir sorumluluk ve yetki konusu olduğunu düşünmüş ve öyle uygulamıştır. İkinci grupta yer alanlar arasında ayrıca devletin bunu nasıl icra etmesi gerektiği konusunda görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Böyle olunca bu büyük teori ve uygulama zenginliğini göz önünde bulundurarak tartıştığımız zaman çok daha verimli tartışmalar yapabiliriz.

İslam ve iktisat konusunda çok şey söylenebilir, fakat temas edilmesi gereken en önemli konulardan bir tanesi İslamiyetin "riba" yasağıdır. Kanaatimce "riba" yasağı, İslamiyetin iktisadi konularla ilgili olarak "emir" sığasında söylediği her şeyin, "nehiy" sığasında, yani olumsuz bir dil ve anlatımla yapılmış bir özeti gibidir. Bir adım daha atarak diyebiliriz ki riba yasağı, aslında dolaylı bir kredi yasağıdır. Başka bir ifadeyle doğrudan ve açık olarak yasaklanan şey, riba; ama dolaylı ve örtük olarak yasaklanan şey ise kredi mekanizmasıdır. Kredinin yasak olduğu, yani kredinin devreden çıkarıldığı bir ekonomik hayat ile kredinin serbest, yani devrede olduğu bir ekonomik hayatın, birbirinden radikal bir şekilde ayrılan, çok farklı iki hayat tarzı olduğunu düşünüyorum. Bu iki hayat tarzının, ekonomik hayattan başlayan ve oradan ferdi, ailevi, sosyal, siyasi ve kültürel

hayata, kısacası hayatın her alanına doğru uzanan çok temel ve karakteristik farkları olacağını düşünüyorum. Vaktimin sınırlarına gelip dayandığım için, bu konuların analizine ve mesela kredinin neden doğrudan değil de faiz yasağı yoluyla dolaylı olarak yasaklandığı gibi konulara şimdi ve burada girmem mümkün değil. Bu konulardaki düşüncelerimi merak edenler, İktisat, Tarih ve Toplum adlı kitabımın "Kuran ve İktisat" başlıklı bölümüne bakabilirler. Bazı iktisatçılar, iktisat disiplinini, belli kısıtlar altında ortaya çıkan insan davranışlarının incelendiği bir "bilim" dalı olarak tanımlarlar. İnanıyorum ki (direkt) riba ve (endirekt) kredi yasaklarının temsil ettiği kısıtlar altında ortaya çıkabilecek insan davranışlarının incelenmesi, iktisatçılar için son derece vaatkar yeni çalışma alanları oluşturacaktır.

KONRAD-ADENAUER-STIFTUNG TÜRKİYE TEMSİLCİLİĞİ YAYINLARI LİSTESİ

Almanca:

- Zukunft der Zeitungen im Internet-Zeitalter, 2001
- Politische und Strategische Position der Türkei nach dem 11.September, 2002
- Strukturprobleme der deutschen und türkischen Wirtschaft und deren Lösung, 2004
- Politisch-Strategische Lage im Mittleren Osten, 2004
- 19. Deutsch-Türkisches Journalistenseminar – Medien im Wettbewerb, 2005
- Die Türkei als Energiebrücke zwischen Zentralasien und Europa, 2007
- Der Islam und das Christentum – Ein Vergleich der Grundwerte als Basis für einen Interreligiösen Dialog, 2007
- 21.Deutsch-Türkisches Journalistenseminar - Die Rolle der Türkei als Vermittler zwischen Ost und West, 2007

- Chancen und Herausforderungen im Kaukasus – Die Rolle der Türkei als regionaler Stabilitätsfaktor, 2007
- Wirtschaftliche und Sozialpolitische Strukturreformen in Deutschland und der Türkei, 2008
- Migration und Integration – Das Verhältnis von Minderheit und Mehrheit in Deutschland und der Türkei, 2008
- Deutsch-Türkischer Sicherheitsdialog: Die Türkei in ihrem geostrategischen Umfeld, 2008
- Die Schwarzmeersynergie zwischen geopolitischen Sensibilitäten und energiewirtschaftlichen Kooperationsmöglichkeiten, 2008
- Die Türkei zwischen aktuellen Herausforderungen und historischem Erbe, 2010
- Senioren und Alterspolitik in Deutschland und der Türkei, 2010
- Integration und Dialog der Religionen in Deutschland und der Türkei-Beispiele und Probleme, 2010
- Sicherheitspolitische Aspekte der Entwicklung im Iran aus deutscher und türkischer Sicht, 2010
- 24.Deutsch-Türkisches Journalistenseminar – Die Deutsch-Türkischen Beziehungen im Lichte aktueller Entwicklungen, 2011

Türkçe:

- 20. Alman-Türk Gazetecilik Semineri – Medya Merceğinde Almanya ve Türkiye, 2006
- Başörtüsü – Bir simgenin örtüsünü kaldırmak (Araştırma), 2006
- Avrupa ve Orta Asya Arasındaki Enerji Köprüsü Türkiye, 2007
- Fransa ve Almanya Örneğinde Belediye Birlikleri ve Türkiye, 2007

- 21. Türk-Alman Gazetecilik Semineri - Türkiye'nin Doğu ve Batı arasındaki Aracılık Rolü, 2007
- Kafkasya'da Beklentiler ve Olanaklar – Bölgesel Güç ve garanti etkeni olarak Türkiye'nin Rolü, 2007
- Türkiye'de ve Almanya'da Ekonomik ve Sosyopolitik Yapısal Reformlar, 2008
- Göç ve Entegrasyon – Almanya'da ve Türkiye'de Azınlık-Çoğunluk İlişkileri, 2008
- Alman-Türk Güvenlik Diyalogu: Türkiye'ye Jeostratejik bir Bakış, 2008
- Jeopolitik Duyarlılık ve Enerji İşbirliği açısından Karadeniz Bölgesi, 2008
- Tarihi Miras ve Günvel Beklentiler arasındaki Türkiye, 2010
- Almanya ve Türkiye'de Yaşlılar ve Yaşlılık Politikaları, 2010
- Almanya ve Türkiye'de Entegrasyon ve dinler arası diyalog-örnekler ve sorunlar, 2010
- Türk ve Alman Bakış Açısından İran'daki Gelişimin Güvenlik Politikası Boyutları, 2010
- 24. Türk-Alman Gazetecilik Semineri - Güncel Gelişmeler Işığında Alman-Türk İlişkileri, 2011

İngilizce:

- Women Entrepreneurship, 1999
- BSEC – Reality and Vision, 2006
- Strategies for the Development of Entrepreneurship and the SME Sector in the Black Sea Economic Cooperation Region, 2008

